STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00420

FINTSTERE NEKHT IN PAVIAK

Julien Hirshaut

Permanent preservation of this book was made possible by
Nat & Rosalie Sorkin
in honor of
Isadore & Bertha Cohen and Nissan & Mary Sorkin

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

י. הירשהויט

פינצטערע נעכט אין פאוויאק

די הכנסה פונעם בוך איז באשטימט פאר
דער הילפס־ארבעט פונעם פוילישן יידנטום

ביכער-סעריע

דאָס פּוילישע ייִדנטום

37

רעדאַקטאָר:

מאַרק טורקאָוו

פֿאַרלאַגס-לײַטער:

אַבֿרהם מיטלבערג

מ. פייגענבלום

די רשימה פון דערשינענע בענד — צום סוף בוך

י. הירשהויט

פינצטערע נעכט אין פאוויאק

(זכרונות, געשטאַלטן, בילדער)

אַרויסגעגעבן דורכן
צענטראַל-פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע
בוענאָס איירעס, 1948

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINE
Copyright by
J. HIRSZHAUT, París

J. Hirszhaut

FINCTERE NECHT IN PAWIAK

(Noches en el Paviak)

Buenos Aires, 1848

Hecho el depósito que marca la Ley 11.723
Industria Argentina

אינהאלט:

פאָרוואָרט פון מחבר — — — — — — — — — — — — — 7

ערשטער טייל

די אינזל פון טויט — — — — — — — — — — — — 9

צווייטער טייל

געשטאַלטן און מעשים — — — — — — — — — — 74

דריטער טייל

איבערלעבענישן און בילדער — — — — — — — — — 182

ביכער רשימה — — — — — — — — — — — — — — — — 230

פרעסע שטימען — — — — — — — — — — — — — — 232

* * *

וואָלטן די זכרונות פֿון יענער גרויליקער תקופֿה פֿון אונטער־גאַנג און פֿאַרניכטונג באַצוועקט בלויז דאָס רעגיסטרירן היס־טאָרישע פֿאַקטן און דאָס שאַפֿן כראָניק פֿון אונדזער חורבן, וואָלט נישט כּדאַי געווען צו ווידמען די דאָזיקע זכרונות אַזוי פֿיל פּלאַץ אין אונדזער הײַנטיקער ליטעראַרישער שאַפֿונג. אָבער חוץ דעם זאַמלען ידיעות און נאָטיצן, האָבן זיי נאָך אַ צווייטע לעבנסוויכטיקע אויפֿגאַבע: אָפּשפּיגלען דאָס לעבן פֿון געמאַטערטן און געפּייניקטן ייִד אין יענעם שרעקלעכן גיהנום. און דאָס איז טאַ־קע די עיקרדיקע אויפֿגאַבע פֿון די זכרונות, די אויפֿגאַבע, אַ דאַנק וועלכער זיי לייגן זייער חותם אויף אַ ליטעראַרישער עפּאָכע.

דאָס דאָזיקע בוך איז אַ זאַמלונג פֿון פֿאַקטן. עס זענען מײַנע אייגענע איבערלעבענישן און איבערלעבענישן פֿון מײַנע נאָענטסטע פֿרײַנט, וואָס האָבן מיר וועגן זיי דערציילט, אין די פֿינצטערע שעהן פֿון תּפֿיסהדיקן בין השמשות, צווישן איין מערדערישער קויל און דער צווייטער.

די פּערזאָנען, וועלכע איך באַשרײַב, סײַ די ווייניקע, וואָס זע־נען ניצול געוואָרן און זענען לעבעדיקע עדות פֿון די באַשריבענע געשעענישן, סײַ יענע, וואָס זייער אַש איז צעבלאָזן געוואָרן דורך די ווינטן, טרעטן אַרויס אונטער זייערע אמתדיקע נעמען.

מײַן באַגער איז, אַז דאָס דאָזיקע בוך, וואָס איז אַ דאָקומענט פֿון אַן אָנקלאַגע קעגן די בלוטיקע רוצחים, זאָל אויך ווערן פֿאַר דער עפֿנטלעכקייט דער אַנטפּלעקער פֿון ייִדישן האַרץ און גרויסמוט, פֿון יענע מעלות טובֿות, וועלכע האָבן נישט פֿאַרלאָזן די געפּייניק־טע ייִדן אַפֿילו אין דער צײַט פֿון שרעקלעכסטן נסיון.

ד ע ר   מ ח ב ר

פּאַריז, סעפּטעמבער 1947.

ע ר ש ט ע ר   ט י י ל

די אינזל פון טויט

פאַוויאַק האָט געהייסן די תפיסה

פּאוויאק האָט געהייסן די תפיסה. דער דאָזיקער נאָמען איז באקאנט געווען יעדן, וואָס האָט אמאָל געלעבט אין מלכות פּוילן. די ווארשעווער תושבים האָבן געקענט די דאָזיקע גרויסע טורמע, וועלכע די צארישע מאכט האָט אויסגעבויט נאָך אין פאָריקן יאָרהונדערט. איך ווייס נישט, פארוואָס מען האָט פאר איר געפונען דעם פּלאץ דווקא אינעם צפון טייל פון דער פּוילישער הויפּטשטאָט, אין סאמע הארץ פונעם יידישן קווארטאל.

פארנומען האָט דער פּאוויאק א גרויסן שטח, וואָס האָט זיך פון איין זייט געצויגן לענגאויס דער וויענזשעננא גאס. די פראָנט־זייט איז געווען אויף דער דזשעלנא גאס און די הינטערשטע זייט אויף דער פּאוויא. דער ריזיקער צווייִשטאָקיקער הויפּט־בנין פון דער תפיסה איז געווען אי־בער 200 מעטער לאנג און 75 מעטער ברייט. ער איז געשטאנען כמעט אין מיטן פון גרויסן הויף, ארומגערינגלט מיט א הויכער און דיקער מויער און א ריי קלענערע בנינים, וואָס זענען באשטימט געווען פאר דער בא־לעבאטישקייט פון דער תפיסה.

דער הויפּט־בנין גופא, א פעסטונג פון דיקע מויערן, פארזעענע מיט קליינע פענסטערלעך, באפעסטיקטע מיט אייזערנע קראטעס, איז גוט צו־געפּאסט געווען, כדי די אין איר פארשפּארטע אומגליקלעכע מענטשן אָפּ־צוזונדערן פון דער ארומיקער וועלט. בלויז פונעם מיטלערן טייל פון דער

פראָנט־זייט האָבן אַראָפּגעקוקט גרויסע נאָרמאַלע פענסטער. די שטיבער מיט די גרויסע פענסטער האָט אונטן פאַרנומען די תפיסה־קאַנצעלאַריע. אויפן ערשטן שטאָק זענען דאָרט געווען צוויי גרויסע זאַלן, וועלכע זענען אַמאָל געהאַט באַשטימט געווען פאַר קולטור־צוועקן. די דייטשן האָבן די דאָזיקע צוויי זאַלן אָנגעשלאָסן צו דער פערטער אָפּטיילונג און איינגעאָרדנט דאָרט קאַמערן פאַר די יידישע פּאַבליט. אויפן צווייטן שטאָק איז געווען אַ קאַפּליצע און אַ קליינע יידישע שול. אין די אַמאָליקע צייטן האָט מען דאָרט אָפּגעהאַלטן תפילות פאַר די אַרעסטירטע. אָבער אַזוי ווי די נאַציס זענען נישט געווען קיין פרומע לייט, האָבן זיי די דאָזיקע בתי־תפילה געלאָזט שטיין ליידיק. בלויז אין די הייסע טעג, ווען די געשטאַפּאָווצעס האָבן געהאַלטן אין צוגרייטן גרויסע טראַנספּאָרטן מענטשן, כדי זיי אַרויסצושיקן אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן, האָבן זיי אין דער קאַפּליצע אָפּגעהאַלטן שנעלע פאַרהערן פון די אומגליקלעכע. דעמאָלט זענען די הייליקע בילדער, וואָס האָבן באַצירט די ווענט פונעם געהייליקטן אָרט, געווען עדות פון גרוילעכע סצענעס, פון שלאָגן און אומ־מענטשלעכן פייניקן, פון קלאָגן און יאָמערן...

דער גרויסער הויף אַרום דעם תפיסה־בנין איז אַרומגערינגלט געווען מיט אַ גרויסער מויער, וואָס איז נאָך געווען באַוואָרנט אין אירע אַלע עקן מיט בודקעלעך, אין וועלכע עס זענען געשטאַנען שטענדיקע וואַך־פּאָסטנס.

די בנינים פון דער תפיסה־באַלעבאַטישקייט זענען געווען צעוואָרפן איבערן הויף. באַזונדערע בנינים זענען געווען באַשטימט פאַר די מאַגאַזינען, וואַרשטאַטן, פאַרן שפּיטאָל, פאַר דער קיך, פאַרן באָד און קעסל־רוים. פון דער רעכטער זייט הויף איז געווען אַ קליינער טויער, וועלכער האָט געפירט צו דער פרויען־אָפּטיילונג, צו דער אַזוי גערופענער „סערביע״.

אַלץ צוזאַמען מיטן הויכן פאַבריקס קוימען, וואָס האָט מיט דער רויטקייט פון זיין גרויסן גוף אַרויסגעשפּראָצט צום הימל אַרויף, האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ באַזונדערער מלוכה, פון אַ פולשטענדיק אָפּגעזונדערטער וועלט.

סיטואַציע־פּלאַן פון פּאוויאַק

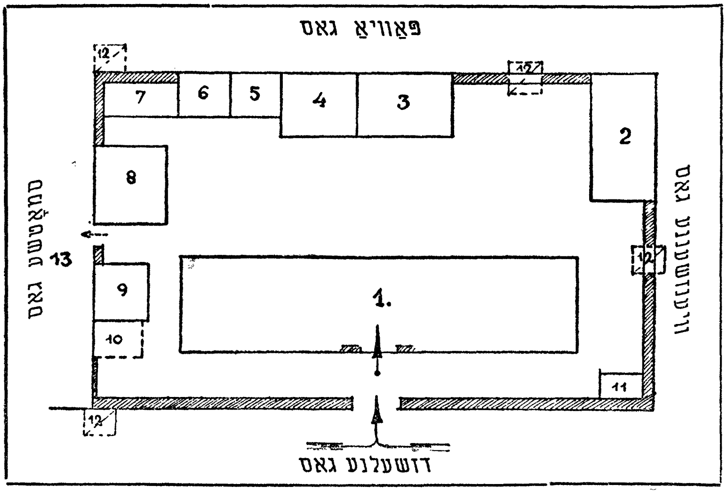

1 — הויפּט־בנין פון דער תפיסה
2 — דער בנין פון די ווארשטאטן
(פון וואנען עס זענען אנטלאָפן די צען יידן — צווישן זיי דער מחבר)
3 — קעסלרוים
4 — די באָד
5 און 6 — די גרויסע קיך און דאָס שפּיטאָל
7 — קליינע קיך, ווו מען האָט געקאָכט עסן פאר די נאַציישע תפיסה־אויפזעער
8 — גרויסע מאגאזינען
9 — קליינע מאגאזינען
10 — די וואָג, וואָס האָט אויך געדינט אלס תליה
11 — דער גאראזש, ווו מען האָט סאָרטירט די זאכן פון די אומגע־בראַכטע קרבנות
12 — די וואך־טורעמלעך
13 — איינגאנג צו דער פרויען־תפיסה „סערביע"
▬ די מויער ארום דעם תפיסה־הויף

י. הירשהויט

דער ארום ליגט אין חורבות

ווען איך בין אָנגעקומען אין פּאוויאק אריין (געווען איז דאָס זומער־צייט 1943), איז שוין דער גאַנצער ארום, דאָס וואַרשעווער געטאָ, געלעגן אין חורבות. ברעקלעך מויערן, רויטע און שווארצע פון רויך, מויערן פון אמאָליקע גרויסע און שיינע הייזער, האָבן ארויסגעשפּראָצט צום הימל. פון מיין תפיסה־פענצטער האָב איך געזען גאַנצע אינערלעכע ווענט, וואָס זענען פארשווינט געוואָרן פון בראַנד און פייער און באַצירטע מיט טאַפּעטן אָדער געמאָלעכצן, האָבן זיי צו מיר ארויסגעקוקט דורך די ברייטע אויסגעבראָכענע פענצטער־לעכער. די דאָזיקע ווענט האָבן דערמאָנט דאָס אמאָליקע לעבן, וואָס האָט דאָ געשפּרודלט, א לעבן פול מיט פרייד און שאַפן. אָבער דאָ און דאָרט האָט אינמיטן פון א געמאָלענער וואַנט ארויסגעקוקט א לאָך, וואָס האָט דורכגעלאָזט די ליכטיקע שטראַלן פון דער זון. מיר האָט זיך געדאכט, אז די איצטיקע פּוסטע און טרויעריקע ווירקלעכקייט מאכט דאָ חוזק פונעם צעשטערטן אמאָל.

צווישן די דאָזיקע חורבות איז געשטאַנען דער פּאוויאק, ווי אן אינזל פון טויט אין מיטן פון א ים פון פארניכטונג און אונטערגאַנג.

דאָס איז ער באמת געווען דעמאָלט, דער פּאוויאק. דעמאָלט, ווען איך האָב מיך מיט אים באַקענט דעם 8טן יולי 1943.

א געשיכטע אין קורצע שטריכן

דער פּאוויאק האָט געהאַט זיין רייכע טראַדיציע. אין די צייטן פון צארישן רוסלאַנד איז ער געווען די הויפּט־טורמע פון קאָנגרעס פּוילן. די צארישע מאכט האָט דאָ געהאַלטן פארשפּארט סיי פּאָליטישע ארעסטירטע און סיי קרימינעלע פארברעכער. הגם דער צארישער רעזשים איז נישט געווען קיין מילדער און הגם דאָס קולטורעלע ניוואָ פון די רוסן איז — לויט געבעלס טייוולאָנישער פּראָפּאַגאַנדע— געווען נידעריקער, ווי פון די דייטשן, קען מען דאָך זאָגן, אז די ארעסטירטע האָבן אין די רוסישע צייטן געהאַט אין פּאוויאק אן אמתע סאַנאַטאָריע אין פארגלייך מיט דעם, וואָס מיר האָבן דאָרט געהאַט בשעת דער נאַצישער הערשאַפט.

מיט מיר איז צוזאמען געזעסן חיים פינקעלשטיין, א ווארשעווער אנטיקוואריער, א מענטש פון איבער די פופציק. אין יאָר 1905 איז דער דאָזיקער פינקעלשטיין איינגעזעצט געוואָרן אין פאוויאק פאר רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט. ער פלעגט אונדז אָפט דערציילן, ווי אזוי די צארישע טשינאָווניקעס האָבן באהאנדלט די ארעסטירטע. מיר האָבן שטארק מקנא געווען די גליקלעכע מענטשן פון יענער תקופה, וואָס עס איז זיי אזוי גוט געגאנגען אין תפיסה, ווייל אונדזער לעבן איז דאָרט געווען אן אמתדיקער קאָשמאַר.

אין יענע צייטן פון דער צארישער ממשלה איז פאָרגעקומען די באַקאנטע פליטה פון די „צען פון פאוויאק", פון די צען פאָליאקן, וואָס זענען איינגעזעצט געוואָרן פאר נאַציאָנאַל־רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט און וואָס די אָרגאניזאציע זייערע האָט זיי באוויזן ארויסצובאקומען. מיר האָבן גוט געקענט די געשיכטע פון די „צען פון פאוויאק", אָבער פונדעסטוועגן פלעגט זי פינקעלשטיין פאר אונדז אָפט איבערהזרן.

דער טריק, מיט דער הילף פון וועלכן עס איז דעמאָלט דער פּוילישער רעוואָלוציאָנערער אָרגאניזאציע געלונגען ארויסצובאקומען אירע צען פירער, דאָס פארכאַפּן אין גאס די פאוויאקער קיביטקע, דאָס אריינפאָרן אין תפיסה פון איבערגעטוענע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן געשפּילט די ראָלע פון רוסישע זשאנדארמען, דאָס אויסנארן דורך זיי ביים תפיסה־נאטשאלניק די צען ארעסטירטע, האָט פאר אונדז געקלונגען ווי א שיינע קינדער־מעשה. דאָך האָבן מיר געוווּסט, אז דאָס אלץ איז אמת און מיט א געפיל פון קנאה האָבן מיר געטראכט וועגן יענע צען, וואָס זענען אזוי גליקלעך באפרייט געוואָרן.

פארן לעצטן קריג איז דער פאוויאק געווען כמעט אויסשליסלעך א תפיסה פאר קרימינאליסטן. בלויז איין אָפּטיילונג איז באשטימט געווען פאר פּאָליטישע ארעסטירטע, וואָס זענען דאָרט געזעסן בלויז אין דער צייט, ווען עס איז קעגן זיי געפירט געוואָרן די געריכטלעכע אויספאָרשונג.

אונטער דער נאַצישער ממשלה

די דייטשן האָבן תיכף נאָך זייער פארנעמען ווארשע באשטימט דעם

פאוויאק אלס תפיסה פאר פּאָליטיש אומזיכערע עלעמענטן. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און דער פּאוויאק איז באלד פול געווען מיט פּאָליאקן, איינגעזעצטע אונטער פארשידענע חשדים אָדער סתם אזוי אָן א פארוואָס און א פארוועז. די מאקסימאַלע צאָל מענטשן, וועלכע דער פּאוויאק האָט געקענט אויפנעמען, איז געווען 1500. די דייטשן האָבן אָבער דאָרט שטענדיק געהאלטן איבער 3000 ארעסטירטע. אזוי ארום קען מען זיך פאָרשטעלן, וואָס פאר א לעבנסבאדינגונגען די פּאוויאקער ארעסטירטע האָבן געהאט אין די צייטן פון דער דייטשער ממשלה.

פאר די ארעסטירטע פּאָליאקן איז דער פּאוויאק געווען בלויז אן איבערגאנגס־עטאַפּ. נאָך א געוויסער צייט פון זיצן, נאָך דער פארענדיקטער אויספאָרשונג, האָט די געשטאפּאָ ארויסגעגעבן א פּסק איבערן ארעסטירטן. עס איז פאר אַלעמען געווען א סוד, לויט וועלכע דינים עס ווערט אין געשטאפּאָ געפירט דער משפּט. דער ארעסטירטער האָט נישט געהאט קיין רעכט זיך צו פארטיידיקן און זיין פּסק איז אים אפילו נישט געוואָרן פאָרגעלייענט. ממש ווי איבער א בהמה האָבן די נאַציס איבער דעם ארעסטירטן אויסגעפירט דעם אורטייל. עס זענען פאר דעם אומגליקלעכן געשטאַנען אָפן פיר וועגן:

האָט ער געהאט א סך גליק, אָדער האָט זיין משפּחה באוויזן אים אויסצוקויפן, איז ער באפרייט געוואָרן. זייער אָפט האָט מען די יונגע ארעסטירטע איבערגעשיקט אין שטראָף ארבעטס־לאגער, וווּ זיי האָבן געארבעט במשך פון צוויי חדשים און שפּעטער זענען זיי ארויסגעשיקט געוואָרן אויף צוואנג־ארבעט קיין דייטשלאַנד. דער דריטער וועג איז געווען דער וועג אין קאָנצענטראציע־לאגער. כמעט אכציק פּראָצענט פון די ארעסטירטע פּאָליאקן האָבן דורכגעמאכט דעם דאָזיקן וועג. יעדע וואָך איז אוועקגעשיקט געוואָרן פון פּאוויאק א טראנספּאָרט פון עטלעכע הונדערט ארעסטירטע קיין אָשוויענטשים אָדער גראָסראָזען. חוץ דעם איז יעדע דריי חדשים פאָרגעקומען אין תפיסה א רייניקונג. דעמאָלט האָט מען אויסגעליידיקט די גאנצע תפיסה און טראנספּאָרטן פון טויזנטער מענטשן זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין די קאָנצענטראציע־לאגערן. די תפיסה איז ווידער פריי געוואָרן פאר נייע קרבנות. עס האָט טאקע נישט געדויערט מער ווי א וואָך אָדער צוויי און זי איז ווידער פול געווען פון ארעסטירטע. לסוף

איז כדאי צו שענקען עטלעכע ווערטער דעם פערטן וועג. דאָס איז געווען דער וועג צו דער תליה. קיין טויט־אורטיילן איבער פּאָליאַקן האָט אין פּאוויאַק נישט אויסגעפעלט במשך פון דער גאַנצער צייט. אָבער באַזונדערס זינט דער העלפט פון יאָר 1943 ביז צום סוף פון דער דייטשער ממשלה זענען אין פאוויאק אויסגעפירט געוואָרן עקזעקוציעס איבער א סך טויזנטער פּאָליאַקן.

שטענדיקע תושבים פון פּאוויאַק

די פּוילישע ארעסטירטע האָט מען געהאַלטן אין פּאוויאַק נישט לענגער ווי דריי חדשים. בכלל זענען אָבער די ארעסטירטע געווען צופרידן פונעם פארלאָזן דעם פּאוויאַק. ראשית האָט אויף זיי דאָרט שטענדיק געלויערט דעם טויט, והשנית איז דער תפיסה־רעזשים געווען א שווערער און אומדערטרעגלעכער.

עס זענען אָבער געווען פּאָליאַקן, וואָס האָבן באַוויזן פיל־ווייניק איינצואָרדענען זיך אין תפיסה. זיי זענען געווען באשעפטיקט אויף פונקציעס, זיי האָבן זיך געשאפן באקאנטשאפטן און גוטע באציאונגען מיט די וועכטערס. סוף כל סוף האָבן זיי אין שטאָט געהאט זייערע משפחות. צוליב די אלע סיבות האָבן זיי געשטרעבט אזוי לאנג ווי נאָר מעגלעך צו בלייבן אין תפיסה און נישט צו לאָזן זיך דעפּאָרטירן אין די לאַגערן. א געוויסן (פארשטייט זיך נישט קיין גרויסן) טייל פון די פּוילישע ארעסטירטע איז טאקע געלונגען אָפּצוזיצן יאָרן אין פאוויאק.

אין תפיסה־שפּיטאָל האָבן געארבעט דריי פּוילישע מעדיקער. זיי זענען געזעסן זינט דעם יאָר 1940 ביז זומער 1944. פאר דער עוואקואציע האָבן זיי די דייטשן געלאָזט פריי.

דער שרייבער פון דער תפיסה־קאנצעלאריע איז געווען אן ארעסטירטער פּאָליאַק. ער איז אויך געווען אן איינגעזעסענער תושב פון פּאוויאַק כמעט פונעם ערשטן טאָג פון דער דייטשער אָקופּאציע. אים וואָלטן די דייטשן קיין מאָל נישט באפרייט, ווייל דער דאָזיקער מענטש האָט געקענט צו פיל סודות זייערע. דער שרייבער האָט זיך וועגן דעם אָפּגעגעבן

חשבון. ער האָט נישט געוואַרט ביז צום לעצטן מאָמענט. ער האָט אויס־געניצט אַ געלעגנהייט און געמאַכט פּליטה.

אַ געוויסע צאָל פּוילישע פּאַכליִיט האָבן געאַרבעט אין די פּאַוויאַק־וואַרשטאַטן. עס זענען לרוב געווען שניידערס און שוסטערס. אַזוי ווי מען האָט זיי געדאַרפט האָבן צו דער אַרבעט אין די וואַרשטאַטן, האָט מען זיי נישט אַוועקגעשיקט. זיי האָבן אַלזאָ אויך געהערט צו די שטענדיקע פּאַוויאַק־תושבים. אויך האָבן די טראַנספּאָרטן נישט נוגע געווען די קליינע צאָל קרימינעלע אַרעסטירטע, וואָס זענען געזעסן אין פּאַוויאַק אויפן סמך פון די פאַרמלחמהדיקע אורטיילן. די דאָזיקע קרימינאַליסטן זענען ביי די דייטשן געווען באַזונדערע מיוחסים.

לסוף האָבן צו די שטענדיקע פּאַוויאַקער תושבים געהערט די הונ־דערט פופציק יידישע פּאַכליִיט. פאַר זיי איז נישט געווען, נישט קיין מעג־לעכקייט אַרויסצוגיין אויף דער פריי און נישט קיין מעגלעכקייט אַוועק־געפירט צו ווערן אין טראַנספּאָרט. בלויז איין וועג איז פאַר זיי געשטאַנען אָפן. דאָס איז געווען דער וועג צו דער „אומזידלונג", דער וועג צום טויט. אָבער כל זמן זייער אַרבעט איז נאָך געווען נוצלעך פאַר די דייטשן, האָט מען זיי געהאַלטן אין פּאַוויאַק, מען האָט זיי געגעבן דאָס ביסל זופּ און געהייסן זיי שווער אַרבעטן, ביז עס וועלן אָנהאַלטן די לעצטע כוחות.

די דאָזיקע יידן זענען אַלזאָ געווען די שטענדיקע תושבים פון דער תפיסה, וואָס מען האָט זיי געהאַלטן אויף באַזונדערע רעכט, אויף די רעכט צו אַרבעטן אָדער תיכף צו שטאַרבן.

יידישע אַרעסטירטע

יידן זענען געווען געשטעמפּלט אַלס „אַ פּאָליטיש אומזיכערער עלע־מענט". דערפאַר האָט מען אַלע אַרעסטירטע יידן איינגעזעצט אין פּאַוויאַק. ווען עס איז נאָך אין וואַרשע געווען דאָס געטאָ, האָט מען אין פּאַוויאַק געבראַכט בלויז יענע יידן, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן אין וואַרשע אויף דער אַרישער זייט. דאַקעגן איז פאַר אַרעסטירטע יידן פון געטאָ געווען אַ צווייטע תפיסה אויף גענשא גאַס.

אין די צייטן, ווען יידן האָבן נאָך געלעבט אין געטאָ, ווען מען האָט

די געטאָ־חורבות געזען דורכן פענצטער
פון פאוויאק.

אין פּאוויאַק געבראַכט אַ ייד פון דער אַרישער זייט, איז ער דאָרט געזעסן ביז צו דער נאָענטסטער אַקציע. בשעת דער אַקציע איז ער אַוועקגעשיקט געוואָרן צום אומשלאַגפּלאַץ און פון דאָרט צוזאַמען מיט אַלע יידן אויפן ווייטערן וועג קיין טרעבלינקע.

ווען איך בין געבראַכט געוואָרן אין דער פּאוויאַק־תפיסה, זענען שוין נישט געווען קיין יידן אין וואַרשעווער געטאָ. דעמאָלט האָט מען שוין די יידן פון פּאוויאַק געפירט דירעקט צום עקזעקוציע־פּלאַץ. די עקזעקוציעס זענען פאָרגעקומען אין דער נאָענט פון דער תפיסה. אַ געוויסע צייט אין די חורבות פונעם הויז דזשעלנאַ 25, פּונקט אַנטקעגן דעם פּאוויאַק־טויער. שפּעטער איז דער עקזעקוציע־פּלאַץ אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויף זאַמענהאָפאַ 19, אויפן הויף פונעם אַמאָליקן יידנראַט. אויף דעם דאָזיקן עקזעקוציע־פּלאַץ זענען אומגעבראַכט געוואָרן סיי יידן, סיי פּאָליאַקן.

די עקזעקוציעס האָט אויסגעפירט אַן אָפּטיילונג דייטשע זשאַנדאַר־מען. צו דער דאָזיקער אָפּטיילונג זענען צוגעטיילט געוואָרן די סאַמע גרעס־טע פאַרברעכערס. זיי זענען ביי דער אַרבעט געגאַנגען אָנגעטון אין ווייסע מונדירן און מיר האָבן זיי דערפאַר גערופן די ווייסע זשאַנדאַרמען.

ווען מיר האָבן פון אונדזערע פענסטערלעך פון דער ווייטנס דערזען די דאָזיקע חברה לייט, איז אונדז דורכגעגאַנגען אַ שוידער. פון אונטער זייערע קאַסקעס האָבן אַרויסגעקוקט בייזע געשוואָלענע מאָרדעס, די יינגערע פון צווישן זיי האָבן געהאַט אַסצעטישע פּנימער מיט פאַרביסענע ליפּן און אויגן, וואָס האָבן אויסגעדריקט כעס און אומברחמנותדיקייט. די ווייסע זשאַנדאַרמען האָבן אויף זייער געוויסן געהאַט צענדליקער טוי־זנטער מענטשלעכע לעבנס. לעבנס פון אַלטע און יונגע מענטשן, לעבנס פון מענער, פרויען און קינדער.

די יידן פון דער באַפעלשטעלע

נאָכן פאַרענדיקן די עקזעקוציע האָט די אָפּטיילונג ווייסע זשאַנ־דאַרמען פאַרלאָזט דעם עקזעקוציע־פּלאַץ, איבערלאָזנדיק די מתים אין רשות פון די יידן פון דער באַפעלשטעלע. די דאָזיקע יידן זענען אַ באַזונדערער שמערצהאַפטער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון אונטערגאַנג פונעם יידישן

ווארשע. זייער גרופּע איז באַשטאַנען פון עטלעכע צענדליק יונגען און מיידן, וואָס האָבן ס'רוב געשטאַמט פון די סאַמע נידעריקסטע קרייזן פון דער ווארשעווער יידישער אונטערוועלט. דער פירער זייערער איז געווען טריסק, א דיקער יידישער בעל עגלה פון פּאַווישלע.

ווען יידן האָבן נאָך געלעבט אין געטאָ, האָבן זיך די דאָזיקע יידן געמאָלדן צו די דייטשן אויף ארבעט. די דייטשן האָבן זיי אָנגענומען, קאַ־שארירט זיי אין בנין פון דער געשטאַפּאָ באַפעלשטעלע פארן שטח פון געטאָ (אויף זשעלאַזנא גאס) און איבערגעגעבן זיי די ארבעט פון אָפּרייניקן דאָס געטאָ פון מתים.

נאָכן אויפשטאנד אין ווארשעווער געטאָ, ווען די דייטשן האָבן דורכ־געפירט די ליקווידאציע פון די רעשטלעך באהאלטענע יידן, האָבן די דאָ־זיקע באַפעלשטעלע־יידן ארויסגעהאָלפן די דייטשע מערדערס אויפצודעקן די באהעלטענישן און בונקערס און ארויסצושלעפּן פון דאָרט די באהאל־טענע יידן. די ווינציקע יידן פון ווארשע, וואָס האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פון אַלע שחיטות, טראָגן ביז צום היינטיקן טאָג אין זייערע הערצער שנאה און פאראכטונג צו די דאָזיקע שפלדיקע פאררעטער פון זייערע אייגענע ברידער.

און איצט לאָמיר זיך אומקערן צום ענין פון די מתים. ביים עקזע־קוציע־פּלאַץ איז געווען די אזוי גערופענע „פארברענונגסשטעלע". זי איז געווען גאַנץ פּרימיטיוו. א הויפן טרוקן האָלץ. אויף דעם האָבן די יידן פון דער באַפעלשטעלע ארויפגעוואָרפן די קערפּערס פון די דערמאָרדעטע קרבנות. צוגעדעקט זיי מיט א צווייטער שיכט האָלץ, באַגאָסן אַלץ מיט בענזין און אונטערגעצונדן.

איז אן עקזעקוציע פּאָרגעקומען ערגעצוווּ אין געטאָ מחוץ פונעם שטענדיקן עקזעקוציע־פּלאַץ, זענען אהין, אונטער א שמירה פון ווייסע זשאנדארמען, צוגעפאָרן די באַפעלשטעלע־יידן מיט זייערע קליינע וועגע־לעך, איינגעשפּאַנטע אין קליינע פערדלעך. די יידן האָבן פארלאָדן די מתים אויף די וועגעלעך און געבראַכט זיי צו פירן אויפן הויף פון זאמענהאפא 19, כדי זיי צו פארברענען. אָפט אָבער זענען עקזעקוציעס פון פּאַליאַקן פּאָרגעקומען אין די גאַסן פון ווארשע. אין אזעלכע פאלן האָבן שוין די דייטשן אליין צוגעפירט אין אויטאָס די מתים צו דער „פערברענשטעלע".

ווען די באַפעלשטעלע־יידן איז נאָך כדאי צו דערמאָנען, אַז לסוף האָבן אויך זיי געפונען זייער טויט פון די דייטשע הענט. געשען איז די זאַך אין די ערשטע חדשים פון יאָר 1944. דייטשן האָבן באַשולדיקט די באַפעלשטעלע־יידן אין צוגרייטן אַן אויפשטאַנד. ווי ווייט די דאָזיקע באַ־שולדיקונג איז געווען אַ באַרעכטיקטע, ווייס איך נישט. באַקאַנט איז מיר בלויז אַ פּרט ווענן געפינען ביי עטלעכע פון זיי געווער. אין אַ געווויסן טאָג האָט די געשטאַפּאָ די גאַנצע גרופּע יידן פון דער באַפעלשטעלע איינגעזעצט אין פּאוויאַק און געהאַלטן זיי דאָרט שטרענג אָפּגעזונדערט במשך פון עטלעכע טעג. אַמאָל, ווען איך האָב פאַרטאָג, געפירט דורך אַן אוקראַינער, דורכגעשפּרייזט דעם תפיסה־הויף, האָב איך אין אַ ווינקל פון הויף אונטער דער מויער באַמערקט אַ גרויסן הויפן מתים. דער אוקראַינער האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס זענען די „זשידעס" פון דער באַפעלשטעלע. דערביי האָט ער מיט אַ סודותפולן ווינק צוגעגעבן:

— מען האָט זיי די נאַכט פאַרטיק געמאַכט.

אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל באַפעלשטעלע־יידן. דער טויט האָט אויך זיי נישט פאַרשוינט.

דעם אַנדערן טאָג האָבן מיר ביי דער מתים־אַרבעט געזען אַנדערע יידן. דאָס זענען געווען יידן, געבראַכטע פון לאָדזשער געטאָ.

דער סוף פון פּאוויאַק

עס איז אָבער אויך געקומען אַ סוף צום פּאוויאַק גופא. היינט איז ער שוין פונקט אַזאַ חורבה, ווי זיין גאַנצער אַרום. נאָכן דערשטיקן דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד, דעמאָלט ווען די דייטשן האָבן פאַרברענט גאַנץ וואַרשע, האָבן זיי אויך אויפגעריסן דעם פּאוויאַק.

ווען איך בין אַהין געקומען אין יאָר 1945 שוין נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך באַטראַכט די דאָזיקע משונהדיקע חורבות און פאַר מיינע אויגן האָט זיך אַנטפּלעקט די נישטיקייט פון דער מענטשלעכער גאווה און פאַר־ברעכערישער איינבילדונג. דער פּאוויאַק, דער דאָזיקער — האָט זיך גע־דאַכט — אומבאַזיגבאַרער סימבאָל פון דער דייטשער אכזריותדיקער הער־שאַפט, ליגט דאָ אַ צעבראָקטער און אַ צעהאַקטער אין פּיצלעך אונטער

מיינע פיס. און איך, דער קליינטשקער מענטש, וואָס איז פאַר אים באַשטימט געווען אַלס קרבן, שטיי דאָ און באַטראַכט אים.

ווי אויסגעכשופטע זענען פּלוצלינג פאַר די אויגן פון מיין נשמה דערשינען די לאַנגע שורות פון טויזנטער פון מיינע חברים, מיטאַרעסטירטע פון פּאַוויאַק, וואָס האָבן זייער טויט געפונען דאָ אין דער דאָזיקער באַנדיטישער הייל. זיי זענען דערשינען מיט די זעלבע דערשראָקענע אויגן, מיט די זעלבע אויסדריקן פון זייערע פּנימער, פּונקט אַזוי, ווי איך האָב עס ביי זיי געזען, בשעת מען האָט זיי געפירט צו דער עקזעקוציע.

איך בין מיט שנעלע טריט אַנטלאָפן פון דאָרטן און בשעת דעם גאַנצן וועג האָט זיך מיר געדאַכט, אַז איך הער זייער יאָמערן און קלאָגן. דאָס דאָזיקע פאַרשאָלטענע אָרט וויל איך מער נישט זען.

איצט וויל איך נאָך איין מאָל מאַכן אויפלעבן אין מיין זכרון די גרוילעכע בילדער פון יענער שרעקלעכער צייט.

די לעצטע עדה יידן אין וואַרשע

יידישע אַרבעטער פון פּאַוויאַק

מיט אַ רציחה, וואָס געפינט נישט קיין ביישפּיל אין דער געשיכטע פון פעלקער, האָבן די דייטשע מערדערס פאַרענדיקט זייער בלוטיק ווערק אין וואַרשעווער געטאָ. במשך פון דער צייט, ווען דער אויפשטאַנד האָט געדויערט און נאָכן ליקווידירן אים, האָט די דייטשע פּאָליציי צוזאַמען מיט די עס.עס.־אָפּטיילונגען אויסגעברענט דאָרט מיט די וואָרצלען יעדן זכר פון יידישקייט. רדיפות קעגן די וואַרשעווער יידן האָבן געהאַט אַן אַנדערן כאַראַקטער, ווי רדיפות קעגן יידן פון די איבעריקע פּוילישע שטעט. דאָ איז חוץ דעם אויספירן היטלערס אַנטיסעמיטישן אויסראָטונגס־פּראָגראַם געקומען אויך צום אויסדרוק דער ווילן פון די קלענערע דייטשע מושלים צו נעמען אין די וואַרשעווער יידן נקמה פאַר מאַכן דעם אויפשטאַנד, פאַר וואַגן זיך אַנטקעגן צו שטעלן זיי, די אומגעקרוינטע הערשער פון דער וועלט.

דערפאַר איז טאַקע די ליקווידאַציע פון די וואַרשעווער יידן דורכגע־

פירט געוואָרן אזוי גרינגלעך, אזוי אומברחמנותדיק. אויב דייטשן האָבן אין די איבעריקע פוילישע שטעט איבערגעלאָזט נאָכן ליקווידירן די געטאָס הייפעלעך יידן אויף די ארבעטס-פלעצער, האָבן זיי אין ווארשע געשאָכטן דעם לעצטן ייד, וואָס איז אריינגעפאלן צו זיי אין די הענט.

נאָך מיט עטלעכע חדשים צוריק פאר דער ליקווידאציע פון ווארשעווער געטאָ האָט די געשטאפּאָ געשאפן אין פאוויאק א יידישע ארבעטער־אָפּטיילונג. א גרופּע יידישע פאך־ארבעטער, ס׳רוב שניידערס און שוסטערס, איז באשעפטיקט געוואָרן אין די גרויסע און קליינע ווארשטאטן, וואָס זענען געווען אין דער תפיסה. בסך הכל זענען דאָס דעמאָלט געווען אן ערך 100 יידן. זיי זענען קאשארירט געוואָרן אין דער תפיסה גופא און יעדן זונטיק האָבן זיי געהאט דאָס רעכט ארויסצוגיין אין געטאָ, כדי צו באזוכן דאָרט זייערע משפחות, וואָס האָבן נאָך דעמאָלט געלעבט.

נאָכן אויסברוך פון אויפשטאנד זענען די פאוויאקער יידן פארמאכט געוואָרן אין די תפיסה־קאמערן. אין א געוויסן פרימאָרגן אין די ערשטע טעג פון חודש מאי 1943 איז אין פאוויאק אָנגעקומען אן אָפּטיילונג פארניכטונג־זשאנדארמען. זיי האָבן מיטגעבראכט דעם באפעל פון דער פארניכטונגס־קאָמאנדאנטור צו ליקווידירן די הונדערט פאוויאקער יידישע פאכלייט. די יידן האָבן זיך געמוזט אליין אויסטון אין הויף פון דער תפיסה. דערנאָך האָט מען זיי, שוין אויסגעטועטע ביז צו דער אונטערשטער וועש, אויפגעלאָדן אויף אויטאָמאָבילן און אוועקגעפירט אין געטאָ.

דאָס איז שוין געווען זייער לעצטער באזוך אין געטאָ. ציטערנדיקע און מיט אנגסטן באגאָסענע זענען זיי דורך די מערדער צוגעפירט געוואָרן אויף זאמענהאף גאס 19 און דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

דייטשן קענען זיך נישט באגיין אָן יידישע פאכלייט

פון די הונדערט יידישע פאכארבעטער זענען זיבן מענטשן אָפּגעראטעוועט געוואָרן פון דער שחיטה. דאָס זענען געווען די סאמע וויכטיקסטע ארבעטער, וואָס האָבן געהאט געפונען חן אין די אויגן פון די געשטאפּאָווצעס פון דער תפיסה־וואך. די דאָזיקע געשטאפּאָווצעס האָבן

באהאלטן די זיבן יידן, בשעת די זשאנדארמען זענען געקומען זיי אוועק־נעמען.

די זיבן יידן זענען געוואָרן דער אָנפאנג פון א נייער גרופּע יידישע פּאכלייט, וואָס איז ווידער געשאפן געוואָרן אין פּאוויאק. די דייטשן האָבן זיך נישט געקענט באגיין אָן די יידישע ארבעטער, וואָס זענען געווען די בעסטע פאכלייט און וואָס האָבן דערצו נאָך געהאט די דאָזיקע מעלה, אז זיי זענען געווען יידן, אלזאָ מענטשן אָן שום פּרעטענזיעס, וואָס זענען צופרידן געווען דערמיט, וואָס מען האָט זיי כאָטש פאר א קורצע צייט געשאָנקען דאָס לעבן. אזעלכע שקלאַפן האָט מען דאָך אמלייכטסטן גע־קענט אויסנוצן, ארויסיאָגן פון זיי די נשמות, מאטערן און פּייניקן, וויפיל דאָס הארץ האָט נאָר געגלוסט.

דערווייל האָבן שוין די דייטשע רוצחים געהאט פארענדיקט זייער „רומפּולן" קאמף אין ווארשעווער געטאָ. די ליקווידאציע פון די יידן איז געווען שוין א פארטיקע זאך. בלויז א זייער ווינציקע צאָל ווארשעווער יידן האָט זיך נאָך פארן אויסברוך פון אויפשטאנד באזעצט אויף דער ארישער זייט פון דער שטאָט און לעת עתה זענען די דאָזיקע יידן געווען די אָפּ־געראטעוועטע. אָבער דאָס לעבן פון די דאָזיקע אָפּגעראטעוועטע יידן איז דאָרט אויף דער ארישער זייט ווייט נאָך נישט געווען זיכער. א טייל פון זיי האָט שטענדיק געמוזט זיצן אין די באהעלטענישן, די אנדערע, וואָס זייער אויסזען האָט נישט פארראטן זייער יידישע אָפּשטאמונג, זענען ארומ־געגאנגען איבער די ווארשעווער גאסן. די סכנה אין יעדן מאָמענט דער־קענט צו ווערן פון דייטשן און פּאָליאקן האָט אויף זיי געלאָקערט אויף שריט און טריט.

חוץ דעם האָט ווארשע געצויגן צו זיך יידן פון אלע שטעט אין פּוילן. סוף כל סוף איז עס געווען די גרעסטע שטאָט פון לאנד און דאָרט האָט מען זיך אמלייכטסטן געקענט פארלירן צווישן דער באפעלקערונג. קיין ווארשע זענען טאקע טאָגטעגלעך געקומען יידן פון די פּראָווינץ־שטעט. דורך טויזנטער סכנות האָבן זיי באוויזן דורכצושלאָגן זיך, שווערע נסיונות זענען זיי אויסגעשטאנען און לסוף געקומען קיין ווארשע, ווו זיי האָבן געהאָפט צו געפינען א מקום מנוחה, וואָס וועט זיי דערמעגלעכן איבער־צולעבן די שרעקלעכע צייטן. די אלגעמיינע צאָל יידן, וואָס האָבן זיך אין

יענער צייט געפונען אויף דער אַרישער זייט פון וואַרשע, האָט מען אָפּ־געשאַצט אויף אַן ערך פופציק טויזנט. איך האַלט, אַז די דאָזיקע צאָל איז יעדנפאַלס נישט קיין איבערגעטריבענע.

די דאָזיקע פופציק טויזנט יידן האָבן זיך געפונען אין אַ שטענדיקן האַרטן קאַמף פאַר זייער לעבן. די געשטאַפּאָ האָט אָנגעווענדט אַלע מעג־לעכע מיטלען, כדי צו דעמאַסקירן און ליקווידירן די דאָזיקע שארית הפּליטה. אָבער מיט אַן איבערמענטשלעכן אויסדויער, ממש מיט אַ כוח פון טיטאַנען, האָבן די דאָזיקע שאָטנס פון אַמאָליקע מענטשן זיך אַנט־קעגנגעשטעלט דער ריזן־מאַשין פון געפערלעכן שונא. געטריבן פון אָרט צו אָרט, בייטנדיק אומאויפהערלעך דאָקומענטן און דירות, ענדערנדיק זייער אויסזען, האָבן זיי מיט זייערע פאַרפאָלגערס געפירט אַ שפּיל פון קאַץ און מויז.

נישט תמיד איז דער שפּיל געלונגען. אָפט זענען יידן פון דער אַרי־שער זייט אַריינגעפאַלן אין די מערדערס הענט. זיי האָבן זייער קאַמף פאַר־שפּילט. די דאָזיקע פאַרשפּילטע האָט מען געבראַכט אין פּאוויאַק און דאָס איז שוין געווען דער סוף פון זייער שווערן וואַנדער־וועג.

די לעצטע עדה יידן

דורכשניטלעך האָט מען געבראַכט אין פּאוויאַק אַן ערך 500 יידן אַ חודש. פון צווישן די דאָזיקע קרבנות האָבן די דייטשן אויסגעקליבן פּאַכלייט, צוגעשלאָסן זיי צו די ערשטע זיבן, וואָס זענען געווען די שארית הפּליטה פון דער ערשטער אַרבעטער גרופּע און פון זיי צוזאַמען געשאַפן די צווייטע יידישע אַרבעטער גרופּע פון פּאוויאַק.

בסך הכל האָט די צווייטע פּאוויאַקער אַרבעטער גרופּע קיין מאָל נישט דערגרייכט קיין העכערע צאָל ווי הונדערט פופציק יידן. דערפון קען מען זיך פאָרשטעלן, ווי שווער עס איז געווען פאַר אַ ייד, וואָס איז אַריינגעפאַלן אין פּאוויאַק, צו דערגרייכן דאָס דאָזיקע אומבאַשרייבלעכע גליק אַריינגערעכנט צו ווערן אין דער דאָזיקער גרופּע. אַ טייל פון דער גרופּע האָט געאַרבעט אין די תפיסה־וואַרשטאַטן. די איבעריקע האָבן אויס־געפירט די סאַמע שווערסטע אַרבעטן.

צווישן די יידן איז אויך געווען א גרופּע אויטאָ־מעכאַניקערס, וואָס האָבן געאַרבעט אין די געשטאַפּאָ־גאַראַזשן אויף די „דינאַסן״*). די דאָזיקע גרופּע מעכאַניקערס איז אין אָנפאַנג אָנגעשלאָסן געווען צום פּוילישן אַר־בעטס לאַגער אויף גענשא גאַס און ערשט אין חודש דעצעמבער 1943 האָבן זי די דייטשן אַריבערגעטראָגן אין פּאַוויאַק און פאַראייניקט זי מיט דער יידישער פּאַוויאַקער אַרבעטער־גרופּע.

שווער איז געווען דאָס לעבן פון די געפאַנגענע פון דער יידישער אַרבעטער־גרופּע. בייטאָג האָבן זיי געמוזט שווער האָרעווען, ביינאַכט זענען זיי געלעגן פאַרשפּאַרטע אין די תפיסה־קאַמערן און די ווערים האָבן זיי לעבעדיקערהייט אויפגעפרעסן. דאָס עסן איז נישט געווען צו דער זעט און די יעניקע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט מיט אייגענע מיטלען צו שאַפן זיך דאָס עסן, זענען געפאַלן פון די כוחות. צו דעם אַלעמען האָבן זיי אומאויפהערלעך געהאַט אויסצושטיין א גיהנום פון רדיפות מצד די דייטשע וואַכמייסטערס און זייערע אוקראַינישע באַ־העלפערס.

הגם דאָס לעבן פון די יידן איז געווען אזוי שווער, די געמיטער אזוי פאַרביטערט און די צוקונפט אזוי האָפענונגסלאָז, האָבן זיי אלס די לעצטע מאָהיקאַנער פונעם אמאָליקן וואַרשעווער יידנטום געטראָגן אויף זייערע שוואַכע פּלייצעס די אחריות פאַרן כבוד פון דער לעצטער וואַרשעווער עדה. זייער איצטיק נעבעכדיק לעבן האָבן זיי געפירט אין א שטענדיקן באַוווּסטזיין, אַז זיי האָבן צו דערפילן די הייליקע שליחות צו זיין די סימ־באָלישע פאָרזעצער פון דער אמאָליקער גרויסער און רומרייכער יידישער קהילה.

הויך האָבן זיי געהאַלטן די פאָן פון יידישן כבוד. הויך איבער די קעפּ פון די דייטשע חיהשע מערדערס, די שפּלדיקע פּחדנים און רוצחים.

די קאַמערן פון טויט

„יודען־העפּטלינגע״ און „יודען +״

די קאַמער נר. 258 האָט זיך געפונען אויף דער אכטער אָפּטיילונג

*) א גאָרטן, ווו עס פלעגן פאָרקומען ספּאָרט־פאַרווייליונגען.

די חורבות פונעם פאוויאק פאָטאָגראַפירט נאָך דער באַפרייאונג

אין קעלער פון תפיסה־בנין. זי איז נאָך נישט געווען די דירעקטע קאמער פון טויט, הגם געזעסן זענען דאָרט בלויז יידן. די יידן פון דער קאמער 258 זענען געווען די „יודען־העפטלינגע". פארשטיין דארף מען דאָס אויף פאָלגענדיקן אופן:

מענטשן זענען איינגעזעצט געוואָרן אין תפיסה אונטער א חשד, אז זיי זענען יידן. אין דער געשטאַפּאָ ביים פארהער האָבן זיי זיך נישט מודה געווען אין זייער מוראדיקן „פארברעכן". להפך, זיי האָבן געטענהט, אז זיי זענען די סאמע ערלעכסטע גויים, זיי שטאמען פון דעם אָדער א צווייטן מקום, ווו עס לעבן נאָך עד היום זייערע קרובים. דאָס אלץ האָבן זיי געמוזט זאָגן אין הסכם מיט די פאלשע פאפירן, וועלכע די געשטאַפּאָ האָט ביי זיי געפונען. אויב איינער איז געווען א חכם און געזאָגט, אז זיינע קרובים זענען שוין געשטאָרבן, האָט ער תיכף געמוזט באווייזן, ווו זיי האָבן גע־לעבט און אויף וועלכן בית עולם זיי זענען געבראכט געוואָרן צו קבורה.

דער געשטאַפּאָ רעפערענט, וועלכער האָט געפירט דעם פארהער, האָט ביי זיך פארצייכנט אלץ, וואָס דער ארעסטירטער האָט געזאָגט. דערנאָך האָט ער דורכגעפירט די אויספאָרשונג. דערווייל איז דער ארעסטירטער געזעסן אין קאמער נר. 258 אלס „יודען העפטלינג".

די אויספאָרשונג האָט ווי ביי איינעם פארשידן געדויערט. דורכ־שניטלעך ביז זעקס וואָכן, אָבער ווען עמיצער האָט אויף זיינע פאפירן געהאט אָנגעשריבן דאָס געבורטס־אָרט ערגעצווו אין אַ ווייטער פארוואָר־פענער געגענט, איז ביז די געשטאַפּאָ האָט דאָרט דורכגעפירט די אויס־פאָרשונג, האָט געקענט דויערן אפילו ביז דריי חדשים. דער דאָזיקער ארעס־טירטער האָט געהאט א האָפענונג צו לעבן נאָך דריי חדשים.

ביי מענער איז דער גאנצער ענין פון דער אויספאָרשונג געווען פאָראויס שוין א פארשפּילטער. ווי גוט די אויספאָרשונג זאָל נישט אויס־פאלן, איז ביי אים געווען דער „קאָרפּוס דעליקטי", פון וועלכן ער האָט זיך סיי ווי נישט געקענט ריינוואשן. אָבער ביי יידישע פרויען האָב איך געקענט א ריי פאלן, באזונדערס ווען זיי האָבן געהאט גוטע פאפירן, אז די אויספאָרשונג איז דורכגעגאנגען גינסטיק און די פרויען זענען בא־פרייט געוואָרן.

הכלל, מען זיצט דערווייל אין קאמער נר. 258 און מען ווארט אויף

א נס. די צייט לויפט דורך און די אויספאַרשונג ענדיקט זיך. דער רעפּע־רענט באַקומט ידיעות, פון וועלכע עס ווערט קלאָר, אז דער אַרעסטירטער האָט געזאָגט ליגן. דאָס איז שוין גענוג, כדי צו פאַרענדיקן דעם ענין. די געשטאַפּאָ שפּילט זיך שוין מער נישט מיטן אַרעסטירטן. דער באַשטע־טיקטער ליגן איז שוין אַ באַווייז, אַז דער אַרעסטירטער איז אַ ייד. ער ווערט תיכף אַריינגעשטעלט אויף דער נאָענטסטער רשימה „צור אומזיד־לונג". אויף אַ פּשוטן לשון הייסט דאָס, אַז ער ווערט פאַרמשפּט צום טויט.

דערנאָך קומט די רשימה פון דער געשטאַפּאָ צו דער פּאַוויאַק־קאַנ־צעלאַריע. דער ייד ווערט אויסגעשטראָכן פון דער „העפטלינגס ליסטע" און זינט דעם מאָמענט טראָגט ער אויף זיך דעם סימן פּלוס (+). דאָס הייסט, אַז ער איז שוין מער נישט קיין מיטגליד פון דער לעבעדיקער וועלט. ער געהערט שוין צו יענע, וואָס האָבן זייערס אָפּגעלעבט. תיכף נעמט דער וואַכמייסטער אַרויס דעם ייד פון דער קאַמער 258 און פירט אים אַריין אין דער שכנותדיקער קאַמער נר. 257. דאָס איז שוין די דירעקטע קאַמער פון טויט. דער ייד ווייסט שוין איצט באַשיינפּערלעך, אַז צומאָרגנס וועט ער זיין אַ מת.

אין דער קאַמער נר. 257 איז דער פאַרמשפּטער נישט פאַראייננזאַמט. יעדן טאָג זיצן דאָרט עטלעכע יידן. זיי האָט מען געכאַפּט אויף דער אַרי־שער זייט און אַזוי ווי זייער יידישקייט איז אין געשטאַפּאָ אָן שום ספק פעסטגעשטעלט געוואָרן, זענען זיי געקומען אין פּאַוויאַק שוין מיט אַ פאַר־טיקן אומזידלונגס" פּסק. אַזוי זיצן זיי אין דער קאַמער 257 ביז מאָרגן פרי. דעמאָלט ווערן זיי אַרויסגעפירט צו דער עקזעקוציע.

אינעם תפיסה־אַפּאַראַט הערשט אַן אָרדענונג לויטן דייטשן מוסטער. אַלץ שטייט אויף פּינקטלעכקייט. פּונקט אַזוי ווי אַ גוטער באַלעבאָס רייי־ניקט יעדן טאָג זיין הויז, נעמט צוזאַמען דאָס מיסט און וואַרפט עס אַרויס אין מיסט קאַסטן, אַזוי טוט אויך די תפיסה־וואַך מיטן „יידישן מיסט". יעדן טאָג אין דער פרי ווערן די „יודן פּלוס" אַרויסגעפירט צום דערשיסן. די קאַמער פון טויט איז שוין ווידער ליידיק. אָבער נישט מער ווי צוויי שעה וועט זי שטיין ליידיק. פּינקטלעך אַזייגער צוועלף צו מיטאָג קומען די אויטאָס פון שוכא, וואָס ברענגען פרישע קרבנות. די קאַמער 257 וועט אין צוויי שעה אַרום ווידער אויסגעפילט ווערן מיט „יודן פּלוס".

אין דער קאמער 258

א צוזאמענשטעל פון פארשידנארטיקע מענטשן

א מאָדנעם צוזאמענשטעל פון מענטשן האָב איך אין מיין קאמער 258. צווישן די 28 ארעסטירטע זענען מיר 23 יידן. די איבעריקע 5 זענען ציגיינער. קיין באזונדערס אינטערעסאנטע געשטאלטן געפין איך נישט צווישן די ציגיינער. ווי אלע ציגיינער, פערד גנבים אָדער סתם מענטשן אָן א פּראָפעסיע, וואָס שיקן ארויס זייערע ווייבער מיט די קינדער אין גאס בעטלען. צוליב די דאָזיקע חברה לייט האָבן מיר געהאט אויסצושטיין א סך צרות, אָבער וועגן דעם וועל איך דערציילן אין א שפּעטערן קאַפּיטל.

די 23 יידן שטעלן מיט זיך פאָר א קאָמפּלעט פון פארשידנארטיקע מענטשן, וואָס קומען ארויס פון פארשידענע סביבות. עס זענען דאָ עטלעכע אלטע ווארשעווער תושבים, וואָס אמאָל זענען זייערע נעמען גוט באקאנט געווען צווישן די ווארשעווער יידן. א באדייטנדיקע צאָל אינטעליגענטן, דאָקטוירים, אדוואָקאטן און אינזשיניערן. עטלעכע משומדים, טאקע ריכ־טיקע משומדים פון פאר דער מלחמה און אויך אזעלכע, וואָס האָבן זיך שוין ביי די דייטשן געמאכט פאר משומדים, ווייל זיי האָבן געטראכט, אז אויף אזא אופן וועט זיי געלינגען צו ראטעווען זיך דאָס לעבן. די דאָזיקע משומדים, וואָס זייערע נעמען זענען גוט באקאנט געווען אין דער פּויליש־ער געזעלשאפט, האָבן צענדליקער יאָרן אָפּגעלעבט אין זייערע סביבות און אָפט האָט מען בכלל נישט געוווסט, אז זיי שטאמען אָפּ פון יידן. די היטלעראָווצעס האָבן אָבער אנטפּלעקט דעם סוד פון זייער יידישער אָפּ־שטאמונג און איין מאָל שוין אריינבאקומען זיך אין זייערע מערדערישע הענט, איז דער משומד, פּונקט אזוי ווי אלע איבעריקע יידן, געווען א פארלוירענער.

צווישן מיינע חברים, די ארעסטירטע פון קאמער 258, זענען אויך געווען עטלעכע לייט פון דער ווארשעווער אונטערוועלט. עס זענען אויך מיט אונדז געזעסן צוויי יינגלעך פון אן ערך 18 יאָר. דאָס אויפפירן זיך פון די דאָזיקע יינגלעך און זייער גאנצע מענטאליטעט זענען מאָדנע צו־געפּאסט געווען צו דער תקופה, אין וועלכער מיר האָבן דעמאָלט געלעבט. נישט קיין חידוש. עס איז א באקאנטע זאך, אז קינדער און יוגנט לאָזן זיך אמלייכטסטן משפּיע זיין דורכן גייסט פון דער צייט.

י. הירשהויט

די ערשטע טריט

ווען איך בין דאָס ערשטע מאָל אַריינגעקומען אין קאַמער — דעם אמת געזאָגט, בין איך אַריינגעשפּרונגען, באַקומענדיק פון הינטן אַ פייער־דיקן זעץ פונעם דייטשן וואַכמייסטער — בין איך געווען אַ ביסל צעטומלט. אַ רגע בין איך שטיין געבליבן אין מיטן קאַמער און זיך אַרומגעקוקט. דעם ערשטן איינדרוק האָבן אויף מיר געמאַכט די יידישלעכע פּנימער פון די מענטשן, וואָס זענען דאָרט געזעסן. איך האָב זיך תיכף דערפילט עפּעס היימיש, ווי איך וואָלט מיך פון עפּעס אַ לאַנגער רייזע אומגעקערט אַ היים. — איז נאָך פאַראַן ערגעץ אויף דער וועלט אַזוי פיל יידן? — האָב איך אַ טראַכט געטון.

אין דער זעלבער רגע האָב איך מיך אַליין פאַר זיך פאַרשעמט צוליב מיין נאַרישקייט. בסך הכל זענען עס עטלעכע יידן פּונקט אַזוי אומגליק־לעכע ווי איך. איבער וואָס קען מען זיך דאָ דען וווּנדערן?

אין מיטן קאַמער איז ביז צו דער העלפט אַ נאַקעטער געזעסן אויף דער ערד אַ מענטש מיט אַ באַזונדערס יידישלעכן אויסזען. נעבן אים איז געשטאַנען אַ בלעכענער וואַשבעקן. דער ייד האָט די הענט געהאַלטן איינ־געטונקען אינעם רויטלעך ברוינעם ברודיקן וואַסער, פון אונטער וועלכן עס האָבן אַרויסגעשטאַרט נאַסע עקן פון עפּעס אַ שמאַטע. דער ייד האָט געוואַשן זיין העמד. אָבער ווען איך בין אַזוי מיט אַן אימפּעט אַריינגע־פלויגן אין קאַמער, האָט ער אויף אַ רגע אָפּגעשטעלט זיין אַרבעט, כדי מיך צו באַטראַכטן. אַזוי ווי איך האָב אים דעם ערשטן באַמערקט, האָב איך אים באַטראַכט און מיר זענען געשטאַנען אַנטקעגן זיך און געקוקט זיך ביידע גלייך אין די אויגן. אין זיינע אויגן איז געווען אַ מילדער שמייכל, אין וועלכן איך האָב באַמערקט אַ פונק פון אַ מענטשלעך געפיל. אַזאַ בליק איז פאַר מיר דעמאָלט געווען אַ נייעס, מחמת איך האָב שוין אַ לאַנגע צייט פריער געפירט מיין לעבן אין שווערע באַדינגונגען, אַרומגערינגלט פון שונאים, געטריבן פון אָרט צו אָרט, באַגעגענענדיק אומעטום בלויז ווילדע חיות, וואָס האָבן געלאָקערט אויף מיין לעבן. איך האָב שוין כמעט ווי געהאַט פאַרגעסן, אַז עס איז ערגעצווו אויף דער וועלט נאָך פאַראַן דער מענטש.

די דאָזיקע אויגן האָבן מיך צו זיך צוגעצויגן. איך האָב מיך מיט א טריט דערנענטערט צום ייד און ווערנדיק אָנהייבן מיט אים א געשפּרעך, האָב איך אים געפרעגט:

— נאָך וואָס וואַשט איר דאָס העמד? צו דער עקזעקוציע וועט מען אייך אָננעמען אויך מיטן ברודיקן העמד.

— איך זיץ שוין דאָ דריי וואָכן — האָט ער מיר מיט א שטילער שטימע געענטפערט, פּונקט ווי ער וואָלט זיך פאַר מיר פאַרענטפערט — איך קען דאָך נישט וויסן, ווי לאַנג עס וועט מיר נאָך אויספאַלן דאָ צו זיצן. איך וויל נישט, אז די ווערים זאָלן מיך אויפפרעסן לעבעדיקערהייט.

בשעת מעשה האָבן מיך אַרומגערינגלט די איבעריקע אַרעסטירטע. זיי האָבן מיר אָנגעהויבן צו שטעלן פאַרשידענע פראַגן וועגן די נייעס פון דער וועלט. דער עיקר, ווי אזוי האַלט עס אויף די פראָנטן און ווי ווייט פון אונדז געפינט זיך די רויטע אַרמיי.

דאָס זענען דאָך געווען די לעבעדיקסטע ענינים, וואָס האָבן נאָך געקענט פאַראינטערעסירן די דאָזיקע כמעט שוין טויטע מענטשן. זייער איינציקע האָפענונג אויף צו ראַטעווען זיך איז געווען די תיכפדיקע מפּלה פונעם רשע. מיט די אויגן פון זייערע פאַרמאַטערטע נשמות, נישט לייענענ־דיק קיין צייטונגען, האָבן זיי די געשעעענישן געזען פאָראויסגיין מיט פאַר־שנעלערטע טריט. מיט א וואָך צוריק איז געקומען א נייער, האָט ער זיי געזאָגט, אז די סאָוויעטן האָבן פאַרנומען טולאַ און האָבן זיך דערנענטערט צו אַריאָל. די אַליאירטע האָבן צעשלאָגן איטאַליע, וואָס האַלט שוין ביים קאַפּיטולירן. אפשר וועט דאָס שוין זיין דער סוף פון דער מלחמה? במשך פון א וואָך צייט האָט אפשר די גאַנצע זאַך געמאַכט א גרויסן פאָרשריט?

אָבער צוליב די אַרעסטירטע פון דער קאַמער 258 וואָלט זיך די מלחמה געמוזט פאַרענדיקן היינט אָדער שפּעטסטנס מאָרגן. אויב נישט, וועלן זיי נישט דערלעבן איר סוף. וויפל האָט דען אזא אַרעסטירטער נאָך צו לעבן? א טאָג אָדער אפשר א וואָך. במשך פון דער דאָזיקער קורצער צייט מוז געשען דער נס. און אויב נישט? וועגן דעם טראַכט נישט דער אַרעסטירטער ייד פון דער קאַמער 258. דאָס ווייסט ער סיי ווי גוט. דאָס איז א זעלבסטפאַרשטענדלעכע זאַך.

הכלל, איך האָב תיכף פאַר מיינע נייע חברים אַרויסגעשיט אַלע

נייעס, וועלכע איך האָב געקענט. מיר האָט זיך געדאכט, אז מיט די נייעס וועל איך זיי אויפמונטערן און דערפרייען. די נייעס פון די פראָנטן זענען געווען באזונדערס גוטע. לסוף אָבער האָט זיך ארויסגעוויזן, אז די יידן זענען אנטטוישט. אין זייער פאנטאזיע האָבן זיי די געשעעענישן געזען שוין ווייט פאָראויסגערוקט און דאָ ווייזט זיך ארויס, אז די רוסן זענען נאָך זייער ווייט, און די אליאירטע טוען זייער ארבעט צו לאנגזאם. אויף וואָס קען מען איצט דאָ האָפן?

שטיל זענען זיי איצט געזעסן אויף זייערע שטרוייזעק. יעדער אַ פאַר־טראכטער אין זיך, אין זיינע געדאנקען וועגן זיין גורל.

ביי דער ארבעט

לאנגזאם האָב איך מיך איינגעלעבט מיט מיין ארום. מיטן ייד, וואָס האָט געוואשן זיין העמד דעמאָלט, ווען איך בין געקומען, האָב איך מיך באפריינדעט. ער האָט זיך טאקע ארויסגעוויזן אלס סימפאטישער מענטש, אַ יונגערמאן פון לובלין מיטן נאָמען פישמאן. הגם זיין אויסזען האָט זיך תיכף געוואָרפן אין די אויגן, האָט ער צוזאמען מיט זיין פרוי און קינד געלעבט אין ווארשע אויף אָרישע פאפירן. ער האָט געמוזט גיין אר־בעטן, מחמת ער האָט נישט פארמאָגט קיין שום געלט־מיטלען און נישט געהאט פון וואָס צו לעבן. פישמאן האָט צוזאמען מיט עטלעכע פאָליאקן געארבעט אין אַ דייטשער ביורא. זיינע פוילישע מיטארבעטער האָבן אָבער אין אים תיכף דערקענט אַ ייד. עס האָט נישט לאנג געדויערט און פיש־מאנען האָט צוגענומען די געשטאפּאָ. איצט ווייסט ער, אז ער האָט שוין זיין לעבן פארשפּילט. ער האָפט נאָר, אז זיין פרוי און קינד וועט געלינגען זיך אויסצובאהאלטן פאר די מערדער, הגם אָן געלט וועט דאָס נישט זיין קיין לייכטער ענין.

פון די צרות איז פישמאן קראנק. עפּעס איז ביי אים אָן אויער נישט מיט אלעמען. ער ליידט גרויסע יסורים און הערט שוין גאָרנישט אויף איין אויער. וועגן גיין צו אַ דאָקטאָר איז נישטאָ קיין רייד. יידן האָבן נישט אויפן פּאוויאק דאָס רעכט צו געניסן פון מעדיצינישער הילף.

איצט איז גאנץ שטיל געווען אין אונדזער קאמער. מידע פון דער

היץ און אָפּגעמאַטערטע פון הונגער זענען מיר געזעסן אויף די שטרויזעק. קיינעם האָט זיך נישט געוואָלט אָנהייבן א געשפּרעך. אזוי ווי עס האָט זיך שוין דערנענטערט די מיטאָג־צייט, האָבן מיר שוין אַלע אויסגעקוקט אויף דעם ביסל וואסערדיקע זופּ, וואָס האָט שוין אין קורצן געדאַרפט פארטיילט ווערן.

פּלוצים האָט זיך א פּראַל אויף געטון די שווערע טיר פון אונדזער קאמער. דער קאַפּאָ, א יונגער שייגעץ מיט א ווילדן בליק, וואָס האָט באַזונדערס אונדז יידן באהאנדלט זייער אכזריותדיק, איז געשטאַנען ביי דער שוועל. דער קאַפּאָ האָט אונדז געדראָט מיט א לאַנגער לעדערנער בייטש און געשריגן:

— זשידקי דאָ ראָבאָטי.

מיר זענען אַלע אויפגעשפּרונגען פון אונדזערע ערטער. דער קאַפּאָ האָט זיך ארומגעקוקט, אזוי ווי ער וואָלט עמעצן געזוכט און ער האָט א פרעג געטון:

— ווו איז דער סטאַראָסטע?

קאזיק, דער סטאַראָסטע, איז ארויסגעטרעטן.

— איך בין דאָ, פּאַניע קאַפּאָ.

— אכט יידן מוזן תיכף ארויסגיין צו דער ארבעט. תיכף קלייב זיי אַליין אויס, ווייל אז נישט, וועל איך עס טון און דעמאָלט וועט מיט אייך זשידקעס זיין שוין ערגער.

— תיכף, פּאַניע קאַפּאָ, וועט איר האָבן די אכט מענטשן צו דער ארבעט — האָט אים קאזיק פארזיכערט.

עס איז געווען כמעט ווי א געזעץ אין דער תפיסה, אז צו אַלע ברודיקסטע און שווערסטע ארבעטן האָט מען גענומען די יידן פון דער קאַמער 258. מיר זענען טאקע צו יעדן מאָמענט געווען צוגעגרייט, אז מען קען אונדז רופן צו אן ארבעט. כדי נישט צו געבן די פּייניקער קיין גרונט אונדז צו שלאָגן, האָבן מיר ביי זיך געהאט אָרגאַניזירט א סדר, לויט וועלכן אַלע ארעסטירטע האָבן געהאט דעם חוב תיכף צו מעלדן זיך, ווען מען וועט נאָר רופן. די אַלטע און די שוואכע האָבן מיר באפרייט פון דער ארבעטספּליכט.

אזוי ארום האָט ביי אונדז יעדער געוווּסט, ווען עס פאַלט אויס זיין

רײ און ווען דער קאפּאָ האָט איצט געפּאָדערט די אכט ארבעטער, האָבן מיר שוין געוווסט, אויף וועמען עס קומט אויס די רײ זיך צו מעלדן. די אכט יידן זענען טאקע תיכף ארויסגעגאנגען פון דער קאמער. איך אליין נישט לאנג אָנגעקומענער האָב געהאט דעם חוב צו מעלדן זיך צווישן די אכט.

מיר זענען ארויס אין קאָרידאָר, ווו עס האָט שוין אויף אונדז געווארט אן אוקראַינער. ער האָט אונדז ארויסגעפירט פון אונדזער קעלער־קאָרידאָר אין תפיסה־הויף. מיר זענען געגאנגען לענגאויס דעם תפיסה־הויף, ביז מיר זענען צוגעקומען צום אָרט פון דער ארבעט.

עס זענען דאָרט געלעגן גרויסע הויפנס דורכגעברענטע קוילן און אש. די קוילן האָבן דאָרט שטענדיק געגליט און פון די הויפנס האָט זיך ארויסבאקומען א שווארצער און א שטיקנדיקער רויך. די דאָזיקע קוילן האָט מען אויף אייזערנע וועגעלעך נאָר וואָס ארויסגעפירט פון די ריזיקע תפיסה־קעסלען, וואָס זענען באשטימט געווען אויף צו געבן דאמף און היים וואסער פאר די קיכן, פארן באָד און פאר די איבעריקע בנינים פון דער תפיסה־ווירטשאפט.

מען האָט אונדז געהייסן מיט לאָפּעטעס אָננעמען די דאָזיקע גליענדיקע קוילן, שיטן זיי אין די אייזערנע וועגעלעך און שלעפּן די פולע וועגעלעך צו א גרוב, וואָס האָט זיך געפונען אין א צווייטן עק פון הויף. מיט די דאָזיקע קוילן האָבן מיר געדארפט פארשיטן דעם גרוב און אויסגלייכן אים מיט דער ארומיקער ערד.

פאר אונדז אויסגעהונגערטע און פארמאטערטע יידן איז די דאָזיקע ארבעט געווען ממש אן אומדערטרעגלעכע, בפרט, אז פון די הויפנס קוילן האָט געזעצט א מוראדיקע היץ ווי פון א גיהנום. און ווען א שטיקל קויל האָט זיך פארפּלאָנטערט אונטער א פוס, אָדער עס איז אויסגעפאלן אנצורירן זי מיט דער האנט, האָט מען זיך אָפּגעבריט. דער רויך האָט זיך ארייננגעריסן אין די אויגן, וואָס האָבן פון זיך געגאָסן גאנצע טייכן טרערן. דער אָטעם האָט געשטיקט, אין די לונגען האָבן מיר געפילט א ווייטיק, פונקט ווי זיי וואָלטן באלד געדארפט פּלאצן. אונדזערע גופים זענען שוין באדעקט געווען מיט בריענדיקע ווונדן. אָבער אָפּשטעלן די ארבעט האָבן מיר נישט געטאָרט. איבער אונדז זענען געשטאנען עטלעכע

אוקראַינער און א דייטש נאָך דערצו. באַזונדער אבזריותדיק האָט זיך צו אונדז באַצויגן דער אוקראַינער קאַלענקאָ. מיט דעם דאָזיקן מנוול האָב איך מיך באַגעגנט אין די שפּעטערע צייטן, בעת איך בין געווען א בעדער און אַלס אַזעלכן איז מיר שוין געקומען באַהאַנדלט צו ווערן ווי א האַלבן מענטש. דעמאָלט איז שוין דער זעלבער קאַלענקאָ געווען צו מיר זיס און פריינטלעך, בפרט אַז ער האָט פון מיר געדאַרפט א טובה.

אין יענעם מאָמענט אָבער, ווען קאַלענקאָ איז איבער אונדז געשטאַנען ביי דער אַרבעט, האָט ער געמאַכט אויף אונדז דעם איינדרוק פון א וואַלד־חיה. איך בין דער ערשטער פון אונדזער גרופּע אַרבעטער געפאַלן פון די כוחות. פשוט געשטאַנען און נישט געקענט רירן מיט די הענט. קאַלענקאָ איז צו מיר צוגעלאָפן, אַרויסגעריסן ביי מיר די אייזערנע לאָפּעטע און געשלאָגן מיך מיט דער דאָזיקער לאָפּעטע איבער דער פּלייצע און איבער די אָרעמס.

היינט וואָלט איך שוין אַזעלכע קלעפּ נישט געקענט איבערטראָגן. אָבער אין יענע צייטן איז דער מענטש געווען פון אייזן. איך דערמאָן מיך, אַז עס האָט מיר געשווינדלט פאַר די אויגן. עפּעס רויטע פונקען האָב איך פאַר מיר געזען. אין גאַנצן קערפּער א שטאַרקער ווייטיק, די הענט זענען מיר געפאַלן אין חלשות, אָבער אויף די פיס האָב איך מיך געהאַלטן. דאָס איז געווען מיין גליק. וואָלט איך דעמאָלט אַוועקגעפאַלן, וואָלט ער מיך דערשלאָגן אויף טויט. ווייל וואָס איז דען ווערט געווען א לעבן פון א ייד דאָרט אין דער באַנדיטישער הייל, אין פּאַוויאַק.

מיינע פיס האָבן אונטער מיר געציטערט. איך האָב אָבער נישט פאַרלאָזט די אַרבעט. איך בין ווייטער געשטאַנען מיט דער לאָפּעטע אין די ציטערנדיקע הענט. יעדעס מאָל וואָס איך האָב אָנגענומען א לאָפּעטע קוילן, האָבן זיי זיך מיר צעשיט, בשעת איך האָב געוואָלט צוטראָגן די לאָפּעטע צום וועגעלע. נעבן מיר ביי מיין רעכטער האַנט איז געשטאַנען הערמאַן, א צעוואַקסענער מאַן פון עטלעכע פערציק יאָר. זיין פּנים א ברייט צעגאָסנס מיט א פּאָר ברייטע פּוילישע וואָנסעס אונטער דער דיקער נאָז, האָט אָפּגעלייקנט זיין יידישע אָפּשטאַמונג. הערמאַן האָט זיך טאַקע קיין מאָל נישט מודה געווען אין זיין א ייד. אפילו אונדז, זיינע נאָענטסטע חברים, האָט ער דערציילט, אַז ער איז א גוי, א ריכטיקער פּאָליאַק. זיין

י. הירשהויט

משפחה זאָל שטאַמען פון קאָלאָמיי (אין גאַליציע), ווו עס האָבן, לויט זיין מיינונג, געלעבט א סך פּאָליאַקן מיטן נאָמען הערמאַן.

מיר האָבן געוווּסט, אַז מיט הערמאַנס גוויאישקייט איז נישט אַלץ אין אָרדענונג. אויב די געשטאַפּאָווצעס האָבן אים אריינגעזעצט צווישן יידן, ווייסן זיי צוליב וואָס זיי טוען דאָס. פונדעסטוועגן האָבן מיר צופיל נישט אריינגעטראַכט אין הערמאַנס צרות. איטלעכער פון אונדז האָט גענוג געהאַט זיינע אייגענע. וויל ער, הערמאַן, פאַר אונדז שפּילן דעם גוי, זאָל אים ווויל באַקומען. אפשר וועט ער זיך גאָר א דאַנק דעם קענען אָפּראַטעווען.

איז דער דאָזיקער הערמאַן געשטאַנען מיט זיין לאָפּעטע ביי מיין רעכטער זייט. אַן אָפּגעמאַטערטער, האָט ער שוין מיט זיינע לעצטע כוחות געשלעפּט די שווערע לאָפּעטע. קאָלענקאָ האָט אים א ווײַלע באַטראַכט, דאַן האָט ער זיך צו אים דערנענטערט. הערמאַן האָט אַרויסגעלאָזן א שטילן קרעכץ, מעכאַניש פאַרשנעלערט די באַוועגונגען פון זיינע הענט. די לאָ־פּעטע האָט זיך אים אויסגעדרייט אין די הענט. די קוילן האָבן זיך א שאָט געטון אויף דער ערד און פייערדיקע פונקען האָבן זיך אריינגעביסן אין זיינע פיס און אויך אין מיינע, ווייל מיך האָט פון אים אָפּגעטיילט א מרחק פון נישט מער ווי צוויי שריט.

קאָלענקאָ איז שוין אָבער געשטאַנען נעבן הערמאַנען. פּונקט אַזוי ווי ער האָט עס פריער געטון מיט מיר, האָט ער ביי אים אַרויסגעריסן די לאָפּעטע. הערמאַן איז שוין זיכער געווען, אַז איצט באַקומט ער דעם קלאַפּ. ער האָט זיך אויטאָמאַטיש אָוועקגעבויגן אין א זייט. אָבער קאָלענקאָ האָט הערמאַנען נישט געשלאָגן. ער האָט אים בלויז געזאָגט מיט א הייזעריקער שטימע:

— טי, גרובי זשיד! קוק צו, ווי אַזוי מען דאַרף אָננעמען די זשור־זשעלעס אויף דער לאָפּעטע.

קאָלענקאָ האָט מיט שנעלע באַוועגונגען אָנגעהויבן צו לאַדעווען די קוילן אויפן וואָגן. ביי אים איז די אַרבעט שנעל געגאַנגען. עס איז נישט קיין וווּנדער. ער האָט נישט געהונגערט אַזוי ווי מיר און אויסגערוט איז ער אויך געווען.

געמאכט עטלעכע באוועגונגען מיט דער האנט, האָט קאָלענקאָ הער־מאנען צוריקגעגעבן די לאָפּעטע און געזאָגט:

— אזוי מוזטו ארבעטן, וואָרום אז נישט, וועל איך דיך דאָ אוועקלייגן.

הערמאן האָט געהאט גליק. דאָס מאָל איז ער ארויס מיט גאנצע ביינער.

דערווייל בין איך אביסל צו זיך געקומען. די וויטיקן האָבן טאקע נישט אויפגעהערט, אָבער איך האָב מיך אביסל בארואיקט. די הענט האָבן מיר אויפגעהערט צו ציטערן, פעסטער בין איך שוין געשטאנען אויף די פיס. נישט ווייט פון מיר איז געשטאנען מיכאלעק, איינער פון אונדזערע צוויי יינגסטע מיטארעסטירטע. ער איז אלט געווען א יאָר אכצן, אן אויס־געדארטער בחור מיט א בלייך פּנימל, כמעט א קינד. דאָך האָט שוין מי־כאלעק אין זיין לעבן דורכגעמאכט מער פון נישט איינעם א דערוואקסענעם.

מיכאלעק איז געווען א קינד פון א גוטער היים. זיין פאָטער, דער באוווּסטער ווארשעווער דאָקטאָר־כירורג, קאהאַן, איז בשעת דער מלחמה פארוואָגלט געוואָרן קיין רוסלאנד. מיכאלעק האָט געגלויבט, אז זיין פאָטער לעבט ערגעצוווּ.

אליין איז מיכאלעק דורכגעגאנגען א גלגול־וועג, ביז ער איז אריינ־געפאלן אין פאוויאק. זיין געשיכטע איז געווען אן אמתער עפּאָס. אָבער פונדעסטוועגן איז ער געווען א פריילעכער בחור, וואָס האָט אין א יעדער לאַגע תמיד גרייט געהאט א גלייכווערטל אָדער א וויץ. פון אלעמען גע־לאכט, מיט דער ארבעט אויך זיך געגעבן אן עצה. איצט האָט ער שנעל געדרייט מיט זיין לאָפּעטע. נישט מיד געוואָרן. שנעלער פאר אלע האָט ער אָנגעפילט זיין וועגעלע און דערנאָך האָט ער אָנגעהויבן צו שיטן די קוילן אין מיין וועגעלע און בעת מעשה שטיל זיך צוגעוויצלט.

— מיר וועלן שוין מיט זיי אמאָל פארטיק ווערן. דער דאָזיקער „קאַבאַן" —האָט ער מיט קאָפּ־באַוועגונג געוויזן אויף קאָלענקאָ— איז טאקע באשאפן געוואָרן צו אזא ארבעט. ער קען גוט די לאָפּעטע מלאכה. מסתמא דאָס גאנצע לעבן האָט ער דאָס געטון.

— וואָס רעדסטו אזוי פיל — איז קאָלענקאָ צוגעגאנגען צו מיכאלעקן.

— איך זאָג, פּאניע וואכמייסטער, אז עס וועט שוין נישט זיין וואו צו שיטן, ווייל דער גרוב איז שוין פול. אז מיר וועלן ארייננשיטן די דאָזיקע

וועגעלעך זשעזשלעס, וועט שוין דער גרוב זיין פארשיט ביז איבערן ווייערך.

— גיב אכטונג, דו הונט — האָט צו אים קאָלענקאָ אויף דייטש א געשריי געטון און געדראָט אים מיט דער בייטש.

דאָך האָט ער אָבער איינגעזען, אז עס איז גענוג די ארבעט. ער האָט אונדז געהייסן צופירן צום גרוב די פולע וועגעלעך און דערנאָך האָט ער אונדז צוריקגעפירט אין אונדזער קעלער אָפּטיילונג.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין אונדזער קאמער, האָט עס שוין געהאלטן וויט נאָכן מיטאָג. אין א ווינקל אויף דער שטיינערנער פּאָדלאָגע זענען געשטאנען אונדזערע אכט שיסעלעך מיט דער זופּ. קאזיק, דער סטאַ־ראסטע, האָט בשעת דעם פארטיילן די זופּ גענומען פאר אונדז דאָס עסן און אוועקגעשטעלט אין א זייט. ווי הונגעריקע חיות האָבן מיר זיך א וואָרף געטון אויפן עסן. גראד איז דעם טאָג געווען א בעסערע זופּ ווי תמיד, א געדיכטערע מיט ארבעס. זי איז געווען אינגאנצן אויסגעקילט און מיר האָבן נישט געהאט קיין לעפל. אָבער מיר האָבן דערויף נישט געלייגט קיין אכט. אריינגעשטעקט דאָס מויל אין דער שיסל, פונקט אזוי ווי עס טוט א הונט, האָט איטלעכער פון אונדז געזשלאָפּעט די זופּ. תיכף זענען אונ־דזערע שיסלען געווען אויסגעליידיקט, אָבער דער הונגער איז נאָך וויט נישט געווען געשטילט. אָבער נישטאָ קיין ברירה. מען מוזווארטן, ביז עס וועט פארטיילט ווערן די אָוונט־זופּ. דערווייל זוכן מיר אן אָרט, כדי אוועק־צוזעצן זיך אָפּרוען. די געברענטע וווּנדן האָבן ערשט איצט אויף א רעכטן אמת אָנגעהויבן צו בריען. מיין רעכטע האנט איז צוליב די באקומענע קלעפּ געווען אינגאנצן אומבאוועגלעך.

קעסלען מיט הייסער זופּ

די צייט שפּירן מיר ארוים א דאנק אונדזערע מאָגנס. דער יונגער מיכאלעק איז אין דעם דאָזיקן פּרט דער סאמע פינקטלעכסטער. ווען עס דערנענטערט זיך זייגער צוועלף, זאָגט ער מיט זיין נידעריק מענער קול, וואָס קלינגט אפילו א ביסל מאָדנע פאר זיין קינדערישער געשטאלט:

— באלד וועט שוין זיין דער מיטאָג.

מיכאלעק האָט קיינמאָל נישט קיין טעות. ווען ער זאָגט נאָר ארוים

די דאַזיקע פאַרכשופטע ווערטער, הערט זיך שוין תיכף פונעם קאָרידאָר דאָס קלאַפּן פון די גרויסע בלעכערנע קעסלען, מיט וועלכע די באַדינערס פון דער אָפּטיילונג גייען אַרויס אין קיך, כדי צו ברענגען די מיטאָג־זופּ. אַ פערטל שעה שפּעטער הערט מען שוין פון קאָרידאָר אַ רעש. די באַדינער האָבן זיך שוין אומגעקערט מיט די שווערע און הייסע קעסלען.

דער קאַפּאָ עפנט איין קאַמער נאָך דער צווייטער. די אַרעסטירטע טרעטן אַרויס מיט זייערע שיסעלעך. אַ באַדינער גיסט אַריין מיט אַ גרויסן לעפל די זופּ יעדן אין זיין שיסעלע. די אַרעסטירטע קערן זיך אום אין זייער קאַמער און דער קאַפּאָ פאַרמאַכט הינטער זיי די טיר. דערנאָך עפנט ער אַ צווייטע קאַמער און עס הייבט זיך אָן אויפסניי דאָס פאַרטיילן פון דער זופּ. ביים פאַרטיילן די זופּ שטייט דער דייטשער וואַכמייסטער. ער גיט אַכטונג, אַז אַלץ זאָל זיין אין אָרדענונג.

די וואַכמייסטערס

יעדע אָפּטיילונג האָט אירע צוויי דייטשע וואַכמייסטערס און יעדער דייטשער וואַכמייסטער האָט צו זיך צוגעטיילט אַן אוקראַינער אַלס זיין באַהעלפער. די דאָזיקע וואַכמייסטערס דערפילן נישט זייער דינסט צוזאַמען. זיי געהערן צו צוויי פאַרשידענע וואַכן און יעדן מעת לעת, ווען עס בייט זיך די וואַך אין דער תפיסה, בייטן זיך אויך די וואַכמייסטערס מיט זייערע באַהעלפערס, די אוקראַינער. דאָס בייטן זיך פון דער וואַך קומט פאָר אין פאַוויאַק טעגלעך זייגער צוועלף ביי טאָג.

אונדזערע וואַכמייסטערס קענען מיר שוין גוט. קיין חידוש נישט. זיי לאָזן זיך גוט קענען. איינער האָט ביי אונדז אַ צונאָמען „שטשורעק". ווי אַזוי ער הייסט אויף זיין ריכטיקן נאָמען, ווייסן מיר נישט. דאָס איז אונדז אָבער גאַנץ גלייכגילטיק, ווייל וויכטיק איז בלויז דאָס, אַז דער דאָזיקער שטשורעק איז אַ סאַדיסט, טאַקע אַ סאַדיסט אין אמתדיקן זין פון וואָרט. אויסזען זעט ער אויס, ווי אַ שטשור, קליין, איינגעהויקערט און דאַר. זיין פּנים איז געל, זיינע אייגעלעך קליינע און פאַראן איז אין זיי עפּעס אַ מאָדנער גלאַנץ, ווי ביי אַ קאַץ.

אַנומלט האָט ער פון אונדזער קאַמער אַרויסגערופן דעם קרומען

טשאריסקי, א יונגנמאן פון לאָדזש. וואָס פארא חטא טשאריסקי איז באַ־גאנגען, האָבן מיר נישט געוווּסט, אָבער פונדעסטוועגן האָט אים שטשורעק געהייסן לייגן זיך אויף א באנק און ער האָט אים מיט א גרויסער לעדער־נער בייטש געשלאָגן מכות רצח. א צווייטער ארעסטירטער, א פּאָליאק, וועלכן שטשורעק האָט אוועקגעשטעלט צו אסיסטירן ביי דער דאָזיקער עקזעקוציע, האָט אונדז דערציילט, אז בעת דעם שלאָגן, איז שטשורעק דערגאנגען צום אָרגאזם, צו דער העכסטער מדרגה פון דער עראָטישער שפּאנונג.

צו יידן האָט זיך שטשורעק באצויגן מיט א באזונדערער שנאה. אזוי ווי ער איז געווען א הייסער חסיד פון דער היטלעריסטישער תורה, האָט ער שטאָל און אייזן געגלויבט אין אלצדינג, וואָס זי זאָגט וועגן יידן. שטשורעק איז גרייט תיכף ומיד צו דערשיסן אלע יידן, וועלכע ער האָט אין זיין רשות. ער וועט עס אפילו טון מיט גרויס ליבשאפט. ער דאַרף בלויז באקומען דעם באפעל. אזוי ווי ער האָט אָבער דעם באפעל נאָך נישט באקומען, איז ער זיך לעת עתה נוקם אין די יידן מיט וואָס ער קען נאָר. ער שלאָגט די יידן, ער באפעלט דעם קאפּאָ נישט צו געבן די יידן דאָס ביסל מארמעלאדע צום פרישטיק. ער הייסט די באדינער אָפּצוגיסן דאָס וואסער פון דער זופּ און געבן עס די יידן אויפן אָרט פון דער מיטאָג זופּ. שטשורעק איז א פלייסיקער אויספירער פון דער יידן־אויסראָטונגס־תורה, וואָס דער הייליקער פירער האָט זי אלס מתנה געשענקט דעם אויס־געוויילטן הערן־פאָלק.

דער צווייטער דייטשער וואכמייסטער פון אונדזער אָפּטיילונג איז שוין א גוטער. דאָס הייסט א גוטער אין פארגלייך מיט שטשורעקן. דער דאָזיקער וואכמייסטער פון דער צווייטער וואך הייסט אלפּמאן. ער רעדט א גוטן יידיש און פּויליש. ער איז א פאָלקס־דייטש פון לאָדזש, וואָס האָט זיך פון זיין יוגנט אָן דערצויגן צווישן יידן. מיט יידן וויל ער אנדערש נישט רעדן ווי נאָר יידיש. אז עס טרעפט זיך א ייד, וואָס קען נישט קיין יידיש, אָדער ער טאָר זיך נישט פארראטן, אז ער איז א ייד און דערפאר וויל ער זיך נישט מודה זיין, אז ער קען די שפּראך, דעמאָלט ווערט אלפּמאן שטארק אין כעס.

אמאָל האָבן מיר געהאט א געלעגנהייט צוצוקוקן זיך, ווי אלפּמאן

האָט ביַיד חזקה פּאַרטיידיקט די יידישע שפּראַך. געזעסן איז אין אונדזער קאַמער א געוויסער פראַנק, א פּוילישער מאַיאָר, וואָס האָט געשטאַמט פון יידן. אַלפמאַן האָט דעם דאָזיקן פראַנק עפּעס א פרעג געטון אויף יידיש און פראַנק האָט נישט פאַרשטאַנען די פראַגע, ווייל ער האָט באמת נישט געקענט קיין יידיש. אַלפמאַן האָט נישט געגלויבט פראַנקן, אז ער קען נישט די שפּראַך, ער איז אַריינגעפאַלן אין כעס און געוואָרפן זיך אויף פראַנקן שלאָגן אים. אַלפמאַן האָט פראַנקן געוואָרפן אויף דער ערד, געטרעטן אים מיט די פיס און בעת מעשה געשריגן אויף יידיש:

— דיין אייגענע מוטערשפּראַך וועסטו פאַרלייקענען?

טראָץ דעם איז אַלפמאַן געווען נישט קיין שלעכטער וואַכמייסטער. אויף יעדן פאַל האָט ער אונדז באהאַנדלט נישט ערגער ווי די נישט יידן. בשעת זיין דינסט האָבן מיר באַקומען אַלץ, וואָס עס האָבן באַקומען די איבעריקע אַרעסטירטע, די פּאָליאַקן. ער האָט נישט געשלאָגן און אָפט האָט ער אפילו אַרויסגעוויזן צו יידן א ביסל רחמנות־געפיל.

קאָמבינאַציעס

אין פּאַוויאַק האָט דער אויסדרוק „קאָמבינירן" געהערט צו די סאַמע פּאָפּולערסטע. קאָמבינירן האָט געהייסן אויפטון עפּעס אַזעלכעס, א דאַנק וואָס מען קען זיך לכל הפּחות אויף א קורצע צייט פאַרבעסערן די לאַגע. צו באַקומען א צווייטע שיסל זופּ האָט געהייסן „אויסצוקאָמבינירן" א צווייטע שיסל זופּ. אָדער אַריינצובאַקומען זיך אין דער גרופּע, וואָס איז געגאַנגען אַרבעטן אויף די זיבעטע אָפּטיילונג, ווו דער קאַפּאָ איז געווען אן אנשטענדיקער פּאָליאַק און האָט געגעבן די יידישע אַרבעטער גוט זיך אָנצועסן, האָט אויפן פּאַוויאַק־לשון געהייסן: „אויסצוקאָמבינירן די אַר־בעט אויפן זיבעטער".

אין אונדזער טאָגטעגלעכן תפיסה־לעבן האָט די פעאיקייט צו קאָמ־בינירן געשפּילט א געוואַלדיקע ראָלע. א דאַנק איר האָט זיך דער אומ־גליקלעכער אַרעסטירטער אָפט געקענט פאַרלייכטערן זיין גורל.

קיין קאָמבינאַטאָרן האָבן אין אונדזער קאַמער נישט אויסגעפעלט. אין די טעג פון שטשורעקס וואַך פלעגט זיך טשאַריסקי, א האַלבע שעה

פארן טײלן דעם מיטאָג, אװעקשטעלן בײ דער טיר מיט זײן שיסעלע אין דער האנט. טשאריסקי האָט געהאלטן, אז דער ערשטער לעפל זופּ איז דער געדיכטעסטער. דערפאר װארט ער בײ דער טיר אזױ לאנג, ביז מען װעט אָנהײבן טײלן דעם מיטאָג. װען דער קאפּאָ טוט א פּראל אױף די טיר און שרײט אױס: — ארױסגײין נעמען די זופּ — שטײט שױן טשאַריסקי מיט זײן קרומען פּוס דער ערשטער בײם קעסל. ער עסט טאקע דעם ערשטן לעפל זופּ און זאָל זי אים װױל באקומען.

דאקעגן שטײגט סאלעק טענענבױם מיט זײנע קאָמבינאציע־פּעאַקײטן שטארק איבער טשאריסקין. ער שטופּט זיך נישט דער ערשטער צום קעסל מיט דער זופּ, ער זוכט צו מאכן בעסערע געשעפטן. סאלעק איז פון פאך א קעלנער, יאָרן לאנג געארבעט אין א קלײנעם רעסטאראן ערגעצװו אױף װאָלא. געהאט שטענדיק צו טון מיט אונטערװעלט־מענטשן, איז גוט באהאװנט מיט כלערלײ מינים פון שפּעקולאציעס. ער איז א קלײנער, א שװארצער און זאָגט װעגן זיך, אז ער איז א בעל מוח, א חכם. אז מען קומט רופן צו עפּעס אן ארבעט, װײסט ער שױן אױפן קוק פּאָראױס, צי די ארבעט װעט זײן א שלעכטע, א שװערע, װאָס מען װעט בײ איר באקומען שמיץ, צי א גוטע, װאָס מען װעט בײ איר באקומען א שטיקל ברױט אָדער גאָר נאָך עפּעס בעסערס.

װען סאלעק דערשנאפּט, אז די ארבעט, צו װעלכער מען רופט איצט, איז א גוטע, לױפט ער דער ערשטער זיך צו מעלדן. ער קוקט נישט דערױף, אז עס פאלט איצט נישט אױס זײן רײ. סײ װי שטערט אים קײנער נישט, װײל די איבעריקע אײלן זיך נישט צו גײן צו דער ארבעט. מען װײסט דאָך נישט, װעלכע סורפּריזן זי װעט ברענגען. כמעט פון יעדער ארבעט ברענגט זיך סאלעק עפּעס צו עסן. אנומלט האָט ער אפילו געברענגט א גאנץ ברױט און א פּושקע שמאלץ. סאלעק געהערט נישט צו די מענטשן, װאָס טײלן זיך מיט עמעצן. ער האָט זיך אײנער אלײן אװעקגעזעצט אין א זײט און האָט זיך אזױ שטארק אָנגעגעסן, אז זײן מאָגן האָט עס שױן נישט געקענט פארטראָגן. נאָכן עסן איז סאלעק א גאנצע נאכט נישט אראָפּגעקראָכן פון עמער. מיר, זײנע מיטװױנער, זענען פשוט געװען אומגליקלעך. די לופט איז אין קאמער סײ װי געװען א שלעכטע, און איצט

נאָך, ווען דער עמער איז אַ גאַנצע נאַכט געשטאַנען אַן אויפֿגעדעקטער און סאַלעק איז פֿון אים נישט אַראָפּגעקראָכן.

אַמאָל האָט זיך מיר געטראָפֿן, אַז איך בין צוזאַמען מיט סאַלעקן אַרויסגעגאַנגען צו אַן אַרבעט. געראָפֿן האָט אונדז דעמאָלט אַלבערטס, אַ געשטאַפּאָ־אָפֿיציר פֿון דער תּפֿיסה־קאַנצעלאַריע. אַלבערטס האָט אונדז בײדע אַרײַנגעפֿירט אין גאַראַזש, וואָס איז אין יענער צײַט באַנוצט געוווען פֿאַר אַ מאַגאַזין פֿון מלבושים און שיך נאָך די דערשאָסענע קרבנות. סאַלעק איז שוין געוווען באַהאַוונט מיט דער אַרבעט בײַ די מלבושים און איך האָב געדאַרפֿט דאָרט אַרבעטן פֿאַר זײַנעם אַ באַהעלפֿער. אַלבערטס האָט מיט אונדז נישט גערעדט קיין אײנציק וואָרט, אַרײַנגעלאָזט אונדז אין גאַראַזש, פֿאַרמאַכט אונדז אויף אַ שלאָס און אַוועקגעגאַנגען. איצט האָט מיך סאַלעק געלערנט די אַרבעט.

— דו דאַרפֿסט —האָט ער צו מיר געזאָגט— אַרויסנעמען יעדעס שטיקל פֿונעם זאַק. געניי דורכזוכן, צי עס איז דאָרט עפּעס נישטאָ. אַלץ, וואָס דו וועסט געפֿינען אין די קעשענעס, זאָלסטו וואַרפֿן אויף אײן הויפֿן, דערנאָך זאָלסטו יעדע זאַך וואַרפֿן אויף אַ באַזונדער הויפֿן. באַזונדער הויזן, באַזונדער העמדער, רעקלעך און אַזוי ווײַטער.

איך בין געשטאַנען אַ צעמישטער. צום ערשטן מאָל האָב איך מיך דעמאָלט געהאַט געטראָפֿן מיט די זאַכן פֿון די דערשאָסענע מענטשן.

— דאָס זענען יידישע זאַכן — האָב איך געטראַכט און מיר האָט זיך געדאַכט, אַז אין די דאָזיקע זעק, וואָס ליגן אויף דער בעטאָנענער פּאָדלאָגע פֿון גרויסן גאַראַזש, געפֿינען זיך לעבעדיקע מענטשן, פֿאַרפּײַניקטע נשמות, וואָס קלאָגן אויף זייער שרעקלעכן גורל.

— וואָס טראַכסטו אַזוי —האָט מיך סאַלעק צוגערופֿן— קענסט זײַן צופֿרידן. עס איז אַ גוטע אַרבעט. דער עיקר אַ לײַכטע און חוץ דעם געפֿינט מען תּמיד עפּעס אין די קעשענעס. דו וועסט געפֿינען אַ סך ברויט, נעם זיך שנעל צו דער אַרבעט.

מעכאַניש האָב איך מיך גענומען צו דער אַרבעט, אָבער וועגן ברויט האָב איך לגמרי נישט געטראַכט. אין יענעם מאָמענט וואָלט איך אפֿילו נישט געקענט צעקײַען דאָס ברויט. עס וואָלט מיר נישט דורכגעגאַנגען דורכן האַלדז. דאָך האָב איך געטון מײַן אַרבעט.

אין א קעשענע פון עפּעס א רעקל האָב איך געפונען א באַנקשיין פון צוואַנציק אַמעריקאַנישע דאָלאַרן. סאַלעק האָט עס דערזען און אויס־געשטרעקט צו מיר די האַנט.

— גיב עס אהער.

— וואָס ווילסטו דערמיט טון? — האָב איך אים געפרעגט.

— דאָס מוז מען אָפּגעבן אַלבערטסן.

— וואָס פאַלט דיר איין, ווילסט רייכער מאַכן א מערדער, ער האָט שוין סיי ווי גענוג.

— הכלל, וואָס ווילסטו טון?

— צערייס עס — האָב איך געזאָגט — תיכף צערייס עס אויף פּיצלעך.

— און אַז מען וועט געפינען די צעריסענע שטיקלעך — האָט סאַ־לעק מורא געהאַט.

אָבער איך האָב שוין נישט געהערט, וואָס סאַלעק האָט געזאָגט. געריסן האָב איך דעם באַנקשיין אויף שטיקלעך. אויסגעלאָזט צו אים מיין פאַרביטערט האַרץ. דערנאָך האָב איך די שטיקעלעך אַרונטערגע־וואָרפן ערגעץ אין א ווינקל אונטער א הויפן שמאַטעס. איך האָב געפילט, אַז מיין האַרץ איז אַביסל געקילט.

איך האָב מיך שוין גענומען צום לעצטן זאַק. א קליינער זאַק, ביז אין דער העלפט א פולער. איך האָב אַריינגעשטעקט די האַנט אין זאַק און אַרויסגעשלעפּט א קליין קליידעלע. עס איז געווען פון א גרינעם קאָליר, פון א מיידעלע פון פינף אָדער זעקס יאָר.

אין מיר האָט אויפגעציטערט דאָס האַרץ. פאַר מיינע אויגן איז פּלוצים אַרויסגעשוווּמען א שרעקלעך בילד. דייטשע און אוקראַינישע פּאָ־ליציי־לייט פירן א המון מענטשן. עס זענען ס'רוב פרויען און קינדער. די פרויען שרייען און די קינדער וויינען. די פּאָליציי־לייט שלאָגן זיי מיט גרויסע שטעקנס איבער די קעפּ, איבער די פּלייצעס און אומעטום, וווּ עס לאָזט זיך נאָר. צווישן דעם המון איז אויך געווען א קליין מיידעלע, וואָס איז געגאַנגען אָנגעטון דאָס קליידעלע, וואָס איך האַלט איצט אין מיין האַנט.

— וואָס שטייסטו ווייטער א פארטראכטער —האָט מיך סאלעק געוועקט— באלד וועט ער קומען, מיר מוזן ענדיקן.

— איך קען נישט ווייטער — האָב איך געענטפערט, און דאָס בילד איז מיר אלץ נאָך געשטאנען פאר די אויגן — סאלעק, איך בעט דיך, מאך עס שוין אליין.

עס ווייזט אויס, אז סאלעק האָט מיך דעמאָלט גוט באטראכט, ווייל ווען מיר זענען שוין געווען צוריק אין קאמער, האָט ער פאר א גרופּע ארעסטירטע דערציילט וועגן מיין פארהאלטן זיך. ער האָט געהאלטן, אז איך בין געווען בלייך ווי א מת און ער האָט מורא געהאט, אז אָט אָט פאל איך אום. — אזא שוואכקייט —האָט זיך סאלעק געוואונדערט— פאסט אפילו נישט פאר א מאנספּארשוין. מען טאָר זיך נישט איינברעכן.

די ארעסטירטע האָבן שטילערהייט אויסגעהערט סאלעקס דערציי־לונג. ווען ער האָט פארענדיקט, האָט שוין קיינער נישט איבערגעריסן די שטילקייט. אפילו די צוויי יינגלעך, מיכאלעק און מארדעקס, וואָס האָבן געהאט א טבע שטענדיק זיך ארומצורייסן, האָבן זיך ארייננעשארט אין די ווינקעלעך און זענען געבליבן שטיל. עס איז געווען א שטילקייט פון א בית עולם.

— דאָ האָסטו דיין ברויט — האָט מיר סאלעק צוגערוקט די שטיק־לעך ברויט, וועלכע ער האָט געפונען אין די קעשענעס פון די בגדים פון די דערשאָסענע מענטשן.

— איך וויל עס נישט —האָב איך געענטפערט— דו קענסט עס נעמען פאר זיך.

שנעלער... שנעלער...

דער זייגער האלט שוין נאָך זעקס פארנאכט. פון אונדזערע קעלער פענסטערלעך זעט מען שוין נישט קיין זון. בלויז איין שטראל פון איר, א שטראל פון גאָלד, צוזאמענגעמישט מיט א בלוטיקער רויטקייט האָט זיך ארייננעגנבעט אין אונדזער לאָך אריין. ער האָט געבלאָנדזשעט איבערן ווינקל פון צווישן די צוויי ווענט, וואָס געפינען זיך אנטקעגן די פענסטער־לעך. ער האָט לאנגזאם געוואנדערט איבער דער וואנט פון אונטן ביז

ארויף צום באַלקאָן. דאַן האָט ער זיך וואָס אַמאָל מער פאַרקלענערט, ביז ער האָט זיך צוזאַמענגעשמאָלצן מיט דער טונקלקייט פונעם קעלערדיקן בין השמשות.

פון קאָרידאָר הערט זיך אַ גרויסער רעש. שווערע טירן ווערן אויפגעפּראַלט, קולות און רופעכישן: „פּרענדקאַ, פּרענדקאַ" און אויף דייטש „שנעל, שנעלער". דערנאָך פּלעכט זיך אין די דאָזיקע קולות אַריין אַן אָפּקלאַנג פון טריט פון אַ המון לויפנדיקע מענטשן. זיי לויפן גיך, פּונקט ווי עמעץ וואָלט זיי נאָכגעיאָגט. דאַן דערווייטערן זיך שוין די קולות, עס ווערט שטיל אויף אַ קורצע צייט. נאָך צוויי מינוט הערט מען ווידער דעם אָפּקלאַנג פון לויפנדיקע טריט פון דעם זעלבן המון מענטשן, וואָס קערן זיך שוין אום. דער ווילדער געשריי „שנעלער, שנעלער" יאָגט זיי נאָך, זיי לויפן אַריין אין אַ קאַמער און די שווערע טיר פאַרמאַכט זיך הינטער זיי מיט אַ קלינגענדיקן קלאַפּ פון אייזערנע קייטן.

באַלד פּראַלט זיך אויך ביי אונדז אויף די טיר. דער קאַפּאָ רופט אויס:

— אַבורקאַ!

מיר קענען שוין גוט דעם טייטש פון דעם דאָזיקן וואָרט. מיר ווערן איצט אַרויסגעלאָזט אין בית הכסא. מיר זענען שוין צוגעגרייט צום אַרויסלויפן. צוויי פון צווישן אונדז, אויף וועלכע עס פאַלט היינט פּונקט אויס די ריי, טראָגן דעם שווערן אָנגעפולטן עמער. די איבעריקע לויפן מיט זייערע שיסעלעך אין די הענט.

— שנעלער... שנעלער...

מיר לויפן איינער איבערן צווייטן דורכן לאַנגן קאָרידאָר. אין סאַמע מיטן פונעם קאָרידאָר שטייט דער אוקראַיִנישער וואַכמייסטער מיט אַ גרויסער בייטש. ווען מיר מיידן אים אויס, שלאָגט ער מיט דער דאָזיקער בייטש יעדן, וואָס קומט אים אונטער דער האַנט. דערביי שרייט ער מיט אַ חיה־שער שטימע אויף אַ לעכערלעך אויסגעצויגענעם דייטש:

— שנעלער... שנעלער...

ווי אַ ווינט יאָגן מיר דורך דעם קאָרידאָר און אונדזערע צוויי חברים מיטן שווערן עמער באַמיען זיך צו האַלטן מיט אונדז דעם טריט. עס קומט זיי שווער אָן, אָבער זיי טאָרן נישט בלייבן הינטער אונדז, ווייל אויב זיי וואָלטן געבליבן, וואָלטן זיי באַקומען שמיץ פונעם וואַכמייסטער.

איצט לויפן מיר שוין אריין אין די „אבורקע". איטליכער האָט נאָך אויף וועג אויפגעקנעפּלט די הויזן. אין דער „אבורקע" זענען פאראן צוויי ענגלי־שע קלאָזעט־מושלען און חוץ זיי שטייען דאָרט צוגעגרייט עטלעכע עמערס און פּשוטע טעפּ. בסך הכל קענען זיך אויף די אלע צוגעגרייטע כלים זעצן נישט מער ווי צען מענטשן, די איבעריקע שטייען נעבן די זיצנדיקע. זיי וואַרטן, ביז די זיצנדיקע וועלן אויפשטיין, כדי צו פאַרנעמען זייערע פּלעצער.

דער „פּאַן אבורקאווי" איז דער באַדינער פונעם בית הכסא. א פּוילישער אַרעסטירטער, וועלכן דער וואַכמייסטער האָט אויסגעוויילט פאַר דער דאָזיקער אַרבעט. עס איז טאַקע א מיאוסע אַרבעט. צו די פליכטן פונעם „אבורקאווי" געהערט דאָס רייניקן דעם בית הכסא, דאָס אַרויס־גיסן די צען עמערס און טעפּ. די אַרעסטירטע פילן זיך אָבער גליקלעך, ווען מען ווײַלט זיי אויס, זאָל שוין זיין צו דער דאָזיקער מיאוסער אַרבעט. דער „אבורקאווי" ווערט שוין אַריינגערעכנט צווישן די „פונקציעס". ער זיצט נישט אין קיין פאַרמאַכטער קאַמער. ער איז אין דער אָפענער דינסט־קאַמער און דאָרט איז שוין דאָס לעבן באַקוועמער און דאָס עסן בעסער.

איבער אונדז האָט דער „אבורקאווי" אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט. דאָס, פאַרשטייט זיך, איז בלויז במשך פון דער צייט, ווען מיר געפינען זיך אויף זיין טעריטאָריע, אינעם בית הכסא. דעמאָלט ווען מיר לויפן אהין אַריין, שטייט ער שוין מיט זיין בייטש. ער שרייט אומאויפהערלעך:

— שנעלער... שנעלער...

די גאַנצע „אבורקע"־צייט פאַר אונדז אַלע טאָר נישט דויערן מער ווי צוויי מינוטן. במשך פון דער דאָזיקער צייט מוזן מיר אויסגיסן און אויסשווענקען דעם גרויסן עמער, וועלכן מיר האָבן מיט זיך מיטגעבראַנגט. מיר מוזן מיט ריינעם וואַסער אָנפילן אונדזערע שיסעלעך, כדי צומאָרגנס זאָלן מיר האָבן מיט וואָס זיך אַרומצוואַשן. בסך הכל קענען אויף איין מאָל נישט זיצן מער, ווי צען ביז צוועלף מענטשן, פאַלט אויס אויף איינעם צו זיצן נישט מער, ווי העכסטנס א האַלבע מינוט. דער אָבורקאווי גיט אַכטונג, אַז קיינער זאָל טאַקע לענגער נישט פאַרנעמען דעם פּלאַץ. עס קען זיך טרעפן, אַז עמעץ איז קראַנק און ער מוז אָפּזיצן א ביסל לענגער. דער אָבורקאווי וויל דערפון אפילו נישט הערן. צו א לאַנגזיצנדיקן שרייט ער:

— שנעלער... שנעלער... און בעת דעם שרייען שלאָגט ער אים מיט דער בייטש אזוי לאנג, ביז דער ארעסטירטער שטייט אויף און אנטלויפט.

די „אבורקע" איז געווען א וועטגעלויף צווישן א מבול ווילדע, חיה־שע געשרייען. א קאַשמאַרדיקער טייוולאָנישער חלום. פאר יעדן פון אונדז איז דעמאָלט געווען אן אומדערגרייכבארער חלום, צו מעגן פריי אוועק־זעצן זיך אין א קלאָזעט און דווקא אָפּזיצן דאָרט אזוי לאנג, ווי אים וואָלט זיך געגלוסט.

די לעזער זאָלן מיר מוחל זיין די דאָזיקע אביסל אפשר טריוויאלע דיגרעסיע. זי איז אָבער נויטיק געווען, כדי עס זאָל אָפּגעשפּיגלט ווערן דאָס פּולע בילד פון אונדזערע לעבנסבאדינגונגען אין יענעם גיהנום, וואו עס האָט מיט אן אומבאגרענעצטער מאכט געהערשט דער רעזשים פון „שנעלער... שנעלער..."

מיר זענען „העפטלינגע"

מיר האָבן זיך שוין אומגעקערט פון דער „אָבורקע". ווידער זענען מיר אין אונדזער קאמער הינטער דער פארהאקטער טיר. מיר שטייען אין צוזאמענגעפּרעסטע קופּקעלעך. מיר אָטעמען שווער, ווייל מיר זענען אָפּ־געמוטשעט פון לויפן. א טייל פון אונדז האָט באקומען געשלאָגן מיט בייטשן. דער אלטער יוזשוויאק (זיין אמתן יידישן נאָמען קענען מיר נישט, נאָר דאָס האָט דאָך נישט קיין שום באדייטונג) האָט געכאַפּט א שטארקן קלאַפּ מיט דער בייטש איבערן קאָפּ. איבער זיין שטערן לענגאויס פון איבערן רעכטן אויג ביז צום שארבן־צו ציט זיך א רויטער לאנגער צייכן, וואָס ווערט וואָס אמאָל טונקעלער און באקומט א בלוילעכן קאָליר.

יוזשוויאק איז א ייד ביי די זיבעציק. ער האָט א קאָפּ גרוי ווייסע האָר. בכלל איז ער נישט ענלעך צו קיין ייד. יאָרן לאנג געווען א דירעקטאָר פון א גרויסער אסעקוראציע געזעלשאפט. ער איז אפשר א ביסל אסימי־לירט, דאָך אָבער האלט ער זיך פאר א ייד. אין די צרות האָט זיך אין אים פארשטארקט דער גלויבן אין גאָט. צוויי מאָל טעגלעך פארפעלט ער נישט איצט אין דער תפיסה־קאמער דאָס דאווענען. ער דאוונט בשתיקה איינער

אליין פאר זיך, אָבער מיר באמערקן גוט די שנעלע באוועגונגען פון זיינע ליפּן און דעם באגייסטערטן אויסדרוק פון זיינע אויגן.

יוזשוויאק גלייבט נישט, אז דייטשן זאָלן אויספירן מאָרדן איבער יידן, איבער אומשולדיקע מענטשן, וואָס האָבן נישט געזינדיקט קעגן קיי־נעם. שטאָל און אייזן האלט ער, אז אלע יידן, וועלכע די דייטשן האָבן אוועקגעפירט, לעבן. זיי געפינען זיך ערגעצוווּ ביי אן ארבעט און נאָכן פארענדיקן זיך פון דער מלחמה וועלן זיי אלע בשלום זיך אומקערן אין זייערע היימען.

די דאָזיקע איינרעדענישן פון אלטן יוזשוויאק האָבן געהאט זייער יסוד אין זיין טיף איינגעוואָרצלטער אמונה, אינעם גלויבן אין גאָטס גרוי־סער מאכט איבער דער וועלט. ווייל גאָט וועט דאָך קיין מאָל נישט דער־לאָזן, אז אן אומשולדיק און שוואך מענטשלעך באשעפעניש, ווי צום ביי־שפּיל א קינד, זאָל ווערן אזוי אומגערעכט באעוולט.

איצט שטייט יוזשוויאק אין מיטן פון דער קאמער. ער גלאָצט עפּעס מאָדנע מיט די רויטע מיט בלוט פארגאָסענע אויגן און לייגט זיך צו א נאס טיכעלע צום קאָפּ. בעת מעשה קרעכצט ער שטילערהייט צו. די וווּנד פארשאַפט אים ווייטיק, אָבער איך בין אים חושד, אז נאָך מער יסורים האָט ער דערפון, וואָס דער ענין מיטן קלאַפּ האָט אין אים צעשטערט דעם גאנצן בנין פון זיין ביז איצטיקן גלויבן.

דעם קלאַפּ האָט ער נישט באקומען פון קיין דייטש און אויך נישט פון קיין אוקראינער. באקומען האָט ער אים דווקא פונעם פּאָליאק, פונעם „אָבורקאָווי", וועלכער איז דאָך אויך נישט מער ווי אן ארעסטירטער. על פּי שכל און על פּי יושר דארף דאָך דער דאָזיקער פּאָליאק זיין א פריינט און נישט קיין שונא.

צום ערשטן מאָל איז איצט יוזשוויאק מסופק אין זיין גלויבן. דער יסוד פון דעם דאָזיקן גלויבן האָט זיך א שטארקן וואקל געטון. אויב א חבר, אן ארעסטירטער, האָט אים, יוזשוויאקן, א זקן, געוואגט אזוי מער־דערלעך צו שלאָגן בלויז צוליב דעם, וואָס ער איז נישט געווען בכוח צו דער רגע אויפצושטיין פון בית הכסא, טאָ וואָס פארא טענות קענען מיר גאָר האָבן צו די דייטשן, צו די אָפענע שונאים?

יוזשוויאק לייגט זיך צו דאָס נאסע טיכל צום קאָפּ, ער קרעכצט און

בעת מעשה טראכט ער. דערווייל אָבער לויפט ארום איבער דער קאמער דער כלומרשטער אריער הערמאן. ער איז שטארק אויפגערעגט, ער באַ־מערקט אפילו נישט, אז מיט די גיכע באוועגונגען פון זיין ברייט צעוואק־סענעם גוף מאכט ער פונאנדערשטופּן די אין די קופּקעלעך שטייענדיקע חברים. הערמאן האלט אין איין קלאָגן איבער יוזשוויאקס אומגליק.

— יעזוס מאריא! — שרייט ער — וואָס פארא פאָלק איז דאָס? זענען דען דאָס פּאָליאקן? א מיטבירגער, א חבר צו שלאָגן. דאָס איז אומדער־הערט. א בושה און א חרפּה פאר אונדז פּאָליאקן. טאקע פארן גאנצן פאָלק.

פּלוצים לאָזט זיך הערן פון קאָרידאָר דאָס קלינגען פונעם גלעקל און תיכף דערנאָך רופט א נידעריק מענעריש קול:

— גרייט זיך צום א—א—פּע—ע—ל!

מיר פארלירן נישט קיין איין מינוט, ווייל מיר געדענקען, אז די וואך האלט היינט שטשורעק. מיר שטעלן זיך אויס לויט דעם געוועגלעכן סדר אין דריי שורות. קאזיק דער סטאראסטע שטעלט זיך אוועק פאר דער ערשטער שורה, מיר זענען שוין גרייט.

מירווארטן נישט לאַנג. די טיר עפנט זיך. עס קומט אריין דער קאפּאָ. שטשורעק שטייט ביי דער שוועל. צו די יידן גייט ער נישט אריין, ווייל ער האָט מורא צו פארברודיקן זיך דורך א צו נאָענטן קאָנטאקט מיט די „שמוציקע יודן". דאָך אָבער קען ער זיך נישט אָפּהאלטן פון מאכן א בייזוויליקע באמערקונג.

— ווי געט עס אייך, יודען, אין אויערעם קעפיג — שרייט ער צו אונדז אוים פון דער שוועל מיט א מאָדנע ווילד לאכן.

מיר ענטפערן אים נישט, נאָר קאזיק דער סטאראסטע מעלדעט אויף א געבראָכענעם דייטש:

— הער וואכמייסטער, איך מעלדע געהאָרזאמס, צעללע נומער צוויי הונדערט אכט אונד פינפציק, אכט אונד צוואנציק העפטלינגע, אלע אַנוועזנד.

— ווי אזוי מעלדעסטו — שרייט שטשורעק — נישט העפטלינגע, נאָר יידן. פארשטייסטו, הונט! איר זענט יידן. נאָך אמאָל פון אָנהייב — האָט שטשורעק קאָמאנדעוועט.

אין דעם איז באשטאנען אונדזער קאמף, וועלכן מיר האָבן שוין

די רוצחים פון פאוויאק פארוויילן זיך...

דער ערשטער לינקס איז קורט נאָוואָטני, דער מערדער פון די זיבן פון קעסלרוים. די פרוי איז די וואכמייסטערקע מארושא, וועלכע איז דערשאָסן געוואָרן נאָך דער באפרייאונג פון ווארשע

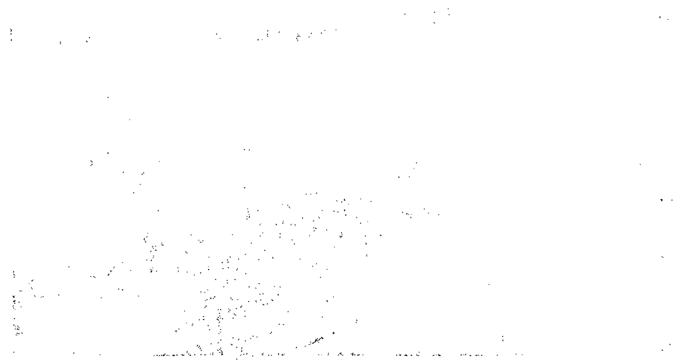

זינט א לענגערער צייט געפירט קעגן שטשורעקן. אויף א רעכטן אמת זענען מיר טאקע געווען העפטלינגע. מיר האָבן נישט געוואָלט זיך לאָזן בארויבן פון אונדזערע רעכט פון העפטלינגע. כמעט ביי יעדן אפּעל, וועלכן שטשורעק האָט איבערגענומען, איז געקומען צו דער זעלבער סתירה. קאזיק האָט שטענדיק געמאָלדן „העפטלינגע" און שטשורעק האָט פארבעסערט „יידן און ציגיינער". ווען שטשורעק האָט זיך געאיילט אָדער ער איז געווען אין א בעסערער שטימונג, האָט ער זיך באגנוגנט מיט בלויז פארבעסערן און האָט זיך אָפּגעטראָגן. עס זענען אויך פאָרגעקומען פאלן, אז ער האָט זיך דערוויטערט, נישט מאכנדיק וועלכע עס איז באמערקונג.

אָבער היינט איז שטשורעק געווען עפּעס באזונדערס צערייצט. מיר האָבן עס באמערקט שוין דעמאָלט, ווען ער איז פאר אונדז דערשינען. בחוש האָבן מיר געפילט, אז איצט וועט קומען צו א צוזאמענשטויס.

איז נאָכדעם, ווי שטשורעק האָט באפוילן נאָכאמאָל צו מעלדן, האָט זיך קאזיק נישט גערירט פון אָרט און נישט אויפגעמאכט דאָס מויל.

שטשורעק איז אריין אין צאָרן.

— וואָס — האָט ער געשריגן און בעת מעשה דערנענטערט זיך צו קאזיקן.

קאזיק איז אויף זיין אָרט געשטאנען אן אויסגעגלייכטער, ווי נישט אים מיינט מען דאָס.

— ווערסטו מעלדן? — האָט אים שטשורעק די פראגע אריינגעשריגן אין פּנים אריין.

— מיר זענען העפטלינגע — האָט אים קאזיק רואיק געענטפערט.

עס האָט זיך דערהערט א הילכיקער פּאטש און דערנאָך נאָך א צווייטער. קאזיק איז א פארראויטלטער אויפן פּנים ווייטער געשטאנען אן אויסגעגלייכטער אויף זיין אָרט. שטשורעק האָט זיך ארומגעקוקט נאָך א בייטש. צום גליק אָבער האָט ער זי נישט געהאט ביי זיך. אן אויפגעקאָכטער איז ער ארויסגעלאָפן פון דער קאמער. דער קאפּאָ האָט פארהאקט די טיר.

שטשורעק איז במשך פון יענעם אָוונט מער צו אונדז נישט צוריקגעקומען. ביי די שפּעטערדיקע אפּעלן האָט אים קאזיק ווידער געמאָלדן „העפטלינגע". שטשורעק האָט שוין אָבער דערויף נישט מער רעאגירט.

מסתמא האָט ער ביי זיך שוין שלום געמאכט מיטן געדאנק, אז יידן קענען אויך ראוי זיין צו דערגרייכן דעם כבוד צו זיין „רעפּטלינגע" ביי די דייטשן.

* * *

דער אפּעל האָט פּאַרענדיקט דעם טאָג אין תפיסה. דערנאָך האָט שוין ארום אונדז געהערשט א שטילקייט. עס איז געווען די שטילקייט פון א פּאַוויאַקער פינצטערער נאכט, במשך פון וועלכער די אומגליקלעכע מענטשן, וואָס האָבן זיך געפונען אין איר מאכט, זענען אָנגעוויזן געווען צו בלייבן אליין מיט זייערע געדאנקען. במשך פון אזא פינצטערער און שלאָפלאָזער נאכט, ווען דער ארעסטירטער איז מיט אָפענע אויגן געלעגן אויף זיין הארטן און עפּושדיקן געלעגער, האָט ער אין זיינע געדאנקען נאָכאמאָל פונעם אָנהייב איבערגעלעבט דעם גאנצן קאָשמאר פון זיין לאגע.

במשך פון יענע פינצטערע נעכט זענען אין די מוחות פון א טייל געבוירן געוואָרן די סאמע ווילדסטע פּלענער פון רעוואָלט. עס האָט זיך אויך אָנגעצונדן דאָס קליינע פינקעלע פון האָפענונג, וואָס האָט זיך אָפּט צעוואקסן אין א פייער פון טאט און העלדישקייט. במשך פון די זעלבע נעכט האָט די אנדערע באהערשט דער יאוש, דער געפערלעכסטער שונא פון ארעסטירטן, וואָס ווען דער ארעסטירטער איז שוין דורך אים באהערשט געוואָרן, איז ער שוין געטריבן געוואָרן צום סאמע קבר.

יענע פינצטערע נעכט האָבן מיר שטיל אונטערגעזאָגט דעם געדאנק, אז איך וועל פון דאנען נאָך ארויס א לעבעדיקער. ווען איך האָב אָבער מיטן ניכטערן שכל דורכגעטראכט דעם דאָזיקן געדאנק, איז קלאָר געווען, אז עס איז נישט מער ווי א שיינער חלום. מסתמא האָט דעמאָלט חוץ מיר נאָך עמעץ פון מיינע חברים געשפּינט דעם דאָזיקן שיינעם חלום פון בלייבן לעבן און זיין פריי. ליידער האָבן זיך כמעט ביי קיינעם פון מיינע מיטארעסטירטע פון דער קאמער 258 נישט פאַרווירקלעכט זייערע חלומות, ווייל כמעט איינער אליין בין איך פון צווישן יענער גרופּע מענטשן געבליב, א לעבעדיקער.

פינצטערע נעכט אין פאוויאק

זעקס יידישע בעדער

איך גיי ארבעטן

אין א זונטיקדיקן נאָכמיטאָג זענען צו אונדז אין קאמער אריינגעקומען עטלעכע געשטאַפּאָווצעס. מיט א טומלדיקן רעש, מיט ווילדע געשרייען זענען זיי צו אונדז אריין, האָבן צעשלאָגן עטלעכע ארעסטירטע און געהייסן אונדז אלע ארויסגיין אין קאָרידאָר און אויסשטעלן זיך אין א ריי.

— דער סוף — האָבן מיר זיך צוגעווונקען איינער דעם צווייטן.

יאָ, עס איז נישט אנדערש, ווי דאָס. איצט האָט שוין פאר אונדז אלעמען אויסגעשלאָגן די לעצטע שעה. מען נעמט אונדז אוועקצופירן צום טויט.

די געשטאַפּאָווצעס האָבן יעדן באזונדער ארויסגערופן פון דער ריי און געשטעלט אים א פראגע:

— וואָס איז דיין פאך?

גיי דערצייל אים, וואָס פארא פאך האָט א ייד. אזוי ווי מיר האָבן אָבער געהערט, אז שוסטערס און שניידערס נעמט מען אריין אין דער גרופּע פון יידישע פאכלייט, וואָס געפינט זיך אויף דער פערטער אָפּטיילונג פון דער תפיסה, האָבן מיר געטראכט, אז יעדנפאלס איז גוט אָנצוגעבן זיך פאר איינעם פון די צוויי מינים פאכלייט. אפשר וועט דאָס ראטעווען פון טויט? און אפשר וועט מען זיך אויף אזא אופן אריינבאקומען צווישן דער גרופּע פון די יידישע פאכלייט.

די ארויסגערופענע האָבן געמאָלדן זייערע פאכן. מיכאלעק האָט זיך אָנגעגעבן אלס קאמאשנמאכער, מארדעקס אלס שניידער, וודאווינסקי, א יונגער אינזשיניער, האָט געמאָלדן, אז ער איז א שלאָסער. די עלטערע לייט האָבן נישט געקענט די מלאכה פון זאָגן ליגן. סעגאלאָוויטש, א זיבעציקיעריקער ווארשעווער אינזשיניער, וואָס איז פארן קריג געווען דער פארמעטער פון די צייס־ווערקן, האָט געזאָגט דעם אמת וועגן זיין פאך. יוזשוויאק איז שוין דעמאָלט געווען פולשטענדיק צוזאמענגעבראָכן. עס האָט געמאכט דעם איינדרוק, ווי קיין זאך וואָלט אים שוין נישט נוגע געווען.

אַלע ארעסטירטע, וואָס האָבן געמאָלדן זייערע פאכן, שטייען שוין נעבן דער צווייטער וואנט. זייער צאָל איז שוין א גאָר גרויסע. איך שטיי שוין אויך צוזאמען מיט זיי. די געשטאַפּאָווצעס זענען עפּעס נישט צו־פרידן, ווייזט אויס, אז זיי האָבן נישט געפונען דאָס, וואָס זיי האָבן געזוכט.

הערמאן האָט איצט געדארפט מעלדן זיין פאך. ער האָט זיך א פרווו געטון.

— איך בין א פאכמאן פון אויטאָס — האָט ער געמאָלדן.

— יאָ — האָט א געשטאַפּאָוויעץ אונטערגעכאפט — ביי וואָס האָסטו געארבעט?

— איך בין געווען א גאראזש מייסטער.

— שטעל זיך אין א צווייטער זייט.

איצט האָבן מיר זיך שוין אָנגעשטויסן, אז עס גייט דאָ אין פאכלייט פון אויטאָס. מען וועט זיי נעמען צו אן ארבעט און ווי אזוי עס זאָל נישט זיין, איז ביי אן ארבעט יעדנפאַלס בעסער, ווי אין דער טויטן־קאמער. צו הערמאנען זענען תיכף צוגעקומען נאָך פינף מכלומרשטע אויטאָ פאכלייט.

קאזיק דער סטאראסטע איז געשטאנען נעבן מיר צווישן דער גרע־סערער גרופּע פון די נישט אָנגענומענע. קאזיק האָט ארום זיך געווארפן בליקן און געפינטלט מיט זיינע כיטרע אייגעלעך. ער האָט ארויסגעקוקט אויף עפּעס א גינסטיקן מאָמענט. די געשטאַפּאָווצעס האָבן עפּעס צווישן זיך גערעדט. זיי האָבן אויף אונדז נישט געקוקט. קאזיק שפּרינגט איצט פלינק ווי א קאץ. איין רגע בלויז און ער שטייט צווישן יענע זעקס מיט הערמאנען. איך מאך תיכף נאָך דאָס זעלבע. עס איז געלונגען. די גע־שטאַפּאָווצעס ציילן אונדז אָפּ. מיר זענען אכט. מען פירט אונדז אוועק. די איבעריקע בלייבן אין דער קאמער.

יידישע ארבעטער אין די געשטאַפּאָ גאראזשן

א געשטאַפּאָוויעץ האָט אונדז אוועקגעפירט אויף גענשע גאס, דאָרט ווו עס איז בשעת די געטאָ צייטן געווען די יידישע תפיסה. דער וואכ־מייסטער אלפמאן, וועלכער האָט אונדז באגלייט ביז צום טויער, האָט צו אונדז געזאָגט:

— יידן, דאנקט גאָט, וואָס איר גייט ארויס פון דאנען. וווּהין איר זאָלט נישט גיין, איז אַלץ בעסער ווי דאָ.

אויף גענשע גאס האָבן אויף אונדז אויך נישט געוואַרט קיין באַזונדערס גרויסע גליקן. אין יענער צייט איז דאָרט געווען א שטראָף אַרבעטס לאַגער פאר פאָליאַקן. צוזאמען מיט די פאָליאַקן האָבן דאָרט געלעבט אַן ערך פופציק יידן, וואָס זענען געווען די שארית הפליטה פונעם אמאָליקן גרויסן יידישן ארבעטס לאַגער פון דער „אָסטבאַן". דער לאַגער „אָסטבאַן" איז געוואָרן ליקווידירט אין חודש יוני 1943 און יענע קליינע גרופּע האָבן די מערדערס איבערגעלאָזט לעבן און צוגעטיילט זיי צו א שווערער ארבעט אין די ווארשעווער געשטאַפּאָ־גאַראַזשן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף די „דינאַסן". אונדז האָט מען אָנגעשלאָסן צו דער דאָזיקער גרופּע פון פופציק יידן.

די גליקן פון די גאַראַזשן־ארבעטער האָב איך געטיילט בלויז במשך פון צען טעג. מען האָט אונדז איבערגעטון אין טונקל גרינע לאַגער־מונדירן. איך האָב באַקומען א פּאָר קורצע הייזעלעך, וואָס האָבן דערגרייכט קוים ביז די קניען, דאָס רעקעלע איז געווען קורץ און ענג. איך האָב נישט געקענט באַוועגן מיט די הענט. פיר אזייגער פאַרטאָג האָט מען אונדז געוועקט. דערנאָך האָבן מיר במשך פון צוויי שעה געמוזט שטיין אויפן הויף ביים אַפּעל. אין יענעם אויגוסט זענען די פרימאָרגנס געווען קאַלטע. מיר זענען געווען שלעכט אָנגעטון, נישט דערנערט און נישט אויסגעשלאָפן, און די דאָזיקע אַפּעלן, בעת וועלכע די פייניקער האָבן אונדז אָפט געשלאָגן, האָבן זיך אונדז שטארק איינגעגעסן אין די ביינער.

צו דער ארבעט זענען מיר געגאַנגען צו פוס. א מרחק פון 4 קילאָמעטער אהין און צוריק. דער דאָזיקער מארש אונטער א שטארקער שמירה פון עסעסאָוועס האָט אונדז אויך שטארק אָפּגעמאַטערט, הן אין פיזישן זין און הן אין מאָראַלישן. מיר האָבן דורכגעשפּרייזט די שיינע ווארשעווער גאסן פון ביעלאַנסקא איבער דעם טעאַטער פּלאַץ, קרולעווסקא און קראַקאָווער פּאָרשטאָט ביז די „דינאַסן". דאָס אַלץ, וואָס מיר האָבן געזען בשעת דעם וועג, די פּרעכטיקע און לעבעדיקע שטאָט, וואָס האָט זיך ממש געבאָדן אין די שטראַלן פון דער ווארעמער זון און אין דער גרינקייט פון די ביימער און מיט גראָז און בלומען באַדעקטע פּלעצער,

די שיין אנגעטוענע און צעשמייכלטע מענטשן, וואָס מיר האָבן באגעגנט, דאָס אלץ האָט פאר אונדז אויסגעזען ווי עפּעס א נישט דערגרייכבארער חלום, א גרוס פון א צווייטער און פרעמדער וועלט. פאר אונדז, געוועזענע מענטשן, וואָס האָבן שוין געהערט צו דער טויטער וועלט, וואָס האָבן געהאט פארלוירן יעדע שייכות צום לעבן, פארלוירן משפּחות, געזונט, פארמעגנס און איצט האָבן מיר, ווי שדים מיט נאקעטע שטיקער לייב, מיט נאקעטע פיס, וואָס האָבן ארויסגעשטארט פון אונטער די צעריסענע און קורצינקע בגדים, זיך באוויזן אונטער דער שיינענדיקער זון — איז דער דאָזיקער טאָגטעגלעכער מארש צו דער ארבעט געווען א שווער און צערפּול איבערלעבעניש.

די ארבעט איז געווען א שווערע, דאָס עסן נאָך קנאפּער ווי אין פּאוויאק, די נעכט שלאָפלאָזע צוליב די מיליאָנען וואנצן, וואָס זענען אונדז תיכף נאָכן אויסלעשן דאָס ליכט, ווי היישעריקן באפאלן אויף אונ־דזערע עפּושדיקע געלעגערס. פונדעסטוועגן האָב איך אָנגעשטרענגט אלע כוחות, כדי זיך דאָרט צו דערהאלטן. עס איז פון דאָרט געווען א מעגלעכ־קייט צו מאכן פּליטה און א טייל יידן, וואָס האָבן נאָך געהאט באַציאונגען מיט דער ארישער זייט, האָבן די דאָזיקע מעגלעכקייט טאַקע אויסגענוצט. איך אליין האָב נאָך דעמאָלט געהאט א ברודער, וואָס האָט זיך אויף ארישע פּאפּירן אויסבאהאלטן אין ווארשע. איך האָב גערעכנט צו מאכן פּליטה און צו באהאלטן זיך ביים ברודער.

איך בין שוין געווען צוגעגרייט צום אנטלויפן, אָבער צוליב אן אומפאָרזיכטיקייט האָב איך געליטן א דורכפאל. דער געשטאפּאָוויעץ לאנגע, דער לייטער פון די ווארשטאטן, האָט מיך פארהאלטן כמעט אין לעצטן מאָמענט. דערנאָך בין איך במשך פון א מעת לעת געזעסן אויף געגנשא א פארשפּארטער אין א פינצטערער קאמער. פון דאָרט האָט מען מיך צוריקגעפירט אין פּאוויאק.

פאר א פּרוּוו צו אנטלויפן האָבן די דייטשן באשטראָפט מיט הענגען. צוריקגייענדיק אין פּאוויאק, בין איך זיכער געווען, אז צומאָרגנס וועט שוין מיין טויטער גוף הענגען ערגעצוו אויף אן אָנגעזעען אָרט אויפן תפיסה־הויף, כדי די פּאוויאקער ארעסטירטע זאָלן בפירוש וויסן, וואָס עס דערווארט איינעם, וועלכער וואגט צו וועלן אנטלויפן פון די מערדערס

הענט. אזוי האָט געדאַרפט זיין על פי שכל און על פי „דין" פון דער היטלעריסטישער בלוטיקער מאכט. איך וויים עד היום נישט, אַדאַנק וואָס פאַרא גליק איך בין דעמאָלט נצול געוואָרן פון דער תליה. איך בין אָפּ־געזעסן עטלעכע טעג אין דער טויטן־קאַמער און דאַן האָט מען מיך אוועק־געפירט צו דער פערטער אָפּטיילונג, צו דער גרופּע יידישע פּאָבלייט, וואָס איז געווען באַשעפטיקט אין דער פּאַוויאַקער תפיסה.

אויף דער פערטער אָפּטיילונג

ווען אריינבאַקומען זיך צו דער פערטער אָפּטיילונג האָבן געחלומט די אַרעסטירטע פון דער קאַמער 258. מיר איז געלונגען צו דערגרייכן דאָס דאָזיקע גרויסע גליק. דאָס לעבן פון די יידן פון דער פערטער אָפּטיילונג איז געווען פּונקט אַזוי נישט זיכער, ווי דאָס לעבן פון די יידן פון דער קאַמער 258. דאָך אָבער איז פאַר די יידן פון דער פערטער אָפּטיילונג געווען אַן אויסזיכט אויף אַ לענגערער וועגעטאַציע, לכל הפּחות אזוי לאַנג, ווי די דייטשן וועלן זיי דאַרפן. חוץ דעם זענען דאָרט די לעבנסבאַדינגונגען געווען אַ סך בעסערע, ווי אונטן אין קאַמער 258. ביי דער אַרבעט האָט מען אפילו געקענט האָבן ברויט צו דער זעט, עס זענען געווען באַקוועמע פּלעצער צום שלאָפן און מען האָט דאָרט געהאַט, הגם נישט באַדייטנדיקע, אָבער דאָך אין אַ געוויסער מאָס אַ באַוועגונגס־מעגלעכקייט. אויב דאָס לעבן אין קאַמער 258 איז געווען אַ גסיסה, איז שוין דאָס לעבן אין דער פערטער אָפּטיילונג געשטאַנען מיט אַ שטופּע העכער. עס איז געווען אַ וועגעטאַציע.

איך בין געוואָרן אַ בעדער. איך האָב געהאַט צו באַדינען דעם דע־זינפעקציע־קעסל. אַ גרויסער, שוואַרצער דאַמף־קעסל איז דאָס געווען. מיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין דעם, אַז ווען אַ גרופּע אַרעסטירטע איז גע־קומען זיך באָדן, האָב איך זיי אויפגענומען אין אַ ספּעציעל צימער, איך האָב זיי געהייסן זיך אויסטון און צוזאַמענבינדן זייערע בגדים. ווען זיי זענען געגאַנגען אונטער די טושן, האָב איך זייערע פּעקלעך בגדים אריינ־געלייגט אין קעסל, פאַרמאַכט אים און געלאָזט דעם דאַמף. די מלבושים זענען געלעגן אין דאַמף במשך פון דריי פערטל שעה. שפּעטער האָט שוין

א צווייטער חבר געעפנט דעם קעסל פון דער צווייטער זייט, ארויסגענומען די הייסע מלבושים און צוריקגעגעבן זיי צו די ארעסטירטע. פאר אונדז איז נישט געווען קיין סוד, אז די דאָזיקע דעזינפעקציע האָט די לייז נישט געטון, חלילה, קיין שום רעה. נאָך דער דעזינפעקציע זענען די לייז ארומגעקראָכן איבער די בגדים פונקט אזוי לעבעדיקע און געזונטע ווי פאר דער דעזינפעקציע. דערפאר אָבער האָט דער דאמף שטארק געשאדט די קליידער גופא. אזוי ווי בשעת די מלחמה צייטן זענען די קליידער ס׳רוב געווען פון א שלעכטער קוואליטעט, האָבן זיי זיך נאָך א דעזינפעקציע כמעט איינגאנצן צעשיט.

מיינע חברים

צוזאמען מיט מיר האָבן אין באָד געארבעט נאָך פינף יידן. מיר זענען געווען א גרופע פון זעקס. יעדער פון אונדז איז געווען כמעט א באזונדערע וועלט פאר זיך. געקומען פון פארשידענע שטעט און סביבות, האָבן די מענטשן פון א פארשידענעם עלטער זייער שווער זיך געקענט צופאסן איינער צום צווייטן. דאָך אָבער האָבן מיר זיך אָנגעשטרענגט, כדי לכל הפחות אין א געוויסער מאָס צו געפינען א געמיינזאמע שפראך.

די זאך איז אונדז צו ביסלעך געלונגען. מיר האָבן זיך איינגעלעבט, איינגעאָרדנט פאר זיך די מעגלעכע לעבנסבאדינגונגען. דעם גאנצן טאָג ביז אין שפעטן אָוונט זענען מיר געווען אין באָד. דאָרט האָבן מיר געגעסן, געטעמט, געטראכט און געלעבט. אין אָוונט, ווען מען האָט געענדיקט די ארבעט אין באָד, זענען מיר צוריקגעגאנגען אין קאמער. דאָרט האָבן מיר שוין פארבראכט מיט די רעשט יידן פון אונדזער גרופע. עס איז א פאקט, אז אפילו אין יענע שרעקלעכע באדינגונגען וואָלט זיך געקאָנט ביי אונדז אנטוויקלען אן אינטערעסאנט לעבן פון שאפן, ווען נישט די דאמאָקלעס שווערד פון טויט, וואָס איז שטענדיק איבער אונדז געהאנגען.

אין באָד האָט איבער אונדז געהאט די דעה דער אוקראינישער וואכמייסטער. ער איז געווען דער אייגנטלעכער באלעבאָס פון באָד. ער האָט געהאט אן אומבאגרענעצטע מאכט סיי איבער אונדז, די באָד־ארבעטער, סיי איבער די ארעסטירטע, וואָס זענען געקומען זיך באָדן. במשך פון

דער צייט, ווען מיר זענען געווען אין באָד, האָבן זיך ביי אונדז געביטן א סך וואכמייסטערס. עס זענען צווישן זיי געווען פארשידענע מענטשן. מענטשלעכע, מיט וועלכע מען האָט געקענט דורכקומען און שלעכטע כלבים, וואָס האָבן געוואָרפן אן אימה און א פחד אויף די ארעסטירטע. ס׳רוב זענען מיר מיט אונדזערע וואכמייסטערס דורכגעקומען. מיר האָבן באוויזן אפילו איינצונעמען איינעם, קאָוואלענקאָ, וואָס איז באקאנט געווען פאר א מוראדיקן אכזר. מיט אונדז האָט דער דאָזיקער קאָוואלענקאָ געלעבט בשלום און אז מיר האָבן אים שוין געהאט איינגענומען, האָט ער נישט געקענט אויך זיין געפערלעך פאר די ארעסטירטע, וואָס האָבן זיך ביי אונדז געבאָדן. בלויז איין וואכמייסטער, א מנוול, האָבן מיר געהאט. דאָס איז געווען דער אוקראינער קאָסטענקאָ. ער האָט זיך נישט געלאָזט איינ־נעמען נישט מיט גוטן און נישט מיט בייזן. מיר האָבן פון אים געהאט אויסצושטיין גרויסע צרות. צום גליק איז ער אָבער ביי אונדז נישט לאנג געווען.

איך וויל דאָ איבערגעבן א קורצן באריכט פון א געוויסער פּאָליטי־שער און געזעלשאפטלעכער ארבעט, וואָס די דאָזיקע זעקס יידישע בעדער האָבן אין יענע שווערע באדינגונגען אויסגעפירט לטובת טויזנטער אַרעס־טירטע פון פאוויאק, ס׳רוב פּאָליאקן.

א פארקאָנספּירירטע פּאָסט

אין אלטערטימלעכן רוים זענען די שטאָט־בעדער געווען די צענ־טראלע פּונקטן פון די צוזאמענטרעפן פון די רוימישע פּאטריציער. דער פארגלייך, וועלכן איך פארנעם זיך דאָ צו מאכן צווישן דער אייביקער שטאָט מיט אירע אדעליקע תושבים און, להבדיל, דעם פאוויאק מיט זיינע עטלעכע טויזנט פארפייניקטע ארעסטירטע, קלינגט אפשר א ביסל לע־כערלעך. אָבער דאָך איז געווען א פאקט, אז דאָס פאוויאקער באָד איז געווען דער צענטראלער פּונקט פון די קאָנטאקטן צווישן אלע פאוויאקער ארעסטירטע. יעדער ארעסטירטער האָט געמוזט לכל הפחות איין מאָל אין דער וואָך באזוכן דאָס באָד. אלע אָפּטיילונגען האָבן געהאט באזונדערע אויסגעטיילטע טעג פאר באָדן זיך. דער וואכמייסטער פון א געוויסער אָפּ־

טיילונג האָט אין זיין באַשטימטן טאָג געפירט די ארעסטירטע פון זיין אָפּטיילונג אין באָד. כדי ארעסטירטע פון פארשידענע קאמערן זאָלן זיך נישט קענען באַגעגענען, האָט מען יעדע קאמער געפירט באזונדער. נאָכדעם ווי ס׳האָבן זיך אָפּגעבאָדן די ארעסטירטע פון איין קאמער, האָט מען אריינגעפירט די ארעסטירטע פון דער צווייטער קאמער.

אזוי ווי דאָס אָנהאַלטן א קאָנטאַקט צווישן די ארעסטירטע פון פאר־שידענע קאמערן און אָפּטיילונגען איז געווען פאר די ארעסטירטע א גאָר וויכטיקער ענין, האָבן מיר, די בעדער, גענומען אויף זיך די אויפגאבע צו זיין די פארמיטלער צווישן זיי. מיר האָבן איינגעאָרדנט א מין פּאָסט, וואָס האָט ביי אונדז פונקציאָנירט גענוי און פּרעציז. די דאָזיקע פּאָסט האָבן מיר געמוזט האַלטן אין שטרענגער קאָנספּיראציע, כדי די דייטשן זאָלן זיך פון איר נישט דערוויסן. די ארבעט איז געווען א געפערלעכע, ווייל אלס גרעסטער חטא פון אן ארעסטירטן איז באַטראַכט געווען דער „גריפּס״, דער נישט דערלויבטער און נישט צענזורירטער בריוו.

דער אופן פון פירן די דאָזיקע ארבעט איז געווען פאָלגנדער: דער וואכמייסטער פון א געוויסער אָפּטיילונג האָט אריינגעפירט זיינע מענטשן צו באָדן זיך. ער האָט זיי אָפּגעציילט און מיט א פּראָטאָקאָל איבערגעגעבן צו אונדזער וואכמייסטער — דעם אוקראַינער. אזוי ווי מיר זענען שוין מיט אונדזער וואכמייסטער געווען זיכער, האָט ער אונדז בכלל נישט גע־קוקט אין די הענט. בעת איינער פון אונדז האָט מיט אים גערעדט, האָבן מיר דערווייל אויסגעפירט אלץ, וואָס מיר האָבן געדארפט. איז קודם כל האָבן מיר צעטיילט צווישן די ארעסטירטע די „גריפּסן״, וואָס זענען פאר זיי באַשטימט געווען און זענען ביי אונדז געלעגן פון פריער. דערנאָך האָבן מיר פארטיילט שטיקלעך פּאַפּיר און בלייפעדערס צו די ארעסטירטע, וואָס האָבן געדארפט שרייבן אן ענטפער, אָדער סתם א „גריפּס״. דאן האָבן מיר ביי די ארעסטירטע צוגענומען זייערע בריוו, באהאַלטן אין א זיכערן אָרט, כדי איבערצוגעבן זיי צו די אדרעסאטן דעמאָלט, ווען זיי וועלן צו אונדז קומען זיך באָדן.

אדאנק דער דאָזיקער פּאָסט איז פולשטענדיק דורכגעבראָכן געוואָרן די איזאָלאציע צווישן די ארעסטירטע, די איזאָלאציע, מיט וועלכער די געשטאַפּאָ איז אויסן געווען צו פארבעסערן די טעטיקייט פון איר אויס־

פּאַרשונגס־אַפּאַראַט. די אַרעסטירטע האָבן איצט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו פאַרשטענדיקן זיך צווישן זיך וועגן וויכטיקע ענינים.

די דייטשן האָבן, צום ביישפּיל, איינגעזעצט צוויי פּאָליאַקן, באַ־שולדיקטע אין דעם זעלבן ענין. אין אַזעלכע פאַלן האָט די געשטאַפּאָ איינעם פון די צוויי פּאָליאַקן אַריינגעזעצט אויף דער דריטער אָפּטיילונג און דעם צווייטן אויף דער פינפטער. די געשטאַפּאָ איז שוין געווען זיכער, אַז די דאָזיקע צוויי אַרעסטירטע וועלן זיך נישט קענען פאַרשטענדיקן, כדי זיי זאָלן ביים פאַרהער אָפּגעבן איינשטימיקע דערקלערונגען. די דייט־טשן האָבן דעם דאָזיקן ענין גוט דורכגעטראַכט. זיי האָבן געוווּסט, אַז אויב די צוויי אַרעסטירטע וועלן זאָגן ליגן, מוזן אַרויסקומען סתירות צווישן די דערקלערונגען פון איינעם און דעם צווייטן. אַזעלכע סתירות זענען געווען פאַר דער געשטאַפּאָ דאָס וואַסער אויף דער מיל. דערנאָך האָבן זיי שוין געקאָנט לייכט אויספאָרשן דעם אמת.

אַדאַנק אונדזער פּאָסט איז אָבער פאַר די אַרעסטירטע געווען אַ מעגלעכקייט צו פאַרשטענדיקן זיך. די דערקלערונגען פון די אַרעסטירטע זענען כמעט תמיד געווען איינשטימיקע. די געשטאַפּאָ־לייט זענען געווען אויסער זיך, אָבער זיי זענען קיין מאָל נישט געוווויר געוואָרן דעם סוד פון די איינשטימיקע דערקלערונגען. וועגן אונדזער פּאָסט האָבן זיי זיך נישט דערוווּסט.

אין פּאוויאַק איז תמיד געזעסן אַ געוויסע צאָל פון באַזונדערס אי־זאָלירטע אַרעסטירטע. דאָס זענען געווען די סאַמע וויכטיקסטע מיטגלי־דער פון דער פּוילישער אונטערערדישער באַוועגונג, הויכע אָפיצירן פון דער „לאַנדס אַרמיי" (אַ.ק.), אוויאַטאָרן־פּאַראַשוטיסטן פון דער רויטער אַרמיי און פון די ענגלישע לופט־כוחות, וועלכע מען האָט געכאַפּט אויף דער פּוילישער טעריטאָריע. די דאָזיקע מענטשן האָט די געשטאַפּאָ באַ־טראַכט ווי די גרעסטע פאַרברעכער. זיי זענען געווען באַשולדיקט אין אָנ־פירן מיט דער פּוילישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, וועלכע האָט זיך אין יענע צייטן זייער שטאַרק אַריינגעביסן די דייטשן אין די ביינער. געזעסן זענען זיי ביחידות אין די איזאָלאַטקעס פון דער ערשטער אָפּטיילונג. ספּעציעלע געשטאַפּאָלייט האָבן זיי געהיטן בייטאָג און ביינאַכט. זיי זענען

געווען דאָס אויג אין קאָפּ. אפילו די אוקראַינער האָבן צו זיי נישט געהאַט קיין צוטריט.

איך דערמאָן מיך, אז אין א געוויסער צייט זענען דאָרט געזעסן צוו״א פינף וויכטיקע ארעסטירטע: אַן אָפּיציר פון די ענגלישע לופט־כוחות, קענעדי, דריי פּוילישע פּאָלקאָווניקעס: סטרושעוויטש, קאראנסקי און ראסטוואראָווסקי און א פּוילישער פּאראשוטיסט פון לאָנדאָן יעזשי. ווען די דייטשן פלעגן די דאָזיקע פינף ארעסטירטע אריינפירן אין באָד, האָט קיינער זיך נישט געטאָרט געפינען אין דער נאָענט פון באָד־לאָקאל, פארשטייט זיך חוץ אונדז, די באדינערס. די גאנצע צייט פון זייער באָדן זיך איז זייער היטער, דער געשטאַפּאָוויעץ, געשטאַנען נעבן זיי. דער גע־שטאַפּאָוויעץ האָט געהיט, אז זיי זאָלן זיך נישט קענען פונאנדעררעדן צווישן זיך און אז מיר זאָלן אויך מיט זיי זיך נישט קענען פארשטענדיקן.

מיר האָבן אָבער יאָ געפונען דעם וועג פאר אָנקניפּן מיט זיי א קאָנ־טאַקט. דאָס איז לגמרי נישט געווען קיין לייכטע זאך און חוץ דעם האָט יעדע קלענסטע אומפּאָרזיכטיקייט געקענט גורם זיין דעם טויט. מיר האָבן אָבער נישט מורא געהאַט פארן טויט. אונדזער לעבן איז סיי ווי געווען הפקר און דער טויט האָט געדראָט נישט בלויז צוליב א קאָנטאַקט מיט די איזאָלירטע. ער האָט געדראָט צוליב דער קלענסטער זאך, צוליב א פּאַ־פּיראָס, צוליב א לאַנגזאַמער באוועגונג, צוליב א גרימאַסע פון פּנים. מיר האָבן נישט געקוקט אויף קיין געפאר און ממש הינטער די אויגן פון די געשטאַפּאָוצעס האָבן מיר מיט די איזאָלירטע געשאַפן דעם קאָנטאַקט.

דער קאָנטאַקט מיט אונדז האָט פאר די איזאָלירטע געהאַט אַן ערשט־ראַנגיקע באדייטונג. אזוי ווי עס האָט זיך וועגן זיי שטארק אינטערעסירט די פּוילישע אונטערערדישע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונגען, כדי זיי אָפּצושלאָגן, האָבן זיי געמוזט האָבן א שטענדיקע פארבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט. די דאָזיקע פארבינדונג איז געווען. אין פּאוויאַק איז געווען אַן אוקראַינישער וואַכמייסטער, קאָוואַלענ־קאָ. צווישן די ארעסטירטע איז ער אָנגעגאַנגען פאר איינעם פון די גרעסטע כלבים. ער האָט זייער שלעכט באהאנדלט די ארעסטירטע, אָפּט ארויסגע־וויזן צו זיי אכזריות. א געוויסע צייט האָבן מיר אין באָד געהאַט פון אים אויסצושטיין גרויסע צרות.

אזוי ווי מיר האָבן פון אונדזער באַד ארויס געהאט אַן אומדירעקטע פאַרבינדונג מיט דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע און אזוי ווי עס איז גראַד דעמאָלט געווען די צייט, ווען די פּאָליאַקן האָבן מאַסנווייז אויסגע־פירט טויט־אורטיילן איבער די דייטשן און די פאַררעטער, האָבן מיר געגעבן צו וויסן וועגן קאָוואַלענקאָס רשעות און מיר האָבן געבעטן, אַז מען זאָל אים דאָרט אין שטאָט מאַכן דעם ריכטיקן סוף. מיט אַ וואָך שפּעטער האָבן מיר אָבער דערהאַלטן אַזאַ מאָדנעם ענטפער:

— אייער „כלאָפּ" (ווערטלעך) טאָר מען נישט רירן. געדענקט!

אין אָנהייב האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען דעם ענטפער. אָבער ווען מיר האָבן זיך גוט פאַרטראַכט, האָט פאַר אונדז דער גאַנצער ענין אָנגע־הויבן קלאָר צו ווערן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער דאָזיקער קאָוואַ־לענקאָ מוז דאָ שפּילן אַ צווייִדייטיקע ראָלע, אַז ער שטייט אין דינסט פון דער פּוילישער אָרגאַניזאַציע. אזוי איז טאַקע געווען. שפּעטער, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער ענין מיט די פיר איזאָלירטע, איז קאָוואַלענקאָ געווען דער פאַרבינדונגס־מענטש צווישן זיי און דער אָרגאַניזאַציע. נאָר אזוי ווי אַפילו ער, צו וועמען די דייטשן האָבן געהאַט גרויס צוטרוי, האָט נישט געקענט פריי צוקומען צו די איזאָלאַטקעס, האָט ער אַלע זיינע שליחותן געמוזט איבערגעבן דורך אונדזער פאַרמיטלונג.

און איצט בלייבט נאָך אויפצוקלערן, ווי אזוי מיר האָבן זיך אַן עצה געגעבן מיט דער שווערער אויפגאַבע פון פאַרבינדן זיך מיט די אי־זאָלירטע. מיר האָבן געהאַט צוויי מעגלעכקייטן. די ערשטע און די עיקר־דיקסטע מעגלעכקייט צו פאַרשטענדיקן זיך מיט די איזאָלירטע איז געווען דער דעזינפעקציע־קעסל. ווען די איזאָלירטע זענען אריינגעקומען אין באָד, האָבן זיי פּונקט אזוי ווי אַלע איבעריקע אַרעסטירטע, איבערגעגעבן מיר זייערע בגדים צו דער דעזינפעקציע. פון צווישן די קליידער פלעג איך ארויסנעמען די „גריפּסן". עס זענען דאָרט געווען בריוו צו דער אָרגאַ־ניזאַציע, וועלכע מיר האָבן געדאַרפט איבערגעבן דעם אוקראַאינער קאָוואַ־לענקאָ און עס זענען אויך געווען בריוו צו אונדז, בריוו מיט פאַרשידנ־אַרטיקע פראַגן, מיט בקשות און פאָדערונגען פון זאַכן, אין וועלכע די איזאָלירטע האָבן זיך גענויטיקט.

בשעת די איזאָלירטע האָבן זיך געבאָדן, האָבן מיר דערליידיקט

אלץ, וואָס מיר האָבן נאָר געקאָנט און דאַן האָבן זיי אונדזערע ענטפערס, ווי אויך די „גריפסן”, וועלכע קאָוואַלענקאָ האָט אונדז איבערגעגעבן, גע־האַט שוין צוריק אין די קליידער, וואָס זיי האָבן אָפּגענומען פון דער דע־זינפעקציע.

די הויפּט זאַכן, וואָס מיר האָבן אַריינגעשמוגלט צו די איזאָלירטע, זענען געווען פּאַפּיראָסן, שוועבעלעך און ריין פּאַפּיר אויף צו שרייבן בריוו־לעך. דאָס דורכשמוגלען די דאָזיקע זאַכן האָט נישט געהערט צו די לייכטע אויפגאַבן.

אונדזער צווייטע מעגלעכקייט צו פאַרשטענדיקן זיך מיט די איזאָ־לירטע איז געווען דער שיפר, א לשון, וואָס איז צווישן אונדז געווען אָפּ־געשמועסט אין די „גריפסן”. דער אויספירער פון דעם שיפרירטן געשפּרעך האָט געקענט זיין בלויז חיים פינקלשטיין, וועלכער האָט באַדינט דעם וואַ־סער־אַפּאַראַט און אַלס אַזעלכער האָט ער געמעגט שטיין אין דער נאָענט פון די איזאָלירטע, בשעת זיי האָבן זיך געוואַשן אונטער די טושן.

פינקלשטיין, א ייִד איבער די פופציק, כמעט אינגאַנצן א בלינדער, מיט א פּאָר גרויסע ברילן אויף דער לאַנגער נאָז, מיט א ליסן קאָפּ, האָט געמאַכט אן איינדרוק, אז ער קען קיין צוויי נישט ציילן. ער איז שטענדיק געשטאַנען ביי זיין וואַסער־אַפּאַראַט און געדרייט מיט די צוויי רעדעלעך. מיטן גרעסערן צום לאָזן דאָס קאַלטע וואַסער און מיטן קלענערן פונעם הייסן וואַסער. מיט די דאָזיקע צוויי רעדלעך האָט פינקלשטיין געדאַרפט רעגולירן דעם שטראָם וואַסער, כדי ער זאָל האָבן אן איינהייטלעכע טעמ־פּעראַטור פון פערציק גראַד. פינקלשטיין איז אָבער געווען א גרויסער שלימזלניק און נישט געטויגט צו קיין שום אַרבעט, האָט ער געדרייט מיט די רעדלעך און דאָס וואַסער איז אים שטענדיק געשפּרונגען. דאָ האָט עס געהאַלטן ביי 20 גראַד און באַלד האָבן די באָדנדיקע געמוזט אַנטלויפן פון אונטערן טוש, ווייל די טעמפּעראַטור האָט שוין געהאַלטן ביי די זעכציק גראַד, ביים אַפּאַראַט איז געווען א טערמאָמעטער, אָבער פינקל־שטיין איז געווען, ווי געזאָגט, כמעט אינגאַנצן בלינד און ער האָט נישט געזען, וואָס דער טערמאָמעטער האָט געוויזן.

די באָדנדיקע האָבן שוין געקענט פינקלשטיינס מום, און ווען דאָס וואַסער איז געוואָרן צו קאַלט, פלעגן זיי שרייען:

— פאניע פינקלשטיין, עס איז קאלט.

פינקלשטיין האָט אביסל אויסגעדרייט דאָס קלענערע רעדעלע און תיכּף האָבן שוין די באַדנדיקע באשטעטיקט:

— הא, איצט איז גוט, זייער גוט.

די דאָזיקע אומשולדיקע אויסגעשרייען ביי די נאָרמאלע ארעסטיר־טע האָבן ביי די איזאָלירטע געדינט פאר א שיפר.

פינקלשטיין האָט צום ביישפּיל רואיק א זאָג געטון:

— פאנאָוויע, אויב דאָס וואסער איז צו הייס, זאָלט איר מיר תיכּף מעלדן.

פארן געשטאפּאָוויעץ, וועלכער איז געשטאנען הארט נעבן פינקל־שטיינען און די באַדנדיקע, האָט דער דאָזיקער זאַץ נישט געהאט קיין שום באדייטונג. אָבער פאר איינעם פון די איזאָלירטע איז דאָס געווען אן ענטפער אויף א פראגע, וועלכע ער האָט מיט א וואָך צוריק געשטעלט אין א בריוועלע צו אונדז.

דאן האָט סטרושעוויטש געזאָגט:

— דאָס וואסער איז טאקע צו הייס.

און ארויסגעזאָגט האָט ער עס אין אן אויפגערעגטן טאָן.

דער געשטאפּאָוויעץ האָט גאָרנישט חושד געווען, אָבער פינקלשטיין האָט שוין געוווּסט, אז אן ארעסטירטער, קאָזאקעוויטש, וואָס איז דער קאפּאָ פון דער דריטער אָפּטיילונג, דארף תיכּף ומיד באקומען דעם „גריפּס", וואָס איז געלעגן צווישן די בגדים, וועלכע איך האָב איבערגענומען צו דער דעזינפעקציע.

אזוי האָט אויסגעזען דער קאמף, וואָס מיר, די זעקס צעבראָכענע יידן, האָבן געפירט קעגן דער בעסטיע, קעגן דער ריזן־מאשין פון גע־שטאפּאָ. צי האָבן מיר דעם קאמף געוווּנען? איך ווייס נישט. יעדנפאלס איז זיכער, אז מיר האָבן זיך פארמאָסטן אים צו פירן און מיר האָבן אין א גרויסער מאָס דורכגעפירט דאָס, וואָס מיר האָבן געוואָלט.

די זעלבסט־הילף

א צווייטער צווייג פון אונדזער ארבעט איז געווען די קאָנספּירא־

טיווע זעלבסטהילף. די דאָזיקע ארבעט איז אונדז ממש אַנגעוואָרפן געוואָרן. פון איין זייט דורך די ארעסטירטע פון די קאמערן, וואָס האָבן געהונגערט און געליטן צוליב מאנגל אין פאַפּיראָסן, זיי האָבן פון אונדז געפאָדערט הילף; פון דער צווייטער זייט האָבן די ארעסטירטע פּאָליאקן, וועלכע זענען באשעפטיקט געווען אויף פארשידענע פונקציעס אין דער תפיסה־אדמיניסטראציע, אריינגעברענגט צו אונדז פּראָדוקטן צום פארטיילן זיי צווישן די נויטבאדערפטיקע. אין דער ערשטער ריי זענען געקומען אין באטראכט די ארבעטער פון אזעלכע אָפּטיילונגען, ווי די קיך, דער שפּייז מאגאזין, די בעקעריי און די קאנטין. אין די דאָזיקע אָפּטיילונגען האָבן געארבעט אויסשליסלעך פּאָליאקן. קיין יידן האָט מען אהין נישט צוגעלאָזט. צווישן יענע פּאָליאקן האָבן נישט געפעלט קיין מענטשן, וואָס האָבן געהאט א פארשטענדעניש פאר די נויטן פון זייערע חברים. אזוי ווי ביי אונדז איז געווען די צענטראלע שטעלע פאר די פארבינדונגען צווישן די ארעסטירטע, איז אויך ביי אונדז איינגעאָרדנט געוואָרן דער צענטראלער פארטיילונג־פּונקט פון דער געהיימער זעלבסט־הילף. גאנצע זעק ברויט, א סך שפּייז־ארטיקלען און פאַפּיראָסן זענען ביי אונדז אָפּגעלייגט געוואָרן און מיר האָבן דאָס צעטיילט צווישן די נויטבאדערפטיקטע.

די נויטבאדערפטיקטע זענען געווען די טויזנטער ארעסטירטע, וואָס זענען געזעסן אין די קאמערן הינטער פארהאקטע טירן. ניינציק פּראָצענט פון די פּאוויאקער תושבים זענען זיי געווען, די דאָזיקע נויטבאדערפטיקטע, ווייל די ארבעטער, וואָס זענען צוגעלאָזט געוואָרן צו אלע פונקציעס, האָבן צוזאמען באטראָפן נישט מער ווי צען פּראָצענט פון דעם באשטאנד פון די ארעסטירטע. דערפון קען מען זיך שאפן א בילד וועגן דער גרויסקייט פון דער נויט, וואָס האָט געהערשט אין פּאוויאק, אין דער הייל פון פּיין און טויט.

חוץ דעם האָבן מיר אויך געוואָלט העלפן די יידן פון דעם קאָנצענטראציע־לאגער אויף גענשע גאס. זינט אָקטאָבער 1943 איז אויף גענשע גאס איינגעאָרדנט געוואָרן דער „קאָנצענטראציע־לאגער ווארשע", ווו עס זענען געזעסן איבער פינף טויזנט גריכישע, סלאָוואקישע, פראנצויזישע און אונגארישע יידן. זיי האָבן געארבעט ביים אָפּרייניקן די חורבות אויפן שטח פונעם געוועזענעם געטאָ, זיי האָבן געלעבט אין גאָר שווערע באַ־

דינגונגען, פשוט אויסגעגאנגען פון הונגער, מיר האָבן זיך אָנגעשטערענגט צו העלפן די דאָזיקע יידן.

די דאָזיקע אויפגאבע האָבן מיר, אויף ווי ווייט עס איז מעגלעך געווען, דורכגעפירט מיט דער הילף פון די איבעריקע יידן פון אונדזער גאנצער גרופּע. אין יאנואר 1944 האָבן די דייטשן אריבערגעטראָגן אונ־דזער גרופּע פון דער פערטער אָפּטיילונג אין נייעם בנין פון די ווארשטאטן. דער דאָזיקער בנין איז פאר דער מלחמה געווען א וווינונגס־הויז פאר די תפיסה־וועכטער. די דייטשן האָבן דעם דאָזיקן בנין צוזאמענגעשלאָסן מיט דער תפיסה, אויפן ערשטן און צווייטן שטאָק איינגעאָרדנט די ווארשטאטן און דעם דריטן שטאָק איבערגעבויט אויף תפיסה־קאמערן פאר אונדז, די יידישע פאכלייט.

אזוי ווי דער דאָזיקער בנין איז שוין געשטאנען מחוץ פון דער הויכער מויער, וואָס האָט ארומגערינגלט די תפיסה און די פענצטער פון אונדזערע קאמערן זענען ארויסגעגאנגען אויף דער וויענזשעננא גאס; ביים עק פון פאוויאק, וווּ די דייטשע וואך־פּאָסטנס זענען נישט געווען קיין באזונדערס שטארקע, האָבן מיר געהאט כמעט א פרייען ארויסקוק אויף די חרובע גאסן. אין יענער צייט איז שוין א גרויסער טייל פון געטאָ געווען אָפּגערייניקט פון די חורבות, און אויסגעגלייכט מיט דער ערד. פאר אונ־דזערע אויגן האָבן מיר געהאט א פרייען שטח. פון צווישן דעם דאָזיקן ים פון פוסטקייט האָט צו אונדז פון דער ווייטנס געקוקט מיט זיינע גלאנצנ־דיקע שויבן פון די פענסטער פון די וואכטורעמלעך אין איינציקער פאר־בויטער פּונקט. דאָס איז געווען דער קאָנצענטראציע־לאגער פון גענשא גאס, דער בנין פון דער אמאָליקער תפיסה, ארומגעשטעלט מיט אומצייר־ליקע קליינע באראקן, וועלכע די דייטשן האָבן לעצטנס אויסגעבויט, כדי איינצואָרדענען אין זיי די טויזנטער אומגליקלעכע געפאנגענע, וואָס זענען אהער געברענגט געוואָרן פון כמעט אלע ווינקלען פון אייראָפּע.

די דאָזיקע געפאנגענע זענען געווען יידן. אמאָל זענען זיי געווען מענטשן מיט לייטן גלייך. אָבער היינט אויסגעהונגערטע, הויט און ביינער, אָנגעטוענע אין די וויים־בלויע פאסיאקעס, מיט די הילצערנע טרעפּעס אויף די געשוואָלענע פיס, האָבן זיי שוין מער נישט געמאכט קיין איינדרוק פון מענטשן. זיי האָבן זיך ארומגעדרייט צווישן די קופּעס ציגל, שטיינער

און זאמדיקער בלאָטע, אויסגעפירט זייערע שווערע ארבעטן, און ווען זיי האָבן פארשטאנען, אז דער מאָמענט איז א גינסטיקער, אז די וואך־פּאָסטנס קוקן נישט, האָבן זיי זיך דערנענטערט צו אונדזער בנין, געשטעלט זיך אונטער אונדזערע פענסטער. אויך אונדזערע חברים האָבן ארויסגעקוקט אויף אזא מאָמענט. ווען די פּאסיאקעס זענען צוגעקומען, האָט מען תיכף פון אונדזערע פענסטער זיי ארויסגעוואָרפן ברויט.

וואָס האָבן מיר דען זיי מער געקאָנט ווארפן, ווי שטיקלעך טרוקן ברויט, וואָס מיר האָבן אליין אָפּגעשפּאָרט פון אונדזער מויל? עס איז געווען א ווייטיק און א צער בלויז זיך צוצוקוקן, ווי די דאָזיקע שאטנס פון מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אויף די שטיקלעך טרוקן ברויט. איינער האָט ביים צווייטן ארויסגעריסן דעם ביסן פון מויל, פּונקט אזוי ווי עס טוען עס הינט, ווען זיי געפינען אין מיסט א ביין.

דאָס בילד פון די אויסגעהונגערטע פּאסיאקעס, ווי זיי האָבן זיך ווי די חיות געוואָרפן אויף דעם אראָפּגעוואָרפענעם ברויט, שטייט מיר עד היום פאר די אויגן. דאָס דאָזיקע בילד איז נישט ווייניקער גרויזאם פון יענעם בילד פון די פרויען און די קינדער, וואָס זענען געפירט געוואָרן צו דער שחיטה. יעדנפאלס האָט עס מיר דעמאָלט אויפגעקלערט דעם סוד פונעם נאצישן סיסטעם צו פּרימיטיוויזירן די מענטשלעכע אינסטינקטן. איך האָב געוווּסט, אז נישט אנדערש ווי זיי האָב איך אליין אויסגעזען, בשעת איך בין געזעסן אין דער קאמער 258. און ס'איז פאר מיר קלאָר געוואָרן, אז א גיכער טויט איז א סך בעסער פון א לאנג דויערנדיקן הונגער פּיין.

סאַבאָטאַזשן

מיר, די זעקס יידישע בעדער, האָבן ביי אונדזער ארבעט אויף אייגענע האנט דורכגעפירט א ריי סאבאָטאזש־אקטן. הגם מיר האָבן זיך אָפּגעגעבן א דין וחשבון דערפון, אז מיט אונדזערע סאבאָטאזשן וועלן מיר נישט גורם זיין צו דער מפּלה פונעם שונא, האָבן מיר דאָך נישט געקענט ביי זיך פּועלן איבערצולאָזן א נישט אויסגענוצטע ווען, עס זאָל נישט זיין געלעגנהייט אויף צו פארשאפן דעם שונא שאָדנס.

די דייטשן פלעגן צו אונדז אריינברענגען גאנצע טראנספּאָרטן פון אויסגעווײילטע זאכן, מלבושים, פּעלצן, בעטגעוואנט און אנדערע. די זאכן זענען געווען טאקע די סאמע בעסטע, צוגערויבט ס'רוב ביי יידן, וואָס זענען פריער דערמאָרדעט געוואָרן. די דאָזיקע זאכן זענען באשטימט געווען ארויסגעשיקט צו ווערן קיין דייטשלאנד, אָבער פריער האָבן זיי געמוזט ביי אונדז דורכגיין א דעזינפעקציע. מיר האָבן שוין געזאָרגט דערפאר, אז די זאכן זאָלן פון דער דעזינפעקציע ארויסקומען אין אזא צושטאנד, אז די שונאים זאָלן פון זיי נישט האָבן קיין נוצן.

איך געדענק א פאקט, ווען דער אינטענדענט פון דער ווארשעווער געשטאפּאָ־צענטראלע האָט אונדז געברענגט צו פירן צען פולגעפאקטע זעק מיט זאכן. די זעק זענען געווען פארנייט און פּלאָמבירט און מיר האָבן באקומען א בפירושן באפעל נישט צו עפענען זיי. דער אינטענדענט האָט זיך נישט אויסגעקענט אין די סודות פון די דעזינפעקציע ארבעטן און איך האָב אים געשטעלט א פראגע, צי די דעזינפעקציע דארף געמאכט ווערן מיט הייסן דאמף, צי מיט א קאלטן גאז.

— וועלכע איז א ווירקזאמערע? — האָט דער חמור ביי מיר געפרעגט.

— אוודאי די הייסע — האָב איך אים געענטפערט.

— אויב אזוי, טאָ איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז איר דארפט עס מאכן אויף א הייסער דעזינפעקציע. נאָר מאָרגן זאָל עס זיין פארטיק — האָט ער צוגעגעבן.

— יא וואָל — האָב איך צוגעשטימט און דער ענין איז געווען א דערליידיקטער.

מיר האָבן תיכף געהאט א חשד, אז אין די זעק ליגן פארפאקט עפּעס גאָר וויכטיקע זאכן. מיר האָבן פונאנדערגעטרענט א זאק און באַטראכט די סחורה. עס זענען געווען די פיינסטע פּעלצן. דאָס האָט אונדז שוין געניגט. א פעלץ דארף נישט מער, ווי נאָר במשך פון צען מינוט צו ליגן אין א הייסן דאמף. דערנאָך ווערט פון אים א קליין שטיקעלע הארטע לעדער, וואָס צעפאלט זיך תיכף, ווען מען רירט זי אָן מיט דער האנט.

מיר האָבן צוריק פארנייט דעם זאק און גענוי אויסגעפירט דעם באפעל פונעם אינטענדענט, דעם חמור. צומאָרגנס האָט ער אָפּגענומען

די זעק. ער האָט נישט געקוקט, וואָס ער האָט דאָרט אינעווייניק. ער איז געווען פון אונדז שטארק צופרידן און געגעבן אונדז אפילו פּאַפּיראָסי.

אַן ענלעכע זאַך האָבן מיר א צווייט מאָל געמאַכט מיט א טראַנס־פּאָרט פון הונדערט פּוכענע קאָלדרעס. מיר האָבן פארפארבט די זיידענע איינשיטן און פונעם פּוך זענען געבליבן נאָר קנוילן. די קנוילן זענען הארט געווען ווי שטיינער און איטלעכער אזוי גרויס ווי א פויסט פון דער האַנט. עס האָט אונדז בלויז באַנג געטון, וואָס מיר קענען נישט זען ווי די דייטשן דעקן זיך צו מיט די דאָזיקע קאָלדרעס.

ווען מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז די זאַכן געלינגען, זענען מיר געוואָרן דרייסטער. מיר האָבן זיי פארברענט כמעט אַלץ, וואָס איז נאָר ארייַנגעפאַלן אין אונדזערע הענט.

* * *

די יידישע בעדער פון פּאַוויאַק האָבן זייער ארבעט געמאַכט מיט אַן אינערלעכן באַוווּסטזיין, אַז זיי באַטייליקן זיך אין קאַמף קעגן דעם שונא. זיי האָבן פון קיינעם נישט דערוואַרט קיין ווערטער פון אנערקע־נונג. אָבער די פּוילישע ארעסטירטע פון פּאַוויאַק האָבן אָפּגעשאַצט די לייסטונגען פון די יידישע בעדער. אָבער אזוי ווי דער ייד איז פאַר זיי געווען א באַשעפעניש פון א מינדערן סאָרט, האָבן זיי אונדז אָפּט געלויבט, באַנוצנדיק זיך מיט פאָלגנדיקן אויסדרוק:

— איר, בעדער, זענט זייער אָנשטענדיקע „זשידקעס".

דער „ביולעטין אינפאָרמאַציני", דער אונטערערדישער פּרעסע אָר־גאַן פון דער לאָנדאָנער רעגירונג, וואָס איז בשעת דער דייטשער אָקופּאַציע דערשינען אין ווארשע, האָט אַמאָל אָפּגעדרוקט א נאָטיץ וועגן די גוטע מעשים פון די פּאַוויאַקער בעדער. דער אוקראַינישער וואַכמייסטער באַר־טשענקאָ, וואָס האָט ביי אונדז געהאַלטן די וואַך, האָט אונדז אַמאָל גע־ברענגט פון דער שטאָט דעם דאָזיקן נומער פון „ביולעטין". מיר האָבן דאָרט געלייענט, אַז „די זעקס בעדער פון פּאַוויאַק האָבן גוט דערפילט זייער בירגערלעכן חוב אין קאַמף קעגן אָקופּאַנט. עס קומט זיי די העכסטע אנערקענונג מצד דעם גאַנצן קעמפנדיקן פּוילן".

אין יענער צייט זענען מיר פון דער דאָזיקער נאָטיץ לגמרי נישט געווען אנטציקט. זי האָט פאר אונדז געדינט אלס ביישפּיל פון זשורנאַ־ליסטישער אומפאראנטוואָרטלעכקייט. ווען די געשטאַפּאָ וואָלט די דאָזיקע נאָטיץ באמערקט, ווער וואָלט געטראָגן די פאָלגן דערפאר?

מיר האָבן טאקע א לענגערע צייט צוליב דעם געלעבט אין שרעק. צום גליק אָבער האָט די געשטאַפּאָ נישט באמערקט די דאָזיקע נאָטיץ.

די וואך פון דער תפיסה

געשטאַפּאָווצעס־באַאַמטע

דער קאָמענדאנט פון דער תפיסה איז געווען דער הויפּטשטורמפירער פּיטש, א יונגער פּרייסישער דייטש. מיר האָבן אים זעלטן ווען געזען, ווייל ער פלעגט זיך לגמרי נישט אריינמישן אין די אינערלעכע תפיסה־ענינים, פארלאָזנדיק זיך אינגאנצן אויף זיינע פארטרעטער.

ער האָט זיך אָבער געהאט אויף וועמען צו פארלאָזן. זיינע צוויי פארטרעטער, וואָס זענען דאָרט געווען במשך פון מיין צייט, זענען געווען פאררעכנט צווישן די סאמע בייזעסטע הינט, סאדיסטן און מערדער. בעת איך בין געקומען אין תפיסה, איז פּיטשס פארטרעטער געווען דער באַ־ווּסטער בירקל, וואָס זיין נאָמען האָט אויף גאנץ ווארשע געוואָרפן א שרעק און אן אימה. דעם דאָזיקן בירקל האָט די פּוילישע אונטערערדישע אָרגאניזאציע פארמשפּט צום טויט און דער אורטייל איז איבער אים אויסגעפירט געוואָרן אין אויגוסט 1943. נאָך בירקלס טויט האָט דעם אמט פון פארטרעטער פון תפיסה־קאָמענדאנט איבערגענומען פּאָרסט, אן אלטער מאן מיט א פּנים פון אן אינטעליגענט, אָבער פון פאך א גנב אָדער א מערדער. עס איז פאר קיינעם נישט געווען קיין סוד, אז דער דאָזיקער פּארסט איז אן אלטער קרימינעלער פארברעכער. צו די ארעסטירטע האָט ער ביי יעדער געלעגנהייט ארויסגעוויזן די נידעריקסטע סאדיסטישע אינסטינקטן. געווען איז ער אן אמתע חיה רעה.

ארום דעם פארטרעטער פון קאָמענדאנט האָט זיך געדרייט א מנין געשטאַפּאָווצעס־באאמטע, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט די פארשידענע

אָפּטיילונגען פון תפיסה־ביוראָ. זיי האָבן געהייסן: אַלבערטס, צאַנדערס, דאַנעי און אַנדערע. די דאָזיקע באַאַמטע זענען אין דער תפיסה אָנוועזנט געווען בלויז במשך פונעם אַרבעטס־טאָג. נאָך דער פאַרענדיקטער אַרבעט האָבן זיי פאַרלאָזט די תפיסה.

די באַוואַכונג פון דער תפיסה

א באַזונדערע זאַך איז געווען די תפיסה־באַוואַכונג. זי איז באַ־שטאַנען בסך הכל פון אַכצן מענטשן, צווישן זיי זעקס דייטשן און צוועלף אוקראַינער. יעדן מעת לעת האָט זיך די באַוואַכונג געביטן. טעגלעך זייגער צוועלף בייטאָג האָט איין גרופּע פאַרלאָזט די תפיסה און געגאַנגען זיך אָפּרוען. איר פּלאַץ האָט פאַרנומען א צווייטע גרופּע, וואָס איז באַשטאַ־נען פון פּונקט אַזוי פיל מענטשן, ווי די ערשטע. די אָנפירער פון די דאָ־זיקע צוויי גרופּעס פון דער תפיסה־באַוואַכונג זענען געווען: פּריוווירט (דער אָנפירער פון דער ערשטער גרופּע), א ווינער קעלנער און א געפער־לעכער מענטש און האניש (דער אָנפירער פון דער צווייטער גרופּע), א האַלבער פּאָליאַק פון מזרח פּרייסן. דער צווייטער איז געווען א ביסל מער מענטשלעכער פונעם ערשטן און דערפאַר אפשר איז אויך די צווייטע גרופּע געווען עפּעס מילדער. ווען האניש מיט זיין גרופּע האָבן איבערגענומען דעם דינסט, פלעגן מיר לייכטער אָפּאָטעמען. די דאָזיקע צווייטע וואַך האָט אונדז נישט געפּייניקט אַזוי אוממענטשלעך, ווי עס פלעגט עס טון פּרי־ווירט מיט זיינע באַהעלפערס.

דער רעזשים

דער רעזשים איז אין דער תפיסה געווען א זייער שטרענגער ביז זומער 1943. די וואַכמייסטערס, הן די דייטשע און הן די אוקראַינישע פלעגן גאַנצע טעג אַרומשפּאַצירן איבער די קאָרידאָרן. דורך די וויזיער־קעס (קליינע פענצטערלעך, מיט וועלכע עס זענען פאַרזען די טירן פון די קאַמערן) פלעגן זיי אָפט אַריינקוקן אין די קאַמערן. זיי האָבן באַטראַכט די אַרעסטירטע און טאָמער איז זיי עמעץ נישט געפעלן געוואָרן, האָבן

זיי דעם דאָזיקן אומגליקלעכן ארויסגערופן און געפייניקט אים כמעט ביז צום טויט. אזעלכע פאַלן פון פייניקן ארעסטירטע זענען פאָרגעקומען טעג־לעך אין די הונדערטער. די פייניקער האָבן זיך באנוצט מיט פארשידענע מיטלען. זיי האָבן געהייסן שפרינגען „זשאבקעס", געשלאָגן מיט בייטשן און אויפגערייצט ווילדע וועלף־הינט.

אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1943 האָט זיך דער רעזשים אביסל געמילדערט. די צאָל פון די אינדיווידועלע שיקאנעס האָט זיך פאר־קלענערט, דערפאר האָט זיך אָבער אין דער צייט באדייטנד פארגרעסערט די צאָל פון טויט־עקזעקוציעס, וועלכע די דייטשן האָבן אויסגעפירט אי־בער פאָליאקן.

אין יענער צייט, אין דער צווייטער העלפט פון יאָר 1943, איז שוין פאר יעדן קלאָר געווען, אז די דייטשנס מפּלה דערנעענטערט זיך. די אוקראַי־נער האָבן די ערשטע געביטן דעם טאָן. זיי האָבן שוין דעמאָלט געטראכט וועגן געווינען די סימפּאטיעס פון די אונטערדריקטע, כדי אין פאַל פון אן איבערקערעניש זאָלן זיי זיך קענען ראטעווען.

דעמאָלט האָט שוין א טייל פון די אוקראַינישע וואכמייסטערס מיט־געארבעט מיט דער פוילישער אונטערערדישער באוועגונג, די איבעריקע האָבן זיך באמיט מיט א גוטן באהאנדלען די ארעסטירטע צו רעהאביליטירן זיך פון זייערע פריערדיקע שלעכטע מעשים. איך האַלט, אז נאָר צוליב דעם האָט זיך געבעסערט דער רעזשים אין דער תפיסה. בלויז בנוגע אונדז יידן האָט זיך דער רעזשים נישט געענדערט. די אוקראַינער האָבן אונדז טאקע אויפגעהערט צו פייניקן, אָבער דערפאר האָט פריווירט, דער רשע, אונדז געפייניקט ביז צום לעצטן מאָמענט.

די איבעריקע מיטגלידער פון דער תפיסה־וואך

די איבעריקע מיטגלידער פון דער תפיסה־וואך זענען געווען די פוי־לישע פארמלחמהדיקע תפיסה־וועכטער, די אזוי גערופענע „קלאַווישן". זייער צאָל איז אין פאוויאק דערגאנגען ביז צוואנציק. דאָס איז געווען א ברוכטייל פון די יעניקע, וואָס האָבן דאָרט געדינט פאר דער מלחמה.

יעדנפאלס זענען דאָס געווען אזעלכע, וואָס האָבן גוטווייליק איינגעשטימט מיטצואַרבעטן מיט די דייטשן.

די געשטאַפּאָ האָט אָבער צו זיי נישט געהאַט קיין באַזונדערס גרויסן צוטרוי. זיי זענען צוגעטיילט געוואָרן צו אַרבעטן אין די ווירטשאַפטלעכע אָפּטיילונגען פון דער תפיסה. איין „קלאָוויש" איז געווען שעף פון דער קיך, א צווייטער פון קעסלרוים, פון דער וועשעריי אאַ"וו. ס'רוב האָבן זיי זיך אַנשטענדיק אויפגעפירט, חוץ צוויי, צו וועלכע מיר האָבן געהאַט גאָר ערנסטע תרעומות. איינער, אָלשעווסקי, איז געווען דער שעף פון די וואַרשטאַטן. א געפערלעכער אַנטיסעמיט, וואָס האָט אויף זיין געוויסן געהאַט א סך יידישע לעבנס. נאָך בשעת דער געטאָ־צייט האָט ער א סך יידן, וואָס זענען שוין דעמאָלט געזעסן באַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט, געמסרט און אַרויסגעגעבן דער געשטאַפּאָ. אין דער תפיסה גופא האָט ער געפּייניקט און געדרודפט יידישע אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן.

א צווייטער איז געווען מיטן צונאָמען „משוגענער פּעלוש", א דער־געגנערירטער שכור, וואָס איז שולדיק אין טויט פון די זיבן יינגלעך, וועלכע האָבן געמאַכט דעם פּרווו צו אַנטלויפן פון קעסלרוים (די געשעעניש איז באַשריבן אין איינעם פון די ווייטערדיקע קאַפּיטלען). אַלס שעף פון קעסל־רוים האָט „פּעלוש" שטאַרק געפּייניקט זיינע אַרבעטער, סיי די יידישע און סיי די גויאישע.

לסוף וויל איך נאָך דערמאָנען וועגן די פרויען וואַכמייסטערקעס, פאָלקס דייטשקעס, וואָס האָבן זיך איינגנווייליק געמאָלדן צו דער דאָזיקער אַרבעט. געווען איז אין פּאַוויאַק א וואַכמייסטערקע מיטן נאָמען מאַרושאַ, א מויד פון צוואַנציק יאָר, וואָס איר אמתדיקע פּראָפעסיע איז געווען פּראָס־טיטוציע. די דאָזיקע מאַרושאַ האָט זיך ספּעציעל פאַרנומען צו פּייניקן די יידישע פרויען, וואָס זענען אין דער טויטן־קאַמער געזעסן א מעת לעת פאַר דער עקזעקוציע. זי האָט געהייסן די פרויען קריכן אויף אַלע פיר איבערן תפיסה־הויף, זי האָט זיי געריסן ביי די האָר און געשלאָגן מכות רצח.

וואַרשיינלעך האָט מאַרושאַ געפּייניקט אויך די פּאָלקעס. א באַוויז, אז די פּוילישע אונטערערדישע באַוועגונג האָט זי פאַרמשפּט צום טויט. דעם אורטייל האָבן פּוילישע קעמפער אויסגעפירט אין א געוויסן אָוונט

אין חודש אַפּריל 1944, אין סאַמע האַרץ פון וואַרשע, אויף דער קאַשי־קאָווא גאַס. מען האָט זי אַריינגענאַרט אין אַ פינצטערן טויער, דאָרט איר פאַרגעלייענט דעם אורטייל און אַריינגעשאָסן איר אַ קויל.

אַ צווייטע וואַכמייסטערקע, איבער וועלכער די אָרגאַניזאַציע האָט אויסגעפירט דעם טויט־אורטייל, איז געווען אַן איבער פּערציק יעריקע פרוי. איך האָב זי געקענט. יעדן טאָג האָט זי דורכגעשפּרייזט דעם תּפיסה־הויף, האַרט נעבן אונדזערע פענסטער. איר נאָמען איז מיר נישט געווען באַקאַנט. זי האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ גוט דערצויגענער, אינ־טעליגענטער פרוי. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז זי איז געווען אַ פּראָוואָקאַטאָרין. זי האָט אויסגענוצט דעם צוטרוי, וואָס די אַרעסטירטע פרויען האָבן איר געשענקט, זי האָט ביי זיי גענומען „גריפּסן", כלומרשט איבערצוטראָגן אין שטאָט. די „גריפּסן" האָט זי אָבער איבערגעגעבן אין געשטאַפּאָ און אַזוי אַרום האָט זי פּאַראומגליקלעכט הונדערטער מענטשן, מיטגלידער פון די פּוילישע קאַמף־אָרגאַניזאַציעס. איר טויט האָט זי גע־פונען אין מיטן פון אַ שיינעם פרילינג־טאָג 1944 אויף אַ וואַרשעווער גאַס.

* * *

דאָס זענען זיי געווען, די פּייניקער און מערדער, וועמענס מאַכט איבער טויזנטער מענטשלעכע לעבנס איז געווען אַן אומבאַגרענעצטע. בלויז במשך פון די לעצטע צוויי יאָר פון דער היטלער־אָקופּאַציע אין פּוילן איז דורך דעם פּאַוויאַק דורכגעגאַנגען אַ צאָל פון אַן ערך פופציק טויזנט אַרעסטירטע. צווישן זיי זענען געווען ביי די אַכט טויזנט יידן. פון די דאָזיקע יידן איז אַפילו קיין זכר נישט געבליבן. אַלע זענען זיי געפאַלן פון די הענט פון יענע פּייניקער און מערדער.

בלויז עטלעכע יחידים, מיטגלידער פון דער לעצטער יידישער עדה פון וואַרשע, וואָס זענען על פּי נס ניצול געוואָרן פון מערדערישע הענט, וואָגלען היינט אַרום איבער דער וועלט. זיי זענען די לעבעדיקע עדות פון איינע פון די פיל יידישע טראַגעדיעס, פון דער טראַגעדיע — פּאַוויאַק.

צווייטער טייל

געשטאַלטן און מעשים

א גלגול וועג

מיט האסטיקע טריט האָט רודאָלף געשפּרייזט איבער די ברייטע ווארשעווער גאסן. נישט מער ווי עטלעכע טעג געפינט ער זיך אין דער גרויסער שטאָט, נאָר פילן פילט ער זיך שוין דאָ ווי א פיש אין וואסער.

דאָס ביז איצטיקע לעבן אין זיין שטעטל אויף דער פארוואָרפענער גאליצישער פּראָווינץ האָט זיך אים שטארק איינגעביסן אין די ביינער. בפרט במשך פון די לעצטע וואָכן, אין אָנהייב יוני 1943, ווען די דייטשע רוצחים האָבן פארענדיקט די ליקווידאציע פון יידן אין שטעטל און ווען זיי האָבן אין א ווארעמען זומער־טאָג אוועקגענומען ביי רודאָלפן זיין פרוי און זעקסיעריקע מיידעלע, האָט ער זיך דערפילט אינגאנצן צעבראָכן. אין טראגישן מאָמענט פון אוועקנעמען זיין פאמיליע איז רודאָלף געווען ביי דער ארבעט אין א דייטשער פאבריק. ווען ער איז צוריקגעקומען אהיים, האָט ער זיך דערוווּסט וועגן זיין גרויסן אומגליק. תחילת האָט רודאָלף באשלאָסן נאָכצוגיין זיין קליינער פאמיליע און זיך פרייוויליק מעלדן צו דער געשטאפּאָ.

— לאָמיר שוין צוזאמען שטארבן — האָט ער געטראכט.

אָבער ווען עס איז געקומען צום אויספירן דעם דאָזיקן באשלוס, האָט ער זיך פּלוצלינג דערפילט שוואך. ער איז געבליבן ליגן אויף זיין געלעגער און מיט די אויגן פון זיין פארפייניקטער נשמה האָט ער בילדלעך

געזען, ווי מען האָט זיין ווייב און זיין מיידעלע געפירט צום שרעקלעכן טויט.

ערשט נאָך עטלעכע טעג איז רודאָלף אויפגעשטאַנען פון זיין גע־לעגער. ער האָט צו זיך געזאָגט:

— מער וועל איך פאר די שונאים נישט ארבעטן. איך מוז פון דאנען אנטלויפן.

רודאָלפן האָט דעמאָלט נישט אינטערעסירט מער דאָס לעבן. ער האָט נאָר געלעכצט פטור צו ווערן פון שרעקלעכן קאָשמאר. געטראכט האָט ער וועגן קאמף. ער האָט אָבער נישט באוויזן צו באזאָרגן זיך דאָס געווער. ער האָט זיך אויך נישט געקענט דערוויסן, ווו עס געפינען זיך פארטיזאנער. ער האָט געטראכט וועגן סמען זיך, אָבער קיין סם האָט ער אויך נישט געהאט.

רודאָלף איז געווען זיכער, אז באלד, ווי ער וועט נאָר שטעלן דעם ערשטן טריט אויף דער „אַרישער זייט", וועט מען אים תיכף דער־קענען דעם ייד. דאן וועט שוין קומען זיין סוף. דערפאר האָט ער באשלאָסן זיך צו לאָזן אויף א רייזע. ער איז געווען זיכער, אז דערפאַרן וועט ער נישט ווייטער ווי אין די נאָענטסטע תפיסה. ווי צו להכעיס זיך אליין איז אָבער רודאָלף אומגעשטערט דערפאָרן ביז ווארשע.

אָנגעקומען איז רודאָלף קיין ווארשע אָן שום דאָקומענטן. ארויס־גייענדיק פון וואקזאל, האָט ער נישט געוווּסט, וואָס מיט זיך צו טון. ער האָט זיך דערמאנט, אז זיין עלטערער ברודער, וואָס איז מיט זעקס חדשים צוריק אנטלאָפן פון שטעטל, געפינט זיך אין ווארשע. רודאָלף האָט זיך דערמאָנט דעם ברודערס אדרעס. ער האָט זיך געלאָזט צו אים גיין.

ביים ברודער אין שטוב איז רודאָלף אָפגעלעגן א וואָך צייט. נאָך א וואָך ליגן איז ער א וואקלענדיקער זיך אויף זיינע פיס ארויסגעגאנגען אין גאס. די געוואלטיקע באוועגונג, די מאסן־מענטשן, די עלעגאנטע קליי־דער און צעשמייכלטע פנימער פון די דורכגייער האָבן אויף אים געמאכט א שטארקן איינדרוק.

— הארך נאָר —האָט ער געזאָגט צום ברודער, מיט וועלכן ער איז געגאנגען— מיר האָט זיך געדאכט, אז עס איז שוין סוף וועלט און דאָ איז דאָך פאראן א לעבן, ווי קיין מאָל גאָרנישט.

דער ברודער האָט בלויז צונעשאָקלט מיטן קאָפּ און גאָרנישט גע־ענטפערט.

מען האָט געמוזט זוכן צו פאַרדינען אויף חיונה. קומענדיק קיין װאַרשע, האָט ביי זיך רודאָלף געהאַט בסך הכל עטלעכע הונדערט זלאָטעס. דער ברודער איז אויך געווען זייער אָרים און געהאַט מיט זיך זיין פרוי. דער ברודער האָט געקענט א סוחר אויף נאָווי שוויאַט, ביי וועלכן ער האָט גענומען סחורות, כדי זיי אָפּפאַרקויפן אין די קלענערע געשעפטן. ביידע זענען זיי אוועק צום סוחר. דער ברודער האָט פאָרגעשטעלט רודאָלפן אלס א באַקאַנטן, אן אַנשטענדיקן מענטש און א געטרייען פּאָליאַק. ער האָט ביים סוחר געבעטן, אז ער זאָל אויך רודאָלפן געבן סחורות צו פאַרקויפן.

זינט דעם טאָג איז רודאָלף אַרומגעגאַנגען צווישן די װאַרשעװער זייף־געשעפטן און פאַרקויפט דאָרט סחורות. פאַרדינט האָט ער נישט שלעכט. עס האָט געגונגט אויף עסן און איינגעאָרדנט האָט ער זיך אויך אין א באַזונדערן צימער. דאָס צווייטע האָט ער געטון צוליב פאָרזיכטי־קייט. בכלל האָבן זיך אזוי נוהג געווען די באַהאַלטענע יידן אין װאַרשע, וואָס האָבן געשפּילט די ראָלע פון פּאָליאַקן, אז זיי האָבן נישט געוווינט צוזאַמען. ווייל טאָמער פאַלט איינער אריין, זאָל דער צווייטער דערפון נישט ליידן.

צו די דאָזיקע פאָרזיכטיקייטס־מיטלען האָט רודאָלף מסכים געווען אונטערן אויסדריקלעכן פאַרלאַנג פון זיין ברודער. אליין איז ער צו אלע־מען געווען גאַנץ גלייכגילטיק. אויך האָט ער בכלל נישט געלייגט קיין אכט אויף די מוסר־רייד פון זיין ברודער, וועלכער האָט אים געוואָרנט, אז ער זאָל זיך נישט אַרומדרייען אין די געפערלעכע געגנטן פון שטאָט. בפרט איז געווען פאַר די יידן געפערלעך די געגנט פון פּלאַץ קאַזשימיע־זשאַ, וווּ עס האָבן געבושעוועט המונים פון שאַנטאַזשיסטן, וועלכע האָבן געזוכט אַרויסצופּרעסן געלט ביי יידן.

גאַנץ גלייכגילטיק האָט זיך רודאָלף צוגעהערט צום ברודערס מוסר־רייד, פּונקט ווי נישט אים מיינט מען דאָס. קיין חידוש נישט. רודאָלף איז נישט אימשטאַנד געווען איינצוזיצן אויף איין אָרט. ווען ער האָט זיך בלויז אויף א רגע אוועקגעריסן פון דעם, וואָס עס קומט פאָר אין איצטיקן מאָמענט, זענען אים תיכף, ווי בייזע ווערים, באַפאַלן זיינע טרויַ־

עריקע געדאנקען. דעמאָלט איז ער שוין פון זיי געווען א געפאנגענער, ער האָט געפילט, אז ער מוז אויסגיין.

דערפאר איז ער טאקע במשך פון גאנצע טעג ארומגעלאָפן איבער גאסן, נישט לייגנדיק קיין אכט אויף די פארשארפטע און געדיכטע פּאָ־ליציי־פּאטראָלן, וואָס האָבן אין יענער צייט געגישטערט אין די ווארשע־ווער גאסן, זוכנדיק יידן און אנדערע „פארדעכטיקטע עלעמענטן".

אין א געוויסן פרימאָרגן, בסך הכל דריי וואָכן נאָך זיין קומען קיין ווארשע, האָט זיך רודאָלף געפונען אין דער נאָענט פון פּלאץ קאזשימיע־זשא. שאנטאזשיסטן־פּאָליאקן, וואָס האָבן אין אים דערקענט דעם ייד, האָבן אים פארטשעפּעט. בשעת ער האָט זיך מיט זיי געאמפּערט, איז צו־געקומען א דייטשער ציוויליסט און האָט רודאָלפן פארהאלטן. די פּאָליאקן זענען נעלם געוואָרן און דער דייטש האָט צוגערופן צוויי זשאנדארמען.

רודאָלף איז געבראַנגט געוואָרן אין געשטאפּאָ. דאָרט איז ער פּנים אל פּנים געשטאנען מיטן שרעקלעכן תלין פון ווארשעווער געטאָ, בראנד. דער תלין האָט רודאָלפן אויסגעפּאָרשט און דערנאָך איז ער געקומען צום אויספיר, אז רודאָלף איז נישט קיין ייד. נאָר אזוי ווי זיינע פּאפּירן זענען נישט מיט אלעמען אין אָרדענונג, זאָל ער אלנפאלס איינגעזעצט ווערן אין פּאוויאק.

די ערשטע נאכט האָט רודאָלף פארבראכט אין א קאמער, וואָס האָט זיך געפונען אין קעלער פון געשטאפּאָ־בנין. די דאָזיקע קאמערן האָט מען אין ווארשע גערופן „טראמווייען" צוליב די אויסגעשטעלטע בענק, וואָס האָבן דערמאָנט דעם אינערלעכן טייל פון א טראמוויי־וואגאָן. צומאָרגנס איז רודאָלף צוזאמען מיט אנדערע ארעסטירטע אין א לאסט־אויטאָמאָביל אוועקגעפירט געוואָרן אין פּאוויאק.

פּאָרנדיק מיטן אויטאָמאָביל, האָט רודאָלף צום לעצטן מאָל אָנגע־קוקט די פרייע וועלט. ער האָט באוואונדערט די באוועגונג פון דער גרויסער שטאָט. טראמווייען פאָרן, דורכגייער גייען אהין און צוריק. מען איילט זיך, כדי נישט צו פארשפּעטיקן מיטן דערלעדיקן די געשעפטלעכע ענינים, מען שטעלט זיך אָפּ, מען כאפּט א שמועס מיט א היימישן. דאָס לעבן גייט פּאָראויס און קיינעם ארט נישט, אז אָט אין דער „בודע" זיצט שוין רודאָלף א געפאנגענער, אז ער געפינט זיך אין די הענט פון די מערדערס

און פון אונטער די דאָזיקע הענט גייט שוין קיין ייד נישט ארויס א לע־בעדיקער. רודאָלף איז נישט געווען קיין שטארקער מאמין, אָבער אין יענעם מאָמענט האָט ער אָנגעהויבן צו טראכטן וועגן גאָט.

— אפשר איז דאָך פאראן א גאָט אויף דער וועלט? נאָר ווען ער זואָלט געווען, וואָלט ער דאָך נישט דערלאָזט צו דער שחיטה פון די אומ־שולדיקע קינדער. און בפרט נאָך, וואָס לעב איך נאָך? פאר מיר וואָלט געווען בעסער, ווען איך בין שוין איצט א מת. אויב גאָט איז פאראן, מוז ער זיין זייער גרויזאם. איז דען דער טויט אליין ווייניק? פארוואָס האָט ער נאָך גוזר געווען אויף אלע יידן דורכצומאכן דעם גרויליקן וועג, וואָס פירט צום טויט?

אין רודאָלפן האָט זיך דערוועקט א שטארקער באגער צו זיין שוין טויט. ער האָט שטארק מקנא געווען זיינע נאָענטע, וועלכע האָבן אין יענעם מאָמענט זייער מארטירער־וועג געהאַט הינטער זיך.

פארטיפט אין זיינע גדאנקען איז רודאָלף געווען, ווען דער אוי־טאָמאָביל האָט זיך ארייננגעראָלט אין תפיסה־הויף. א צעטומלטן האָט מען אים געפירט אין קאנצעלאריע און דערנאָך צו דער אכטער אָפטיילונג, וואָס האָט פארנומען א העלפט פון גרויסן תפיסה־קעלער.

מיר דערמאָנען זיך פון פריער, אז בראנד האָט פון רודאָלפן אראָפּ־גענומען דעם חשד פון יידישקייט. אין דער תפיסה האָט אָבער די נייי־אָנגעקומענע באקוקט א דאָקטאָר. דער דאָזיקער דאָקטאָר איז, אגב, געווען א פּאָליאק און אויך אן ארעסטירטער. ווען דער דאָזיקער דאָקטאָר האָט רודאָלפן באקוקט, האָט ער תיכף צום וואכמייסטער א ווינק געטון:

— „דיזער איסט בעשניטען".

דער וואכמייסטער האָט זיך דערנענטערט צו רודאָלפן און אים א פרעג געטון:

— „ביסט דו יודע?"

— ניין — האָט רודאָלף געענטפערט.

אָבער דער וואכמייסטער האָט שוין נישט געהערט רודאָלפס ענט־פער. ער האָט אים דערלאנגט א הילכיקן פּאַטש און דאן גענומען קאָפּען אים מיט זיינע געקאָוועטע שטיוול. בשעת דעם שלאָגן האָט דער דייטש געשריגן:

— פארוואָס האָסטו זיך נישט מודה געווען, דו הונט? די דייטשע פּאָליציי ווילסטו אָפּנארן?

א ביז בלוט צעשלאָגענעם האָט דער וואכמייסטער רודאָלפן ארייני־געוואָרפן אין א קאמער. די שווערע טיר האָט זיך נאָך אים פארהאקט. רודאָלף האָט זיך ארומגעקוקט מיט פארנעפּלטע אויגן. ארום אים זענען געשטאנען עטלעכע צענדליק יידן.

דער בלאָנדער גבור

ליפּשיץ האָט זיך היינט אויפגעוועקט פריער ווי יעדן טאָג. מיט א פארשלאָפענעם בליק האָט ער א קוק געטון אויפן אלטן וואנט־זייגער, וואָס איז געהאנגען פונקט אנטקעגן זיין בעט. עס איז געווען זיבן אזייגער און די גאָלדענע זון־שטראַלן האָבן זיך דרייסט ארייגעריסן דורכן אָפענעם פענסטער אין ליפּשיצס שלאָפצימער.

אין צווייטן בעט איז געלעגן זיין פרוי און נעבן איר זיין טעכטערל, ביידע נאָך איינגעהילט אין טיפן פארטאָגיקן שלאָף. זיין צווייעריקער זון איז געשלאָפן אין דעם קליינעם פון שטרוי געפלאָכטענעם בעטל. דער קליינער האָט צעקאָפּעט די קאָלדרע, מיט וועלכער ער האָט געדארפט זיין צוגעדעקט. ער האָט זיך עפּעס מאָדנע אויסגעדרייט אין א זייט און געלעגן איז ער אויף דער ברייט פון בעטל.

שטילערהייט האָט זיך ליפּשיץ אראָפּגעשלייכט פון זיין געלעגער. באָרוויס האָט ער זיך דערנענטערט צום פענסטער און ער האָט גענומען ארויסקוקן אויף דער שטילער גאַס. מען האָט נאָך כמעט נישט געזען קיין דורכגייער. נאָר פון דערווייטנס זענען דערגאנגען אָפּקלאנגען פון די טראמוויי־גלאָקן. די פרימאָרגנדיקע שטילקייט האָט געהערשט איבער ווארשע.

פּונקט אזוי ווי ער האָט עס געפלעגט טון יעדן אינדערפרי, האָט ליפּשיץ געמאכט עטלעכע אויסגערעכנטע גימנאסטישע באוועגונגען. דער־נאָך האָט ער זיך גענומען ראזירן. ער האָט זיך געוואשן און געדויערט האָט נישט לאנג, איז ער שוין געווען אינגאנצן אָנגעטון.

די פרוי האָט זיך איבערגעוועקט. מיט פארשלאָפענע אויגן ארומ־

געקוקט זיך איבער דער גאנצער שטוב. און ווען זי האָט דערזען דעם מאַן און אַנגעטוענעם, האָט איר פּנים אויפגעבליט מיט א ליבן שמייכל. עס איז געווען עפּעס א געמישט שמייכל פון צופרידנקייט און א גרענעצלאָזע ליבשאַפט. די פרוי האָט איר מאַן שטארק ליב געהאַט, פּונקט אַזוי, ווי ער זי און זייערע קליינע קינדערלעך. זי האָט געוווּסט, אַז נאָר אדאנק זיין איבערמענטשלעכן כּוח און זיין איניציאַטיווע לעבן זיי אַלע נאָך ביז היינט. און גאָט ווייסט ווער זיי מסתמא באשיצן אויך ווייטער. אזוי לאנג, ביז צו דעם איצטיקן קאָשמאַרדיקן לעבן וועט ענדלעך נעמען א סוף.

איצט האָט זי באַטראַכט די שיינע און הויך געוואַקסענע, כמעט אַטלעטישע געשטאַלט פון איר מאַן. ער איז צו איר צוגעגאַנגען, זיך אראָפּגעלאָזט אויפן ראַנד פון איר בעט. זי האָט אים ארומגענומען דעם האַלדז, געקושט אים דעם קאָפּ בלאָנדע האָר, דאָס פּנים, וואָס האָט ארויסגעשפּראָצט מיט געזונט און זיינע בלויע אויגן. ליפשיץ האָט געקושט זיין פרוי, דערנאָך האָט ער נאָך א לאַנגע ווײַלע געקושט די שלאָפנדיקע קינדער און דאַן איז ער מיט שנעלע טריט ארויס אין גאַס.

ליפשיץ האָט זיך אָפּגעגעבן חשבון, אַז ער געהערט צו די ווייניקע גליקלעכע יידן, וועלכע האָבן באוויזן אפילו איין טאָג נישט צו פארברענגען אין געטאָ. דאָס האָט ער קודם כל געהאַט צו פארדאַנקען זיין נישט יידישן אויסזען און חוץ דעם נאָך א ריי אַנדערע סיבות, אויף וועלכע עס איז כדאי זיך אָפּצושטעלן.

ליפשיצס פאָטער, א באַלעבאַטישער ייד, האָט זיין זון געגעבן א וועלטלעכע דערציאונג. ליפשיץ האָט געלערנט אין גימנאַזיע, דערנאָך אויף דער אוניווערסיטעט. ער האָט באַקומען דעם דיפּלאָם פון א כעמיקער. דערביי האָט ער זיך תמיד שטאַרק אינטערעסירט מיט ספּאָרט. נאָך בשעת די סטודענטישע צייטן האָט ער געהערט צו די בעסטע שווימערס און באָקסערס פון זיין קרייז. אין מיליטער, ווו ער האָט געדינט, איז ער געווען דער בעסטער שיסער פון רעגימענט. ער איז טאַקע געווען שטאַרק באַליבט ביי זיינע פאָרגעזעצטע אָפיצירן און ער האָט דאָס מיליטער פארלאָזט אַלס אָפיציר־אַספּיראַנט (פּאָדכאָראַנזשי).

אין יאָר 1936 האָט ליפשיץ פארענדיקט דעם מיליטערישן דינסט. ער האָט אָנגעהויבן צו טראַכטן וועגן תכלית. נאָך זייענדיק אין מיליטער,

האָט ער אין פויזן געמאכט געוויסע באקאנטשאפטן, איצט האָט ער באַ־שלאָסן פּראקטיש אויסצונוצן זיי. מיט דער הילף פון די דאָזיקע באקאנטע האָט ער זיך אין פויזן געדונגען א געשעפטס־לאָקאל און איינגעאָרדנט א געשעפט פון כעמישע ארטיקלען.

פויזן איז תמיד געווען דורכגעדרונגען פון אנטיסעמיטיזם. וואָלט זיך ליפשיץ מודה געווען אין זיין א ייד, וואָלט ביי אים א קונה נישט געעפנט קיין טיר. ליפשיץ האָט זיך דערמיט גערעכנט און ער האָט זיך פון אָנהייב אָן איינגעמאָלדן אלס פּאָליאק. דערנאָך האָט ער חתונה געהאט מיט א יידיש מיידל פון זיין שטעטל, אָפּגעלעבט מיט איר עטלעכע גליק־לעכע יאָר ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה און קיין מאָל האָבן זיי, אפילו פאר די נאָענטסטע שכנים, נישט פארראטן זיך מיט זייער יידישקייט.

דאָס איז זיי בשעת דער מלחמה שטארק צונוץ געקומען. ווען דייטשן זענען אריינגעקומען קיין פויזן, האָבן זיי דאָס רוב פּאָליאקן פארטריבן פון דער שטאָט. ליפשיץ מיט זיין פרוי און קליין טעכטערל, וואָס ער האָט שוין דעמאָלט געהאט, האָבן זיך צוזאמען מיט אנדערע טויזנטער פּאָליאקן באזעצט אין ווארשע. זיי האָבן געהאט די בעסטע מאסקירונג. פויזנער לייט האָבן זיי געקענט אלס פּאָליאקן און במילא איז זיי זייער לייכט אָנגעקומען צו שפּילן די זעלבע ראָלע אויך אין ווארשע.

אין ווארשע האָט זיך ליפשיץ געמאכט א קליין פאבריקל פון כע־מישע פּראָדוקטן. ליפשיץ האָט גוט פארדינט. ער האָט באוויזן צו פאר־גרעסערן זיין פאבריק און הגם ער האָט זיך געמוזט שטארק היטן מיט זיין יידישקייט, האָט ער דאָך קיין מאָל נישט פארגעסן, ווער ער איז. תיכף נאָכן באזעצן זיך אין ווארשע האָט ער אָנגעקניפּט באציאונגען מיט די יידישע אָרגאניזאציעס. ער האָט אונטערשטיצט יידן און ער האָט אין זיין פאבריק אויף וואָלע איינגעאָרדנט א פארקאָנספּירירטן צענטער פון דער יידישער ווידערשטאנדס־באוועגונג, וועלכע האָט צוגעגרייט דעם אויפ־שטאנד אין ווארשעווער געטאָ.

איצט איז ליפשיץ פון זיין שטוב אראָפּ אין גאס. פּונקט אזוי ווי יעדן אינדערפרי, האָט ער זיך גענומען צופאָרן אין זיין פאבריק. נאָר היינט איז ער ארויסגעגאנגען אביסל פריער ווי געוועגלעך. אזוי ווי ער האָט זיך נישט געאיילט, האָט ער באשלאָסן נישט תיכף זיך אריינצוזעצן

אין טראַמוויי, נאָר אַ שטיקל וועג גיין צו פוס, כדי צו באַטראַכטן די פּרי־מאָרגנדיקע באַוועגונג פון דער גרויסער שטאָט.

מיט זיכערע טריט האָט ער געשפּאַנט איבער דער מאַרשאַלקאָווסקאַ גאַס. אַנטקעגן אים זענען געגאַנגען המונים דייטשן. דייטשן אין פאַרשידנ־אַרטיקע מונדירן און ציוויל געקליידטע מיט האַקנקרייצן אין די קנעפּ־לעכער. ליפשיץ האָט זיי אַלע גלייך אַריינגעקוקט אין די פּנימער. היינט האָבן אים די דאָזיקע מנוולים, וואָס האָבן מיט זייערע ספּעציפיש גאַווה־דיקע טריט געשפּרייזט איבער דער באַזיגטער ערד, עפּעס מער ווי תמיד פאַרשאַפט פאַרדרוס. די באַוועגונג פון דייטשן איז גראָד אין דער שעה געווען אַ גרויסע. זיי האָבן זיך געאײַלט אין זייערע ביוראָס. זיי זענען געשפּרונגען אין די טראַמווייען מיט די אויפשריפטן „נור פיר דויטשע”, ווי פאַרסמטע זענען זיי געלאָפן אהין און צוריק.

ליפשיץ האָט באַטראַכט זייערע פעטע צעגאָסענע מאָרדעס און זיין האַרץ איז פול געווען פון ווייטיק און שנאה קעגן די פאַרברעכערס, וואָס האָבן אומגעבראַכט מיליאָנען יידישע קינדער. פּלוצלינג האָט ער דערפילט אַ שטאַרקן באַגער אַריינצושפּייען אין פּנים אַ דורכגייענדיקן הויכן עס־עס אָפיציר מיט אַ רויטער נאָז, אויף וועלכער עס זענען געזעסן אַ פּאָר גרויסע ברילן.

— ליפשיץ, האַלט זיך — האָט ער צו זיך געפּליסטערט.

דערנאָך איז ער פלינק ווי אַ קאַץ אַריינגעשפּרונגען אין אַ דורכ־פאָרנדיקן טראַמוויי.

ליפשיץ איז אויסגעשטיגן אויף וואָלסקאַ גאַס. פון דאַנען האָט ער נאָך געהאַט אַ שטיקל וועג צו פוס. ער האָט זיך גענומען גיין. געמאַכט עטלעכע שריט, האָט ער דערפילט, אַז עמעץ גייט אים נאָך. ער האָט אויס־געדרייט דעם קאָפּ און באַמערקט הינטער זיך אַ הויכן פאַרשוין אין אָפי־צירישע הויכע שטיוול. עפּעס האָט אים אַ שטאָך געטון אין מוח. דאָס האַרץ האָט אָנגעהויבן שטאַרקער צו קלאַפּן. ליפשיץ האָט דווקא נישט געהערט צו די איבערגעשראָקענע, אָבער איצט האָט ער בחוש דערפילט די סכנה. ער האָט פאַרשנעלערט די טריט און מיט די אויגן האָט ער גע־זוכט, צי עס איז נישטאָ קיין מעגלעכקייט צו מאַכן פּליטה. די גאַס איז

אָבער כמעט געווען לײדיק. ליפשיץ האָט נישט געזען קיין מעגלעכקייט אוועקצורייסן זיך פון דעם פארפאָלגערס אויגן.

אפשר אריינשפרינגען אין א טויער? אין דער רגע האָט זיך ליפשיץ באַרעכנט, אַז עס איז נישט כדאי. ער האָט שוין גוט געקענט אַלע טויערן פון יענער געגנט. ער האָט געוווּסט, אַז זיי האָבן נישט קיין דורכגענג. הכלל, וואָס וועט ער האָבן פון אריינשפרינגען אין טויער? ער וועט דאָך תיכף בלייבן אין אים א געפאנגענער.

דערווייל האָט ליפשיץ הינטער זיך דערפילט גיכע און האסטיקע טריט. תיכף זענען פאר אים געשטאנען צוויי הויך געוואקסענע פארשוינען. הינטער זיך האָט ליפשיץ געפילט א דריטן.

זיי האָבן פארדעדט ליפשיצן אין דער פוילישער שפּראַך און ליפשיץ האָט פארשטאנען, אַז ער האָט צו טון מיט „קריפאָ"־לייט (דייטשע קרי־מינאל־פּאָליציי, אין וועלכער עס האָבן ס'רוב געדינט פּאָליאקן). דער ערשטער חברה־מאן האָט שוין געהאלטן א רעוואָלווער אין דער האנט. מיט כּוח האָט ער ליפשיצן אריינגעשטופּט אין נאָענטסטן טויער. ליפשיץ איז אריין אין טויער. נאָך אים די דריי לייט. דער ערשטער מיטן רעוואָל־ווער אין דער האנט, די איבעריקע צוויי די הענט אין די קעשענעס.

— גיב אהער דיינע דאָקומענטן — האָט ער דער ערשטער באפוילן.

ליפשיץ האָט זיך ארומגעקוקט. ער איז געשטאנען אין ווינקל פון א גרויסן קאָרידאָר, א צוגעשפּארטער צו דער וואנט.

— עס האלט שלעכט — האָט ער געטראכט, און ווילנדיק געווינען א ביסל צייט, האָט ער דעם קריפאָ־מאן געענטפערט מיט א פראגע:

— נאָך וואָס דארפט איר מיינע דאָקומענטן?

ליפשיץ האָט געוואָלט אָנהייבן א פּרוּוו וועגן דורכקומען מיט זיי מיט געלט. אָבער דער ערשטער מיטן רעוואָלווער אין דער האנט האָט זיך נישט געלאָזט פארדעדן. ער האָט אויסגעשריגן צו ליפשיצן:

— די הענט הויך!

ליפשיץ האָט איצט פארשטאנען, אַז מיט זיי וועט ער שוין נישט קענען דורכקומען. אין דער רגע איז ער אינגאנצן אויפגעטרייסלט געוואָרן. פלינק ווי א קאַץ האָט ער זיך א וואָרף געטון אויף דעם מיטן רעוואָלווער. מיט דער לינקער האנט האָט אים ליפשיץ אָנגעכאפּט ביי דער האנט, אין

וועלכער ער האָט געהאַלטן דאָס געווער. א געניטע באַוועגונג און דער קריפּאָ־מאַן האָט געלאָזט דעם רעוואָלווער. ליפּשיץ האָט מיט דער רעכ־טער האַנט אין דער זעלבער רגע געכאַפּט דעם רעוואָלווער. דער אַגענט, אַ פאַרבליפטער, האָט אפילו נישט געהאַט קיין צייט אָפּצוועטעמען. דער גאַנצער משא ומתן האָט געדויערט א האַלבע סעקונדע. תיכּף איז געפאַלן אַ שאָס און דער אַגענט איז שוין געלעגן אויף דער ערד. אַ צווייטער שאָס און דער צווייטער חברה־מאַן איז געווען פאַרטיק. ליפּשיץ האָט ווייטער געצויגן ביים ציינגל, אָבער דער רעוואָלווער איז געבליבן שטיל, ער האָט מער נישט געענטפערט. אַן אומגליק, דער רעוואָלווער האָט זיך פאַרהאַקט.

דער דריטער אַגענט, וואָס איז אַזוי אַרום געבליבן לעבן, האָט אָנ־געהויבן צו שרייען געוואַלד. מענטשן זענען זיך צוזאַמענגעלאָפן. ווי פון אונטער דער ערד זענען אויסגעוואַקסן דייטשע זשאַנדאַרמען. ליפּשיץ איז געווען אַ פאַרלוירענער.

* * *

„דינסטשטעללע דער זיכערהייטספּאָליציי וואַרשאַו" — אַזאַ טאָוול איז געהאַנגען איבערן טויער פון אַ גרויסן בנין אין די שוכאַ־אַלייען. אויפן צווייטן אָדער דריטן שטאָק פון דעם דאָזיקן בנין איז געווען אַ צימער, וואָס אויף דער טיר איז אָנגעשריבן געווען: „יודען אַפּטיילונג — לייטער: אונטערשטורמפירער בראַנד".

ליפּשיצן האָבן זשאַנדאַרמען אַריינגעפירט אין דאָזיקן צימער. אַ מיטלוווּקסיקער און בייכיקער דייטש, מיט אַ גוטמוטיקן פּנים איז דער תּלין בראַנד געשטאַנען פאַר דעם הויכגעוואַקסענעם ליפּשיץ און האָט צו אים אַרויפגעקוקט גלייך אין די אויגן. בראַנד האָט שוין געהאַט אַ מעל־דונג וועגן דעם פּאַרפאַל אויף וואָלסקאַ גאַס. איצט האָט ער פריינטשאַפט־לעך און מיט באַוווּנדערונג באַטראַכט ליפּשיצן. ער האָט בלויז געוואָלט וויסן, ווי אַזוי האָט ליפּשיץ באַוויזן אַרויסצורייסן דעם רעוואָלווער ביים אַגענט.

ליפּשיץ האָט זיך איצט געפילט אינגאַנצן פאַרשפּילט. ער האָט שוין נישט געהאַט קיין שום האָפענונג אויף ראַטעווען זיך. ער איז געשטאַנען

פאר בראנדן און ממש געציטערט ווי א פיש. ער האָט נישט מורא געהאַט פארן טויט, נאָר ער האָט געוווּסט, אז די דייטשן וועלן זיך אָן אים וועלן נוקם זיין פארן דערשיסן די צוויי אגענטן און מסתמא וועלן זיי אים שטארק פייניקן פארן טויט.

אָבער דער פריינטשאפטלעכער אויפנעם ביי בראנדן האָט תיכף צעבלאָזן די שווארצע כמארעס. ליפשיץ האָט זיך אינערלעך א ביסל באַרואיקט און געוויזן בראנדן די קונץ פון ארויסרייסן דעם רעוואָלווער. בראנד איז געווען אנטציקט. ער איז ארויסגעלאָפן פון צימער און תיכף צוריקגעקומען נאָך מיט א צווייטן געשטאפּאָוויעץ, עפּעס א גרעסערן אָפּיציר. ליפשיץ האָט געמוזט נאָך אמאָל ווייזן זיין קונץ. דערנאָך זענען אריינגעקומען נאָך א סך געשטאפּאָ־לייט. זיי האָבן ליפשיצן באטראכט, ווי עפּעס א זעלטענע חיה. ליפשיץ האָט נאָך עטלעכע מאָל געמוזט ווייזן די קונץ. בראנד האָט אים עטלעכע מאָל פריינטשאפטלעך געקלאפּט איבער די אקסלען, געגלעט איבערן קאָפּ און לסוף אים געזאָגט:

— „דו ביסט איין בראווער בורשע". אזעלכע יונגעלייט ווי דו דארפן מיר האָבן צו דער ארבעט. דו האָסט נישט וואָס מורא צו האָבן.

בראנד האָט באשטעלט פאר ליפשיצן דעם בעסטן מיטאָג. געגעבן אים ציגארעטן. דערנאָך האָט ער אים אליין מיט גרויס כבוד ארָאפּגעפירט אין „טראמוויי"־ארעסט.

ליפשיץ איז אין „טראמוויי" געזעסן איינער אליין. ער האָט איצט דורכגעטראכט זיין לאגע. אָט ווארט שוין איצט אויף אים זיין פרוי. אין דער צייט קומט ער אהיים עסן מיטאָג. איר ווארטן איז אָבער אומזיסט. ער וועט שוין היינט נישט קומען און מסתמא וועט ער שוין קיין מאָל נישט זען זיין פרוי און די קינדער.

די פרוי נעבעך, זי וועט שוין באלד ווערן אומרואיק, הלמאי דער מאן פארשפּעטיקט זיך. פארנאכט, ווען זי וועט זען, אז ער איז נישטאָ, וועט זי טעלעפאָנירן אין פאבריק. פּונקט אזוי האָט זי געטון מיט עטלעכע וואָכן צוריק, ווען ער האָט זיך צוליב א געשעפט פארשפּעטיקט אהיים. נאָר דעמאָלט איז ער אליין געווען ביים טעלעפאָן, אָבער ווער וועט איר־פון דאָרט ענטפערן היינט? ליפשיץ האָט שטארק רחמנות באקומען אויף

זיין פרוי מיט די פּיצלעך קינדער. אָן אים זענען זיי דאָך פולשטענדיק שוצלאָז צווישן די רוצחים.

אוי, ווי גרויזאם דער גורל איז! דאָ מוז ער זיצן א פארשפּארטער און דאָרט ווארטן זיי אויף אים, זיינע — ליפשיץ האָט שטיל ארויסגע־פּליסטערט דאָס וואָרט — יתומים.

א גאנצע נאכט האָט זיך ליפשיץ אָפּגעמאטערט, זיצנדיק אויף א גרויסער האָלצערנער שטול. אינדערפרי האָט אים א געשטאפּאָ־מאן ארויס־געפירט פון דער קאמער און געפירט צו בראנדן.

בראנד האָט אים אויפגענומען א צעשמייכלטער, געהייסן זיך זעצן, אליין זיך מיט זיין שטול צוגערוקט נאָענט צו ליפשיצן. נאָכן אויספרעגן, ווי אזוי ליפשיץ האָט פארברענגט די נאכט און ווי אזוי ער פילט זיך, איז בראנד תיכף צוגעטרעטן צום ענין.

— אזוי ווי דו ווייסט —האָט ער שטיל גערעדט— ווילן מיר דיר נישט טון קיין שלעכטס. דו ביסט א יאט מיטביינער און דו ביסט מיר צום הארצן געפעלן פון דעם ערשטן בליק. איך וויל, אז דו זאָלסט ביי אונדז ארבעטן. דו וועסט אונדז העלפן ארויספישן די פּוילישע באנדיטן. דו ווייסט דאָך גוט, אז איך, יידן, האָבן זיי אויך נישט געשווינט, וויפל צרות און פּיין איר האָט יעדן טאָג אויסצושטיין מצד די דאָזיקע באנדיטן. און די אגענטן, וועלכע האָבן דיך נעכטן פארטשעפּעט אין גאס, זענען דאָך אויך געווען פּאָליאקן. גלויב מיר, ווען נישט פּאָליאקן, וואָלטן מיר אייך נישט געטון קיין שלעכטס. מיר טוען עס בלויז אונטערן דרוק פון די פּוילישע באנדיטן. אָננעמענדיק מיין פּאָרשלאָג, וועסטו דערפילן א יידישע פּאטריאָטישע פליכט.

ליפשיץ איז איצט געזעסן א פארבליפטער. ער איז אפילו צוגעגרייט געווען צו הערן פון בראנדן א וועלכן עס זאָל נישט זיין פּאָרשלאָג, אָבער קיין מאָל איז אים נישט איינגעפאלן צו טראכטן, אז בראנד וועט זיך צו אים ווענדן אויף אזא מין אופן. ווייל וואָס איז איצט ליפשיץ? איינער פון יענע צום טויט פארמשפּטע און דערצו נאָך געפינט ער זיך שוין אין די הענט פון שונא. פארוואָס רעדט בראנד צו אים אזעלכע דבורים, פּונקט ווי ליפשיץ וואָלט געווען עפּעס א צד, ווי ער וואָלט געהאט עפּעס צו פארקויפן.

מעגלעך, אז אויב ליפשיץ וואָלט געהאט גענוג צייט איבערצוטראַכטן דעם ענין, וואָלט זיך אים געלייגט אויפן שכל, אז בראַנדס רייד זענען פול מיט צביעות. אָבער בראַנד האָט שוין דערפאַר געזאָרגט, אז ליפשיץ זאָל נישט האָבן קיין צייט צו טראַכטן.

— וואָס טראַכסטו אזוי לאַנג — האָט אים בראַנד אונטערגעיאָגט — איך האַלט, אז דו דאַרפסט תיכף אָננעמען מיין פאָרשלאָג. דו ווייסט דאָך גאַנץ גוט, וואָס עס דערוואַרט דיך, אויב דו וועסט מיין פאָרשלאָג נישט אָננעמען.

ליפשיצן איז אפילו אויף א רגע נישט איינגעפאַלן מיטצואַרבעטן מיט די דייטשן קעגן דער פּוילישער אונטערערדישער באַוועגונג. זינט יאָרן שוין האָט ער געאַרבעט לטובת דער באַוועגונג און ער וואָלט זי קיין מאָל נישט פאַרראַטן. דאַן איז פאַר אים געוועזן קלאָר, אז אַלץ, וואָס בראַנד האָט אים איצט געזאָגט, איז שקר. ווייט נישט דערפאַר פירן דייטשן אויס מאַסן־מאָרדן קעגן יידן, ווייל זיי ווילן דערמיט געווינען די פּאָליאַקן. אויב די פּאָליאַקן באַציען זיך פיינטלעך קעגן יידן, שטייען זיי אָבער אין מלחמה־צושטאַנד מיט די דייטשן. שוין דער דאָזיקער פאַקט פון קאַמף קעגן א בשותּפותדיקן שונא פאַרברודערט אים, ליפשיצן, מיט דער פּוי־לישער אונטערערדישער באַוועגונג. זאָל ער פאַרראַטן די דאָזיקע באַוועגונג?

— איך וועל עס נישט טון — האָט ער געטראַכט, און אינצווישן א פרעג געטון:

— וועל איך אַרויס אויף דער פריי?

— זעלבסטפאַרשטענדלעך — האָט בראַנד געענטפערט, אָבער תיכף האָט ער זיך באַוואָרנט:

— אָבער נאָך דעם, ווי מיר וועלן האָבן די געהעריקע פאַרזיכערונג, אז דו וועסט נישט אַנטלויפן.

איצט איז ליפשיצן איינגעפאַלן א געדאַנק. ער דאַרף זיך דאָך בלויז במשך פון א האַלבער שעה געפינען אויף דער פריי. צום באַהאַלטן זיך שטייען פאַר אים אָפן א סך ערטער. און וועט זיך ליפשיץ באַהאַלטן, וועט אים שוין קיין שום דייטש נישט געפינען. איז וואָס? מען דאַרף מאַכן דעם אָנשטעל פון אָננעמען בראַנדס פאָרשלאָג.

— איך נעם אָן אייער פאָרשלאג — האָט ער געזאָגט מיט עפּעס א טרוקענער שטימע.

— אזוי טוסטו קלוג — האָט זיך בראנד אזש אויפגעריסן פון זיין שטול און פון פרייד געקלאפּט ליפשיצן איבער זיין ברייטער פּלייצע — איך האָב געוווּסט, אז דו האָסט א יידיש קעפּעלע.

בראנד איז געווען מלא שמחה, פונקט ווי פון ליפשיצס אנטשלוס וואָלט געווען אָפּהענגיק דער גורל פון גרויס־דייטשלאנד און איר נצחון אין דער מלחמה.

דאקעגן איז ליפשיץ באפּעסטיקט געוואָרן אין דער מיינונג, אז די געשטאפּאָ לעבצט ממש נאָך זיין מיטארבעט. א פריידיקע האָפענונג האָט אים איצט באהערשט. און דאָך וועט ער נאָך פון דאנען ארויס א לעבע־דיקער. אומבאוווּסט האָט ער צו זיך א שמייכל געטון. בראנד האָט אים די גאנצע צייט גוט באטראכט און דערנאָך האָט ער געפרעגט:

— מיט וואָס קאָנסטו אונדז פארזיכערן, אז דו וועסט נישט אנט־לויפן, אויב מיר וועלן דיך לאָזן אויף דער פריי?

— איך האָב א גוט איינגעאָרדנטע פאבריק, זי איז ווערט איבער צוויי מיליאָן זלאָטעס. צי איז די דאָזיקע פאבריק נישט קיין גענוגנדיקע פארזיכערונג?

בראנד איז נישט געווען איבערראשט. ער האָט געצויגן מיט די אקסלען און געענטפערט:

— וועגן דער פאבריק וויסן מיר. דאָס איז אָבער פאר אונדז נישט גענוג. אויב דו ווילסט געניסן פון אונדזער פארטרויען, מוזטו אויך האָבן פארטרויען צו אונדז. זאָג מיר, ווו עס געפינט זיך דיין פאמיליע. ווען מיר וועלן דאָס וויסן, דעמאָלט וועלן מיר זיין זיכער מיט דיר.

ליפשיץ האָט שוין איצט אין זיך שטארק געגלויבט. זאָל ער נאָר ארויס פון דאנען, וועט ער תיכף באהאלטן זיין פאמיליע און זיך אליין. האָט ער טאקע נישט געטראכט, נאָר תיכף געגעבן בראנדן דעם אדרעס פון זיין משפּחה.

איצט האָט שוין בראנד גערעדט רואיק:

— דער ענין איז דערליידיקט. דו וועסט איצט אריבערגעפירט ווערן אין פּאוויאק. דאָרט וועט דיר נישט זיין שלעכט, ווייל איך וועל דע[ן]

תפיסה־קאָמענדאַנט געבן א באַפעל, אז ער זאָל דיך האַלטן אויף באַזונ־דערע רעכט. אין פאוויאק וועסטו זיצן נישט מער, ווי צוויי טעג, ביז מיר וועלן זיך איבערצייגן, אז דו האָסט אונדז נישט אָפּגענאַרט. דערנאָך וועלן מיר דיך אַרויסלאָזן צו דער אַרבעט.

ליפשיץ איז אַרויסגעפירט געוואָרן פון בראַנדס צימער. אויפן וועג האָט ער צו זיך געשמייכלט א צופרידענער.

* * *

דער פרימאָרגן איז געווען א באַזונדערס הייסער. די זון האָט גע־ברענט מיט א שטאַרקן זשאַר, די לופט איז איבערגעפולט געווען מיט א פייכטקייט, וואָס ליגט זיך שווער אויפן האַרץ און אויפן געמיט. אין דער קאַמער 258 אין פאוויאקער קעלער האָט די לופט ממש געשטיקט. די אַרעסטירטע זענען געזעסן צוזאַמענגעפּרעסטע אויף די שטרויזעק. זיי האָבן זיך געבאָדן אין אייגענעם שווייס. דער הונגער האָט זיי שוין געהאַט באַרויבט פון זייערע כמעט לעצטע כוחות.

די אייזערנע טיר האָט זיך פּלוצלינג אויפגעפּראַלט. די אַרעסטירטע האָבן זיך שנעל אויפגעשטעלט. עס איז אַריינגעקומען א „נייער".

דער נייער איז שטיין געבליבן נעבן דער טיר. ער האָט זיך אַרומ־געקוקט און געזאָגט:

— ווי מוראַדיק הייס עס איז דאָ!

דערנאָך האָט ער פון זיך אַראָפּגעוואָרפן דאָס עלעגאַנטע רעקל, וואָס איז אויפגענייט געווען לויט דער לעצטער וואַרשעווער מאָדע, דאָס העמד און ביז צו דער העלפט א נאַקעטער איז ער געשטאַנען אין מיטן פון דער קאַמער.

די אַרעסטירטע האָבן באַטראַכט זיין גוט געבויטן קערפּער פון א ספּאָרטלער, זיינע עלאַסטישע מוסקולן, זיין שיין פּנים און דעם קאָפּ בלאָנדע האָר.

— ווער זענט איר? — האָט מען אים געפרעגט — א ייד?

— יאָ — האָט דער נייער געענטפערט — מיין נאָמען איז ליפשיץ.

די אַרעסטירטע האָבן צווישן זיך געמאַכט באַמערקונגען.

— קוקט נאָר, נישט ענלעך בכלל צו א ייד און דאָך איז ער אריינ געפאלן.

— ווי אזוי האָט מען אייך גענומען? — האָט אים עמעץ געפרעגט.

ליפשיץ האָט תיכף דערציילט אלץ, וואָס עס איז מיט אים געשען. די ארעסטירטע יידן האָבן געעפנט מויל און אויערן און מיט גרויס באַוווּנדערונג האָבן זיי באטראכט זייער נייעם חבר. ווען ער האָט אָבער געהאלטן ביי דערציילן וועגן דעם, ווי ער האָט בראנדן געגעבן דעם אדרעס פון זיין משפחה, האָבן א טייל געניטערע ארעסטירטע געצויגן מיט די אקסלען און געשאָקלט מיט די קעפּ, ווי איינער וואָלט געזאָגט: אוי, א נארישקייט.

ליפשיץ האָט אָבער נישט באמערקט דאָס פארהאלטן זיך פון זיינע נייע חברים. ער איז אינגאנצן באהערשט געווען פון דער האָפענונג אין קורצן באפרייט צו ווערן. זיין דערציילונג האָט ער פארענדיקט מיט פאָלגנדיקע ווערטער:

— דאָ וועל איך זיין א טאָג אָדער צוויי. בראנד האָט געגעבן א באפעל, אז מען זאָל מיך דאָ גוט באהאנדלען. מיך האָט מען טאקע דורכגעלאָזט אָן שום רעוויזיעס. דער דייטש האָט מיר אפילו געגעבן ציגארעטן, נאָר ער האָט מיר אָנגעזאָגט, אז איך זאָל אייך נישט געבן צו רויכערן.

ליפשיץ האָט ארויסגענומען פון דער קעשענע א שאכטל „עגיפּטישע" און ווילנדיק תיכף באווייזן, אז ער האָט נישט בדעה צו פאָלגן דעם וואכמייסטער, האָט ער אָנגעצונדן א פּאפּיראָס און האָט יעדן פון די ארעסטירטע, וואָס האָט געוואָלט רויכערן, דערלויבט עטלעכע מאָל צו ציען.

* * *

די בייסנדיקע שטימע פון א גלעקל האָט איבערגעריסן די טיפע שטילקייט פונעם פרימאָרגן. אין דער תפיסה האָט זיך פארענדיקט די נאכט און א נייער טאָג האָט זיך אָנגעהויבן. א נייער טאָג פון צרות און ליידן, פון פּיין און דערנידעריקונג, פון הונגער און נויט. די ארעסטירטע ווישן אָפּ דעם שלאָף פון זייערע אויגן. דאָס גלעקל קלינגט אָבער עקשנותדיק, פּונקט אזוי ווי עס וואָלט געוואָלט אויך אויפרייסן די טויטע פון

זייער אייביקן שלאף. אינעם קלינגען פון גלעקל האט נישט איינער פון די ארעסטירטע געפרווווט ארויסהערן זיין גזר־דין, די אנטשיידונג פון זיין גורל, וואס דער היינטיקער טאג קאן מיט זיך ברענגען פאר אים. פאר איינעם — די באפרייאונג, פאר א צווייטן דעם טויט, פאר א דריטן דעם „טראנספארט", פאר א פערטן דעם פארהער אין געשטאפא אדער אן אנ־דערע פייניקונג אין דער תפיסה גופא.

אין דער קאמער 258 זיצן היינט 30 ארעסטירטע. פון זיי זענען 24 יידן און 6 ציגיינער. די היץ איז אן אומדערטרעגלעכע, די פליי בייסן זיך אריין אין די גופים מיט טויזנטער שמארצנדיקע שפילקעס, דער הונגער מאטערט און דרייט אויס די געדערים. עס איז אבער נישטא קיין צייט צו טראכטן וועגן די צרות. די געפאנגענע שטייען שנעל אויף, זיי טוען זיך אן די צעריסענע בגדים, זיי מאכן שנעל ארדענונג אין דער קאמער און שטעלן זיך אויס צום „אפעל". נאך דעם אפעל ווערט געטיילט דער פריש־טיק. עס פראלט זיך אויף די שווערע טיר. מען דערלאנגט דאס ברויט. פאר יעדן א קליין שטיקל פון 150 גראם. די ברייטלעך זענען קליינע, צע־שניטענע אויף פיר פארציעס. איין ברייטל פאר פיר ארעסטירטע.

קאזיק, דער סטאראסטע, שטייט ביי דער טיר און נעמט איבער דאס ברויט פאר דער גאנצער קאמער. דרייסיק פארציעס מאכט אויס זיבן גאנצע ברייטלעך און צוויי באזונדערע פארציעס. אלץ ווערט געטון זייער שנעל און ווען דער קאפא גיט איבער קאזיקן די ברייטלעך, האט דער לעצטער אפילו נישט קיין צייט איבערצוציילן זיי. ביי זיין האנט שטייט א יונגער ציגיינער.

ווען די טיר ווערט צוגעמאכט, ציילט קאזיק דאס ברויט. ער האט בלויז זעקס און די צוויי באזונדערע פארציעס. עס פעלט א ברויט. מען פרעגט דעם ציגיינער, אפשר האט ער פון אונטער דער האנט אוועקגענומען א ברויט. דער ציגיינער לייקנט. עס איז אפילו נישט געווען מעגלעך, אז ער זאל נעמען. נעבן אים זענען דאך געשטאנען נאך אנדערע ארעסטירטע, זיי וואלטן געמוזט באמערקן.

הכלל, נישט אנדערש, נאר דער קאפא האט געהאט א טעות אנשטאט זיבן ברויט האט ער געגעבן בלויז זעקס.

קאזיק האט געעפנט דעם „יודאש" און האט צוגערופן דעם קאפא.

דער קאַפּאָ איז אַן אַרעסטירטער פּאָליאַק. ער פאַרנאַכלעסיקט אָבער נישט קיין שום געלעגנהייט, כדי אָנצוטון די יידן צרות. די וואָך האַלט היינט שטשורעק. די לופט איז אַ געשפּאַנטע, עס איז געפערלעך.

טראָץ אַלעמען האָט קאַזיק געמאָלדן וועגן דעם פעלן פון אַ ברויט. דער קאַפּאָ ווייסט פון גאָרנישט. ער האָט קאַזיקן געגעבן דאָס גאַנצע ברויט. דער קאַפּאָ האָט שטשורעקן תיכּף געמאָלדן, אַז „די יידן באַקלאָגן זיך, אַז זיי האָבן באַקומען ווייניק ברויט". שטשורעק איז בעצמו אַריינגעקומען אין דער קאַמער.

— ווער האָט גענומען דאָס ברויט? — האָט שטשורעק געפרעגט.

קיינער האָט זיך נישט מודה געווען. שטשורעק איז אַריין אין כעס און געשריגן:

— איך וועל אייך תיכּף ווייזן! אַלע אַרויס!

די אַרעסטירטע פון קאַמער 258 שטייען אין אַ ריי אויסגעשטעלט אויפן תפיסה־הויף. די פּנימער צו דער וואַנט. זיי שטייען און וואַרטן. שטשורעק פירט דורך אַ רעוויזיע אין קאַמער. ער זוכט דאָס זיבעטע ברויט, וואָס איינער פון די אַרעסטירטע האָט געגנבעט ביי זיינע חברים.

עס דאַכט זיך, אַז שטשורעק האָט עפּעס געפונען. פּלוצלינג גייט ער אַן אויפגערעגטער אַרויס אין הויף. אים גייען נאָך צוויי אַנדערע וואַכמייסטערס. אַלע זענען באַוואָפנט מיט אייזערנע שטעקנס. שטשורעק דערנענטערט זיך צו די אַרעסטירטע און באַפעלט:

— נידער!

די אַרעסטירטע ליגן שוין אויף דער ערד. שטשורעק הייבט אויף דעם שטעקן און שרייט:

— איך וועל מיט אייך דאָ לערנען. גאָלד האָט איר אין תפיסה? קיין חידוש נישט. ווו יידן זענען, מוז אויך זיין גאָלד.

דערנאָך האָבן די אַרעסטירטע פון דער קאַמער 258 געמוזט במשך פון צוויי שעה קריכן אויף אַלע פיר איבערן תפיסה־הויף. שטשורעק און די איבעריקע צוויי וואַכמייסטערס זענען די גאַנצע צייט נאָכגעגאַנגען די קריכנדיקע און מערדערלעך געשלאָגן זיי מיט די אייזערנע שטעקנס. נאָך די צוויי שעה זענען די אַרעסטירטע געווען פאַרפּייניקט כמעט צום טויט. זיי זענען געבליבן ליגן אין מיטן הויף. שטשורעק האָט זיי געהייסן באַגיסן

מיט קאלט וואסער אזוי לאנג, ביז זיי זענען נישט אויפגעשטאנען.

דערנאך האט שטשורעק די פארפייניקטע ארעסטירטע אריינגעפירט אין א זאל נעבן דער תפיסה־ביורא. ער האט ארויסגענומען צוויי גאלדענע דאלאר־מטבעות און געפרעגט:

— ווער פון אייך האט דאס פארשטעקט?

צוויי יונגע ציגיינערס האבן זיך תיכף מודה געווען. מיט צוויי טאג צוריק האבן דייטשן אומגעבראכט אין פאוויאק א גרעסערע צאל יידן. נאך דער עקזעקוציע האט מען די ארעסטירטע פון קאמער 258 ארויסגערופן צו אן ארבעט, וואס איז באשטאנען אין צוזאמענלייגן די קליידער פון די אומגעבראכטע. צווישן די קליידער האט מען געפונען גאלדענע מטבעות און די צוויי יונגע ציגיינער, וועלכע זענען געווען ביי דער ארבעט, האבן זיך באהאלטן די צוויי געפונענע מטבעות. האט מען גערארפט אן ענין מיט א געגנבעטן ברויט (וואס, אגב, ווי עס האט זיך שפעטער ארויסגע־שטעלט, איינער פון די צוויי יונגע ציגיינערס האט עס טאקע גענומען), אז די גאנצע זאך מיט די מטבעות זאל אנטדעקט ווערן דורך שטשורעקן.

דער דאזיקער עפיזאד איז איינער פון פילע, וואס האבן זיך פאר די יידישע פאוויאק־ארעסטירטע איבערגעחזרט כמעט יעדן טאג. עס איז אבער כדאי געווען אים צו באשרייבן, לכל הפחות דערפאר, ווייל ער האט געהאט א שייכות צו אונדזער באקאנטן, ליפשיץ.

בשעת די ארעסטירטע זענען אין לייזן געקראכן איבערן תפיסה־הויף און זיי האבן געכאפט די מערדערישע קלעפ פון די דייטשן, איז ליפשיץ אויך געווען צווישן די קריכנדיקע. אין א געוויסן מאמענט האבן די ארעסטירטע באמערקט, אז דער אבערשארפירער צאנדערס איז ארויס־געקומען פון דער תפיסה־ביורא מיט א גרויסער בייטש אין דער האנט. ער האט זיך דערנענטערט צו דער גרופע קריכנדיקע יידן און עמעצן גע־זוכט. ווען ער האט דערזען ליפשיצן קריכן אויף דער ערד, איז ער צו אים צוגעגאנגען און אנגעהויבן אים דערלאנגען מיט דער בייטש. צאנדערס האט שוין ליפשיצן נישט אפגעלאזט. טריט ביי טריט איז ער אים נאכגע־גאנגען און אומאויפהערלעך געשלאגן אים מיט דער בייטש.

די איבעריקע ארעסטירטע האבן די זאך באמערקט. זיי זענען אבער צו שטארק געווען פארטון אין זייערע צרות, כדי זיי זאלן קאנען טראכטן

װענן ליפשיצן. אָבער דעמאָלט, װען זײ זענען געשטאַנען אין גרויסן זאַל, װעמענס פענצטער זענען אַרויסגעגאַנגען פּונקט צום תּפיסה־טויער, האָבן זײ געזען דעם עפּילאָג פון ליפשיצס געשיכטע.

נאָכדעם. װי צאַנדערס האָט ליפשיצן אַזױ אַכזריותדיק צעשלאָגן, האָט ער אים צוגעפירט צום תּפיסה־טויער. דאָ האָט ליפשיץ דערזען אַן אויטאָ, אָנגעלאָדן מיט מענטשן. דאָס זענען געװען ייִדן, װעלכע מען האָט דעם זעלבן טאָג אַרויסגעפירט צו די געטאָ־חורבות, כדי זײ דאָרט צו דער־שיסן. אין אויטאָ איז געװען ליפשיצס פרוי און די קינדער.

אויך זײ האָבן ליפשיצן דערזען און זײן קלײנער זון, װאָס איז גע־זעסן אויף דער מוטערס שויס, האָט אויסגערופן צום פאָטער:

— טאַטוש, טאַטוש.

ליפשיץ האָט דערהערט דעם דאָזיקן רוף און ערשט איצט האָט אין זײן מוח אויפגעבליצט דער פונק פון אמת. ער האָט תּופס געװען, װי מיאוס ער האָט זיך געלאָזט פאַרפירן. יאָ, בראַנד האָט אים געמאַכט צום נאַר. אַרויסבאַקומען פון אים דעם אַדרעס פון זײן משפּחה און איצט שיקט ער זײ אַלעמען צום טויט. און ער, דער קלוגער ליפשיץ, װאָס האָט זיך פאַרמאָסטן איבערצוקליגלען בראַנדן, איז אַלײן געפאַלן אַ קרבן פון זײן אומפאַרזיכטיקייט. ממש מיט אײגענע הענט האָט ער זײן פרוי און די קינדער אַרויסגעגעבן צו די מערדער.

די קינדערישע שטימע פון זײן זון האָט ליפשיצן געמאַכט אויפ־ציטערן. אין אויגנבליק האָט ער זיך װי אַ װילדע חיה אַ װאָרף געטון אויף צאַנדערסן. נאָך אײדער יענער האָט זיך געכאַפּט, האָט אים ליפשיץ מיט אַ פלינקער באַװעגונג געװאָרפן אויף דער ערד. ליפשיץ איז אין מאָמענט שוין געלעגן אויף צאַנדערסן און פון זײן גאַרטל האָט ער אים אַרויס־געריסן דעם רעװאָלװער.

ער האָט אָבער שוין נישט באַװיזן אָנצונעמען דעם רעװאָלװער אין אַזאַ פּאָזיציע, אַז ער זאָל קאָנען שיסן. עטלעכע אוקראַינער, װאָס זענען געשטאַנען בײם אויטאָ מיט די ייִדן, האָבן באַמערקט דאָס ראַנגלען זיך פון די צװײ. זײ זענען צוגעלאָפן, און אײדער ליפשיץ האָט געקאָנט שיסן, האָבן זײ אים מיט ביקסן־קאָלבעס דערלאַנגט די ערשטע קלעפּ אין קאָפּ. די אוקראַינער האָבן דערנאָך במשך פון לאַנגע מינוטן געממיתט ליפשיצן.

ער איז געלעגן אויף דער ערד א צעבלוטיקטער און אומבאַוועגלעכער. ער האָט שוין גאָרנישט געפילט.

די אוקראַינער האָבן דעם קערפּער אויפגעהויבן פון דער ערד, אַרויפגעוואָרפן אים אויפן אויטאָמאָביל, וועלכער האָט תיכּף דערנאָך, אַרומגערינגלט פון אן אָפּטיילונג זשאַנדאַרמען אין ווייסע מונדירן אויף מאָטאָציקלעטן, געריררט פון אָרט.

מען איז געפאָרן צו דער עקזעקוציע.

הויפּטשאַרפירער בירקל

ווען איך הער עמעצן דערציילן וועגן טיפּן פון דייטשע אכזריות־ניקעס, וואָס דאָס פייניקן מענטשן איז פאַר זיי געווען א פאַרגעניגן, שטייט מיר ווי פאַר די אויגן דאָס בילד פון פּאוויאַקער וויצעקאָמענדאַנט, דעם הויפּטשאַרפירער בירקל. וועגן זיינע מוראַדיקע אכזריותן האָט אין יענער צייט געוווּסט גאַנץ וואַרשע. די פּוילישע אונטערערדישע פּרעסע, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע, האָט זייער אָפט געשריבן וועגן דער דאָזיקער חיה אין א מענטשלעכער געשטאַלט.

פּונקט ווי איך וואָלט אים היינט געזען, האָט ער זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון. זיין הויכע און שלאַנקע געשטאַלט. דעם קאָפּ האָט ער געהאַלטן אביסל אויסגעבויגן אויף רעכטס. פון אונטערן ברייטן ראַנד פון זיין געשטאַפּאָ־היטל האָבן אַרויסגעקוקט מיט א טעמפּן בליק א פּאָר גרויע קאַלטע אויגן. די נאָז אביסל פאַרבויגן, די ליפּן פאַרהאַקט און פאַרביסן. ווי א שד איז ער אַרומגעגאַנגען איבערן תפיסה־הויף. טאָמער האָט ער געכאַפּט אן אַרעסטירטן, וואָס איז אין הויף געשטאַנען ביי א וועלכער עס זאָל נישט זיין אַרבעט און די אַרבעט איז ביי אים נישט געגאַנגען אזוי ווי בירקל וואָלט געוואָלט, איז שוין דעם דאָזיקן אַרעסטירטן נישט געווען מיט וואָס מקנא צו זיין. ווי א טיגער האָט זיך בירקל געוואָרפן אויפן קרבן. ער פלעגט זיינע קרבנות פאַרפייניקן צום טויט.

צוויי וועלף־הינט האָט ער געהאַט. די הינט האָט ער אליין געשולט אין דער תורה פון אכזריות. בשעת ער האָט געמאַכט זיינע שפּאַציר־גענג איבער דעם תפיסה־הויף, זענען אים די הינט נאָכגעגאַנגען. דאָס איז שוין

געווען דער געוועגלעכער פּייזאזש פון פּאוויאַק־הויף אין די צייטן פון בירקל. ארום א טויטע שטילקייט און אין מיטן פון איר שפּרייזט בירקל. זיינע פעסטע טריט האָבן אָפּגעקלונגען מיט א ווידערקול פון זיינע מיט אייזן געקאָוועטע שטיוול. הינטער אים „ביים פוס" האָבן זיך נאָכגעשלעפּט די צוויי כלבים: דער גרעסערער, ראַלף און דער קלענערער, דינא. די מאָר־דעם אראָפּגעלאָזט צו דער ערד, די ווײַדלען פארשטעקט צווישן די הינ־טערשטע פיס. פּאמעלעך האָבן זיי געשפּאנט זאלבעדריט און טאָמער האָט בירקל געטראָפן א קרבן און ער האָט צופעליק נישט געהאט קיין חשק אליין זיך מיט אים אָפּצורעכענען, האָט ער א מאך געטון צו די הינט:

— נעם אים!

די הינט האָבן זיך א וואָרף געטון אויפן מענטש. דער שטארקערער, ראַלף, האָט דעם קרבן תיכף געוואָרפן אויף דער ערד. דאן האָבן שוין די ביידע הינט דעם מענטש ממש אויפגעפרעסן לעבעדיקערהייט. שטיקער פלייש אראָפּגעריסן און ווילד געוואָיעט, נאָכדעם ווי זיי האָבן דערפילט דעם ריח פון בלוט. איצט האָט די טויטע שטילקייט איבערגעריסן א שרעק־לעכער וויי־געשריי פונעם קרבן. די הינט האָבן געכארטשעט און בירקל איז געשטאנען און צוגעקוקט זיך א צופרידענער, א צעשמייכלטער.

מיט א פאָטערלעכער ליבשאפט האָט ער נאָך געגלעט די חיות איבער די העלדזער.

— בראַווע קערלע! בראַווע יונגען!

דאָס הייסע בלוט איז זיי אראָפּגערונען פון די מאָרדעס און בירקל האָט זיי אריינגעפירט אין תפיסה־באָד צום וואשן.

קיין באזונדערע אונטערשידן צווישן ארעסטירטע פּאָליאקן און יידן האָט בירקל נישט געמאכט. אויב ער האָט אן ארעסטירטן אריינבאקומען אין זיינע הענט, האָט ער נישט געפרעגט, ווער ער איז. א פּאָליאק אָדער א ייד, אַלץ איינס אן אונטערמענטש און באנדיט. נאָר סוף כל סוף האָט ער אין שייכות צו פּאָליאקן געמוזט זיך רעכענען מיט געוויסע קריטעריעס. כדי צו פארפּייניקן א פּאָליאק, האָט ער געמוזט האָבן לכל הפחות א שיין פון א סיבה, דאקעגן יידן האָט ער געמעגט פּייניקן סתם אזוי, אָן א פאר־וואָס און אָן א פארוואָס.

איך האָב געזען צוויי שווידערלעכע ספּעקטאקלען, וועלכע האָבן גע־

מאכט פרירן דאָס בלוט אין די אָדערן. אויף דער דריטער אָפּטיילונג פון דער תפיסה זענען געזעסן פּאָליאַקן, דאָס רוב באַשולדיקטע אין שווערע פּאָליטישע פאַרברעכנס קעגן דער נאַצי־מאַכט. צו די אַרעסטירטע פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג האָבן זיך די דייטשן באַצויגן מיט אַ באַזונדערער אויפמערקזאַמקייט. האָט זיך אַמאָל געטראָפן, אַז דער וואַכמייסטער פון דער אָפּטיילונג האָט אין עפּעס אַ קאַמער געכאַפּט ציגאַרעטן. דער וואַכ־מייסטער האָט וועגן דעם געמאָלדן דעם הויפּטשאַרפירער און יענער איז תיכף אַריינגעקומען אין דער אָפּטיילונג און גענומען באַשטראָפן די פאַר־ברעכער.

אויפן תפיסה־הויף זענען געלעגן גרויסע הויפנס דורכגעברענטע קוילן. די קוילן זענען נאָר וואָס אַרויסגעפירט געוואָרן פון די גרויסע תפיסה־קעסלען. זיי האָבן געגליט פון גרויס היץ. אַ שטיקנדיקער רויך וואָס האָט געזעצט פון די הויפנס, האָט זיך מיט זיין שוואַרצקייט געלייגט איבערן גאַנצן הימל און פאַרדעקט דאָס ליכט פון דער זון.

בירקל האָט אַראָפּגעפירט די אַרעסטירטע אויפן הויף. ער האָט זיי אויסגעשטעלט אין אַ קרייז אַרום דעם פייער, געהייסן אויסטון די שיך און געהייסן די אַרעסטירטע מיט באָרוויסע פיס שפּרינגען אויפן גליענ־דיקן הויפן. די אַרעסטירטע האָבן במשך פון אַ האַלבער שעה געמוזט שפּרינגען אויפן הויפן אהין און צוריק. נאָך דער האַלבער שעה האָט ער זיי אָפּגעלאָזט, אָבער אַלע אַנטיילנעמער אין דער דאָזיקער „ספּאָרט־פאַר־אַנשטאַלטונג" זענען געוועזן טויטלעך אָפּגעבריט. עטלעכע זענען דערנאָך געשטאָרבן פון די בראַנד־וווּנדן.

אַ צווייטן סאַדיסטישן ספּעקטאַקל האָט בירקל איינגעאָרדנט מיט אַ גרופּע יידן. אין פּאַוויאַק האָט מען געבראַנגט אַ גרופּע פון 15 יידן, גע־כאַפּטע אויף דער אַרישער זייט. פּונקט אַזוי ווי אַלע אויפן פּאַוויאַק גע־בראַנגטע יידן, זענען די פּופּצן געווען פּסיכיש צוזאַמענגעבראָכן. זיי האָבן דאָך גאַנץ גוט געוווּסט, אַז זייער מאָרגן הייסט טויט. מיט דער דאָזיקער גרופּע האָט זיך בירקל איינגעאָרדנט זיין טייוולאָנישע פאַרוויילונג. ער האָט זיך צו זיי דערנענטערט און גאַנץ געמיטלעך האָט ער געזאָגט:

— איר וועט זיך באָדן.

נאָך דעם האָט ער זיי אַריינגעפירט אין תפיסה־באָד, געהייסן זיך

אויסטון, שטעלן זיך אונטערן וואסער און בשעת מעשה האָט ער די באָד־באַדינערס געהייסן לאָזן קאָכעדיק וואסער.

די בעדערס זענען געשטאַנען צעטומלטע און נישט גערירט זיך פון אָרט. דער עלטסטער בעדער האָט זיך גענומען מוט און געמאַכט א באַמערקונג:

— הער הויפּטשאַרפירער, איך מעלדע געהאָרכזאַם, די מענטשן וועלן ווערן אָפּגעבריט.

בירקל האָט ארויסגענומען דעם רעוואָלווער, נעבן פּנים פון עלטסטן בעדער האָט ער אויסגעשאָסן צום באַלקן און זעענדיק, אז אַלע בעדער ציטערן שוין פאר פּחד, האָט ער אָנגעהויבן צו שרייען:

— איך וועל אייך אַלע דאָ דערשיסן, אַלטע זעקע! צי האָט איר נישט פאַרשטאַנען דעם באַפעל? דו — האָט ער דעם רעוואָלווער צוגעלייגט דעם עלטסטן צום קאָפּ — דו וועסט לאָזן דאָס וואסער. דו ווילסט, צי נישט?

ביי בירקלען האָבן די נאָז־לעכער געציטערט ווי ביי א פערד, די אויגן האָבן געוואָרפן פונקען. דער בעדער האָט זיך איינגעבראָכן, מיט וואַקלענדיקע טריט איז ער צוגעגאַנגען צום וואסער־אַפּאַראַט און מיט ציטערנדיקע הענט האָט ער געלאָזט דאָס וואסער, וואָס האָט זיך כמעט געקאָכט אין די רערן. בירקל איז געשטאַנען נעבן דעם בעדער און געקוקט אויפן טערמאָמעטער. בשעת מעשה האָט ער דעם רעוואָלווער געהאַלטן אין האַנט און געסטראַשעט די יידן, וואָס זענען געשטאַנען אונטערן בריענדיקן וואסער:

— נישט רירן זיך פון אָרט! ווער עס רירט זיך, באַקומט די קויל!

די יידן זענען פון אונטערן וואסער ארויס מיט רויטע און ברוין־בלויע פּעכערס. בירקל האָט געשריגן:

— א מינוט צום אָנטון זיך! ארויס!

די שווער אָפּגעבריטע יידן האָבן זיך נישט געקאָנט אָנטון. ווער עס האָט געכאַפּט וועמענס אָנגעטועכץ און נאַקעטע זענען זיי ארויסגעלאָפן פון באָד.

* * *

איך בין געווען אַן עדות פון יענעם פּאַרפּאַל. און הגם מיר זענען געווען געוווינט צו זען כל המינים שווידערלעכקייטן, מוז איך מיך מודה זיין, אַז דאָס בילד פון די לעבעדיקערהייט געקאָכטע מענטשן האָט אויף מיר געמאַכט דעם שרעקלעכסטן איינדרוק. נאָכדעם ווי איך האָב מיך אָפּגעטרייסלט פון דעם גרויזאַמען בילד, האָב איך געטראַכט וועגן דעם גרויסן כוח פונעם מענטשלעכן לעבנס־אינסטינקט. די פּופּצן יידן האָבן נישט געהאַט קיין שום ספקות וועגן זייער גורל. זיי האָבן געוווּסט, אַז מאָרגן וועלן זיי סיי ווי שוין נישט לעבן. איז פאַרוואָס האָבן זיי געלאָזט זיך היינט פּייניקן פון בירקלען? בירקל האָט געדראָט מיט טויט, און דער טויט איז דאָך סיי ווי געווען דער באַלעבאָס פון זייער גורל. איז וואָס פאַרא אונטערשיד, צי מען שטאַרבט היינט פון דער קויל פון בירקלס רעוואָלווער, צי מען פאָרט מאָרגן מיט אַן אויטאָמאָביל צום עקזעקוציע־פּלאַץ אויף זאַמענהאָף גאַס 19. להפך, אויב מען שטאַרבט פון בירקלס קויל דאָ אויפן אָרט, שפּאָרט מען זיך נאָך איין דעם שווידערלעכן וועג צו דער תליה, וואָס דערוואַרט דעם פאַרמשפּטן צומאָרגנס. די יידן האָבן אָבער נישט אויסגענוצט די געלעגנהייט, ווייל דער לעבנס־אינסטינקט הייסט אפילו פאַר איין מינוט פון לעבן באַצאָלן דעם העכסטן פּרייז. פּופּצן יידן האָבן טאַקע באַצאָלט פאַר די עטלעכע שעה לעבן דעם העכסטן פּרייז.

מיט אַ קורצער צייט שפּעטער האָט אויך בירקל בעצמו געהאַט די מעגלעכקייט אויף זיין אייגענער הויט צו איבערצייגן זיך וועגן דעם כוח פון מענטשלעכן לעבנס־אינסטינקט. אין אויגוסט 1943 האָבן מיר איז פּאַוויאַק געוווּסט, אַז די פּוילישע אונטערערדישע באַוועגונג האָט אַרויסגעגעבן אַ טויט־אורטייל אויף בירקלען. איך צווייפל נישט, אַז אויך בירקל האָט וועגן דעם געהאַט בפירושע ידיעות. ער האָט אָבער נישט געגלויבט, אַז דער טויט קאָן האָבן אויך אַ צוטריט צו אים.

דורך אַ צופאַל האָב איך מיך באַגעגנט מיט בירקלען אין אַ געוויסן פרימאָרגן אין דער צווייטער העלפט פון חודש אויגוסט. ער האָט דעמאָלט זיינע צוויי כלבים אַריינגעפירט אין תפיסה־באָד און געהייסן די בעדער וואַשן זיי. די בעדער האָבן געוואַשן די הינט און בירקל האָט זיך דאָס מאָל געהאַלטן אין דער מעלה. ער איז צו אונדז געווען קאָרעקט, אפילו העפלעך.

איך דערמאָן מיך, אז אין יענער צייט האָט מיט אונדז נאָך געאַרבעט אין באָד א פּוילישער יינגל מיטן נאָמען זבישעק סקיבינסקי. ער איז אַלט געווען א יאָר זיבעצן. ווען דער יינגל האָט געזען, אז בירקל געפינט זיך אין א גוטער שטימונג, איז ער צו אים צוגעגאַנגען און האָט געמאָלדן:

— הער הויפּטשאַרפירער, איך האָב אין תפיסה־דעפּאָזיט א זייגערל. דאָ אין באָד זענען אונדז זייגערס שטאַרק נויטיק צו דער אַרבעט. איך בעט מיר אַרויסצוגעבן דעם זייגער פון דעפּאָזיט.

מיר זענען געשטאַנען אַלע פאַרבליפטע. מיר האָבן איינגעהאַלטן דעם אָטעם. וואָס וועט דאָ איצט פאָרקומען?

אָבער צו אונדזער דערשטוינען האָט בירקל רואיק געענטפערט זבישעקן:

— גוט, זי בעקאָמען די אור.

בירקל האָט תיכף אָנגעשריבן א צעטל אין דעפּאָזיט, אַז מען זאָל זבישעקן צוריקגעבן זיין זייגערל. דערנאָך האָט ער אונדז אַלעמען באַדאַנקט פאַרן וואַשן די הינט און איז אַרויסגעגאַנגען.

בעת ער איז נאָך געשטאַנען אין באָד, האָב איך אים גוט באַטראַכט. איך האָב אין זיין פאַרהאַלטן זיך לחלוטין נישט באַמערקט קיין שום צייכן פון אומרו.

אָבער דעם זעלבן פאַרנאַכט איז ער אויף איינער פון די וואַרשעווער גאַסן דערשאָסן געוואָרן דורך מיטגלידער פון דער פּוילישער אָרגאַניזאַציע. די חיה־רעה אין מענטשלעכן קערפּער האָט אַזוי אַרום באַקומען זיין כשר פאַרדינטע שטראָף.

אַלבערטס — דער קאַלטער מערדער

די שחיטה פון „אַמעריקאַנישע" יידן

דאָס יידישע וואַרשע איז שוין דעמאָלט געלעגן אין חורבות. דאָס געטאָ פאַרברענט און פאַרניכטעט. די מענטשן אויסגעשאָכטן אָדער פאַרברענט אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע און מאַידאַנעק.

טויזנטער פּליטים פון געטאָ, יידן, וואָס האָבן באַוויזן צו ראַטעווען

בלויז דאָס נאַקעטע לעבן, האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אויף דער „אַרישער זייט". אַ טייל איז געזעסן באַהאַלטן אין די מייזנלעכער, די איבעריקע זענען אַרומגעגאַנגען איבער די גאַסן, אָפט נישט האָבנדיק קיין אָרט, וווּ דורכצושלאָפן די נאָענטסטע נאַכט. דאָס לעבן פון די פּליטים איז געווען ביז גאָר שווער. ווער עס האָט נאָך פאַרמאָגט אַ ביסל געלט, האָבן אים געפּעלט די נויטיקע באַקאַנטשאַפטן, כדי זיך צו קענען איינאָרדענען, דאָס רוב האָט פאַרראַטן דאָס יידישלעכע פּנים און אַממייִנסטן פון אַלעמען די טרויעריקע יידישע אויגן, אין וועלכע עס איז געווען פאַרבאָרגן דער גאַנצער צער און פּיין פון יידישן גורל. די גרויסע מערהייט פון די פּליטים האָט נישט געהאַט קיין געלט, אָפט אויך נישט קיין באַקאַנטשאַפטן צווישן פּאָליאַקן. זייער גורל איז געווען דער סאַמע ערגסטער.

אַלע פּליטים בכלל, אָן אונטערשיד, צי זיי האָבן עפּעס פאַרמאָגט אָדער נישט, האָבן געהאַט אויסצושטיין גוואַלדיקע יסורים, אין יעדער רגע געווען אויסגעשטעלט אויף אַ סכנה אַריינצופאַלן אין די מערדערס הענט און צו פאַרלירן דאָס לעבן.

די געשטאַפּאָ האָט געוווּסט וועגן די געטאָ־פּליטים אויף דער „אַרישער זייט". זי האָט טאַקע אָנגענומען כלערליי מיטלען, כדי זיי צו ליקווידירן. די דאָזיקע מיטלען זענען געווען פאַרשידנאַרטיקע. איך וויל מיך דאָ אָבער נישט אַריינלאָזן אין פּרטים בנוגע די דאָזיקע מיטלען. איך וויל מיך אָפּשטעלן בלויז אויף איינעם פון זיי, אָבער דווקא אויף דעם סאַמע וואַגיִנסטן, ווייל מיט זיין הילף האָט די געשטאַפּאָ ליקווידירט אַ סך טויזנטער פון די פּליטים. דאָס דאָזיקע מיטל זענען געווען די א"ג אַמעריקאַנישע פּאַפּירן.

אין אַ געוויסן טאָג איז אין „האָטעל פּאָלסקי" אויף דלוגאַ גאַס געעפנט געוואָרן אַ ביוראָ פאַר רעגיסטרירן יידן־בירגער פון אַמעריקאַנישע מלוכות און אַזעלכע, וואָס זענען דורך זייערע קרובים פון אַמעריקע אַרויסגערופן געוואָרן, כדי צו זיי צו פאָרן. אלס יסוד פאַר דער דאָזיקער רעגיסטראַציע האָט געדינט אַ רשימה, וועלכע די געשטאַפּאָ האָט געמאַכט אויפן סמך פון פאַרשידענע אַרויספאָדערונגען, וועלכע זי האָט בשעתו באַקומען פון אַמעריקע פאַר יידן אין פּוילן.

די ידיעה וועגן דערעפענען די ביוראָ האָט צווישן די געטאָ־פּליטים

געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. אין אָנהייב האָבן זיך יידן צום ענין באַצויגן מיט אומצוטרוי, אָבער טראָץ דעם איז מען געגאַנגען. עס איז נישט קיין וווּנדער. צווישן די פּליטים זענען געווען אַ סך, וואָס האָבן זיך נישט געהאַט וווּ אַהינצוטון און נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, זענען זיי געגאַנגען אין האָטעל. מיט זיי האָט זיך דער יריד אָנגעהויבן. נאָך זיי זענען געגאַנגען אַנדערע, איינער האָט געצויגן דעם צווייטן. צום באַדויערן זענען געקומען אויך אַ סך אַזעלכע, וואָס האָבן יאָ געהאַט אַ מעגלעכקייט איבערצולעבן אויף דער אַרישער זייט.

די באַוועגונג אַרום דעם פּוילישן האָטעל האָט זיך וואָס אַמאָל מער פאַרשפּרייט. באַלד איז אַרויסגעשיקט געוואָרן דער ערשטער טראַנספּאָרט יידן — „אַמעריקאַנישע בירגער". די דייטשן האָבן זיך באַמיט, אַז פון די יידן, וואָס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן מיטן ערשטן טראַנספּאָרט, זאָלן קיין וואַרשע אָנקומען גוטע ידיעות. נאָך אַ קורצער צייט האָט מען שוין אין וואַרשע געוווּסט, אַז דער טראַנספּאָרט געפינט זיך אין אַ לאַגער אין פראַנצויזישן קוראָרט וויטעל. די יידן וואַרטן דאָרט אויף אַן אויסטויש מיט דייטשן פון אַמעריקע. דערווייל גייט זיי זייער גוט. עס פעלט זיי ממש נישט פון קיין פייגל־מילך. אַ מחיה. נאָך יאָרן פון פּיין און ליידן אין געטאָ, נאָכן אומזיכערן און געפאַרפולן לעבן אויף דער אַרישער זייט, האָט דאָס פאַרברענגען אין אַ קוראָרט פּשוט אויסגעזען ווי אַ חלום.

אין פּוילישן האָטעל האָט דערווייל אַמטירט אַ „קאָמיסיע", וועלכע איז באַשטאַנען פון עטלעכע געשטאַפּאָ־לייט: אַדאַם, אַ פּאָליאַק, לאַלעק סקאָסאָווסקי און קעניגל, צוויי יידישע געשטאַפּאָווצעס. אַרום זיי האָבן זיך געדרייט סתם יידן און פּאָליאַקן, וואָס האָבן געהאַט די אויפגאַבע צו ווערבירן קאַנדידאַטן. טעגלעך זענען אין האָטעל אויפגענומען געוואָרן הונדערטער יידן, וואָס האָבן געצאָלט צענדליקער טויזנטער זלאָטעס פאַר אַריינשטעלן זיי אויף דער רשימה פון די „אויסלענדער". די יידן זענען אין האָטעל געקומען מיטן גאַנצן רעשט פון זייער האָב און גוטס, ווער עס האָט נאָך געהאַט עפּעס פון זיינע זאַכן, פון צירונג אָדער געלט.

אין האָטעל האָט מען געפירט אַ גוט לעבן. מען האָט געגעסן און געטרונקען, געשפּילט אַ ברידזש און געפילט זיך ווי נייגעבוירענע. יידן האָט זיך געדאַכט, אַז עס איז שוין פאַר זיי געקומען די ישועה.

דייטשן האָבן נישט צעשטערט די אילוזיע. אין די האָטעל סאלאָנען האָט מען באגעגנט געשטאפּאָווצעס, וואָס האָבן מיט די יידן געפירט נע־מיטלעכע געשפּרעכן און זיי מכבד געווען מיט ציגארעטן.

די דאָזיקע אידיליע האָט אין פּוילישן האָטעל געדויערט אזוי לאנג, ביז אין א געוויסן יולי־טאָג, ווען די געשטאפּאָ האָט געהאלטן, אז דער האָטעל האָט שוין דערפילט זיין ראָלע, איז דער האָטעל ארומגערינגלט געוואָרן דורך דייטשע זשאנדארמעריע. אלע יידן, וואָס זענען געווען אין האָטעל, האָט מען אוועקגעפירט אין פּאוויאק.

* * *

דער אָבערשארפירער אלבערטס איז געווען איינער פון די אָנפירנ־דיקע געשטאפּאָ־לייט אין דער פּאוויאקער תפיסה. ער איז געווען דער לייטער פון דער ווירטשאפטס־אָפּטיילונג, ער האָט זיך אויך פארנומען מיט דער תפיסה־קאנצעלאריע. יעדער ארעסטירטער האָט נאָך א געוויסער צייט פון זיצן אין דער תפיסה געמוזט זיך באקענען מיט דעם דאָזיקן אויסער־געוויינלעך עלעגאנטן געשטאפּאָ־אָפיציר. איך האלט נישט דווקא, אז אל־בערטס איז ענלעך געווען צום גריכישן אָפּגאָט אפּאָלאָ, נאָר איך האָב אַן איינדרוק, אז אלבערטס אליין האָט שטארק געהאלטן פון זיין שיינקייט. ער האָט געשטרעבט צו זיין א מוסטער פון א מאן, פון דער נאָרדישער ראסע און פון „רומפּולן הערן פאָלק".

פאר אונדז, די ארעסטירטע אין פּאוויאק, האָט די הויכע און גלייך אויסגעצויגענע געשטאלט פון אָבערשארפירער אלבערטס אויסגעזען אפילו גאנץ סימפּאטיש. אזוי איז געווען ביז דעמאָלט, ווען מיר האָבן בעסער דערקענט דעם דאָזיקן מנוול און מיר זענען שוין געווען אימשטאנד ריכ־טיקער אָפּצושאצן זיינע מעלות און חסרונות.

אלבערטס האָט עטלעכע מאָל טעגלעך מיט זיין פעסטן מיליטערישן שריט דורכגעשפּרייזט דעם תפיסה־הויף. דעם קאָפּ האָט ער געהאלטן פאר־ריסן אין דער הויך, אויף די הענט שניי־ווייסע הענטשקעס, אויף די פיס א פּאָר הויכע לאַקירטע שטיוול ווי א גענעראל.

פון אלבערטסן האָבן מיר קיין מאָל נישט געהערט קיין הויך קול.

ער האָט קיינעם נישט געשלאָגן, אויף קיינעם נישט געשריגן. בלויז דורכ־שפּרייזן האָט ער געפּלעגט דעם הויף און ווען עס האָט זיך געטראָפן, אַז ער האָט באַגעגנט אַן אַרעסטירטן און דער אַרעסטירטער האָט אים אַ דער־שראָקענער באַגריסט, האָט זיך אַלבערטס קיין מאָל נישט נוהג געווען אַזוי ווי די איבעריקע געשטאַפּאָ־לייט, וואָס אין בעסטן פאַל פלעגן זיי דעם אַרעסטירטן כלומרשט נישט באַמערקן. אַלבערטס פלעגט יעדן אַרעסטירטן עלעגאַנט ענטפערן אויף אַ באַגריסונג. און געטון האָט ער עס מיט אַ גראַ־ציעזער האַנט־באַוועגונג, העפלעך, עלעגאַנט און סימפּאַטיש.

די יידישע אַרעסטירטע פון דער קאַמער נר. 258 האָבן געוווּסט, אַז יעדן טאָג זייגער 10 פאַרמיטאָג קומט אַלבערטס אין דער שכנותדיקע־קאַמער 257, וועלכע איז אין יענער צייט געווען די יידישע טויטן־קאַמער, און רופט פון דאָרט אַרויס די צום טויט פאַרמשפּטע יידן. מען האָט גע־וווּסט, אַז פון דאָרט פירט זיי אַלבערטס אין דער תּפיסה קאַנצעלאַריע, פון וואַנען זיי גייען אויף דער „אומזידלונג".

צוליב דעם האָבן די יידן פון דער קאַמער 258 גערופן אַלבערטסן — צוזאַמען מיט זיין גוטסקייט און העפלעכקייט — „אַלבערטס, דער מלאך המות". דאַן האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן עקשנותדיקע קלאַנגען, אַז דער דאָזיקער הויכער פונקציאָנער פון דער תּפיסה־וואַך, פירט אייגנ־הענדיק אויס די עקזעקוציעס איבער די יידישע קרבנות. באמת האָט מען נישט געגלויבט אין די דאָזיקע קלאַנגען. עס האָט זיך נישט געלייגט אויפן שכל, אַז דאָס קאָן זיין אמת. צום אויספירן די עקזעקוציעס איז באַשטימט געווען די „ווייסע זשאַנדאַרמעריע" און ווען עס וואָלט אפילו אויסגעקו־מען, אַז די תּפיסה־וואַך וואָלט אַליין געמוזט אויספירן אַן עקזעקוציע האָט אַלבערטס לחלוטין נישט געדאַרפט דאָס מאַכן מיט זיינע אייגענע הענט. ער האָט אַרום זיך געהאַט אַ גאַנצן שטאַב פון אויסגעשפּראָכענע מערדערס, אויף וועלכע ער האָט זיך גאַנץ רואיק געקענט פאַרלאָזן. איז אויב אַלבערטס נעמט זיך אַליין צו דער דאָזיקער אַרבעט, טוט ער עס פון אייגענעם ווילן, פון אַן אינערלעכער ליבשאַפט, פון סאַדיזם.

— עס איז אָבער אוממעגלעך — האָבן מיר צווישן זיך באַשלאָסן — אַז דער פיינער און העפלעכער אַלבערטס זאָל זיין אַ סאַדיסט פון אַזאַ מין.

מילא, וואָס ער איז, איז ער, אָבער דאָס, וואָס מען רעדט איצט וועגן אים, איז שוין איבערגעטריבן.

אָבער די חברים פון דער פאַכלייט־גרופּע, וואָס איז דעמאָלט געזעסן אויף דער פּערטער אָפּטיילונג (דער מחבר פון דאָזיקן בוך איז צו דער דאָזיקער גרופּע אָנגעשלאָסן געוואָרן ערשט שפּעטער), האָבן דערציילט, אַז פון די פענסטער פון זייער קאַמער האָבן זיי אַן אויסבליק אויף דעם פּלאַץ אַנטקעגן דעם תפיסה־טויער. אויף דעם דאָזיקן פּלאַץ, צווישן די חורבות פון די הייזער דזשיעלנאַ גאַס נר. 25 און 27 ווערן אָפט אויסגעפירט עקזעקוציעס איבער די „אומזידלונגס יידן" און די יידן פון דער פערטער אָפּטיילונג זעען אָפט, ווי אלבערטס שיסט פון זיין אויטאָמאַט צו די אָרימע קרבנות. ערשט דעמאָלט, ווען אונדזערע חברים האָבן דערציילט די דאָזיקע בפירושע זאַכן, האָבן מיר אָנגעהויבן צו גלויבן אין אמת פון די פאַרשפּרייטע קלאַנגען וועגן אלבערטסן.

עס איז פאַר אונדז געווען קלאָר, אַז אונטער דער דאָזיקער גלאַטיקער פעל פון אַן אומשולדיק שעפעלע באַהאַלט זיך אַ געפערלעכע מערדערישע חיה מיט בלוטדורשטיקע אינסטינקטן. זינט דעמאָלט, דערהערנדיק בלויז דעם אָפּקלאַנג פון די באַקאַנטע שריט, האָבן מיר ממש געציטערט.

שוין אין די שפּעטערע צייטן, ווען איך האָב צוזאַמען מיט מיינע פינף חברים געאַרבעט אין תפיסה־באָד, האָבן מיר צוליב אלבערטסן געהאַט אויסצושטיין אַ מאָמענט פון שרעק.

אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זיך אלבערטס דערנענטערט צום באָד־בנין און ווי זיין טבע, רואיק און העפלעך, דורכן אָפענעם פענסטער אונדז אַ פרעג געטון:

— וויפיל אַרבעטער זענט איר דאָ פאַראַן?

— זעקס מאַן — האָט איינער פון אונדז געמאָלדן.

— אַלע יידן?

— יאַ וואָל.

— אלע אַרוים — האָט ער באַפוילן.

— נאַ, יינגלעך, היינט איז שוין אונדזער סוף — האָבן מיר איינער דעם צווייטן צוגעוואונקען — אַ שאלה, אויב אלבערטס, דער מלאך המות, קומט נאָך אונדז, טאָ ווער קאָן נאָך האָבן אַ ספק וועגן אונדזער גורל?

געציטערט האָבן מיר ווי פיש. דאָך זענען מיר ארויס פון באָד. אַל־בערטס האָט אונדז געהייסן זיך אויסשטעלן אין א ריי, מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט און בשעת מעשה האָבן מיר שוין אָנגעהויבן צו מאכן שלום מיטן גערדאנק וועגן טויט. אָבער אַלבערטס האָט זיך נישט געאיילט. לאנגזאם האָט ער אונדז איבערגעציילט און געקוקט אויף אונדז מיט זיין מאָדנעם שמייכלענדיקן בליק. ווייזט זיך אָבער ארויס, אז ער איז געווען א שלעכטער בעל חשבון. מיר זענען געווען זעקס און ער האָט אונדז נישט געקאָנט איבערציילן. האָט ער געציילט נאָך א מאָל און אונדז האָט זיך גערדאכט, אז די מעשה דויערט שוין א יאָר. מען וואָלט במשך פון דער צייט געקאָנט באוויזן איבערצוציילן א גאנצע דיוויזיע מיליטער.

אַלבערטס האָט אָבער געהאט צייט. לאנגזאם האָט ער עפּעס געשלעפּט פון זיין קעשענע. מיר קוקן, וואָס ער שלעפּט. צו אונדזער דערשטוינונג איז עס א שאכטל ציגארעטן. אַלבערטס עפנט דאָס שאכטל, דערלאנגט יעדן פון אונדז צו דריי ציגארעטן. דערנאָך באגריסט ער אונדז מיט זיין פיינער האנט־באוועגונג, דרייט זיך אוים און גייט ווייטער. מיר בלייבן שטוינענ־דיק אויפן אָרט.

— וואָס איז דאָס? — פרעגט זיך איינער ביים צווייטן.

ערשט שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז הער אַלבערטס איז דעם זעלבן טאָג צוריקגעקומען פון אן אורלויב און מעשה העפלעכקייט האָט ער פאר יעדן פון די ארעסטירטע, וואָס זענען געווען באשעפטיקט אין דער תפיסה אויף פונקציעס, געברענגט א מתנה: דריי ציגארעטן.

אויף אזא אופן האָט זיך אַלבערטס באגריסט מיט די ארעסטירטע. די דאָזיקע באגריסונג, פונקט אזוי ווי זיין מתנה, וואָלטן מיר אים גערן מוחל געווען.

* * *

עס איז א פארנאכט נאָך א הייסן טאָג. די לופט אין דער קעלער־קאמער אויף דער אכטער אָפּטיילונג איז אָנגעזאָפּט מיט פייכטקייט. די ארעסטירטע זיצן ווי געוועלעך אויף זייערע שטרויזעק, איינער צוגעפּרעסט צום צווייטן. די ענגשאפט איז איצט גרעסער, ווי פריער. במשך פון היינ־טיקן טאָג זענען צוגעקומען דריי פרישע קרבנות. די העמדער האָבן זיך

צוגעקלעבט צו די לייבער. פאר שוואכקייט האָט קיינער נישט געקאָנט רעדן. אפילו דאָס יונגוואַרג האָט נישט געהאט קיין חשק ארומצוקריגן זיך צווישן זיך, ווי זיי האָבן עס תמיד געפלעגט טון.

פלוצלינג האָט זיך דורך די פענצטערלעך דערהערט פון תפיסה־הויף א שווערער געוויש פון אָנקומענדיקע אויטאָמאָבילן. באלד לאָזט זיך שוין הערן א שטארקער רעש, א צוזאמענגעמיש פון הויכע רופענישן אויף דייטש מיט בילן פון הינט.

פאר די ארעסטירטע, וועלכע זענען געזעסן אין קאמער, איז דער גאנצער געטומל אויפן הויף געווען א נייעס, עפעס אן אויסערגעוויינלעכע דערשיינונג, ווייל די שטילקייט פון א בית־עלמין איז דאָ כמעט קיין מאָל נישט געוואָרן איבערגעריסן.

קאזיק, דער סטאראסטע, האָט זיך צוגערוקט א בענקעלע צו דער וואנט אונטערן פענצטערל. ער איז ארויפגעקראָכן, א ווײַלע געשטאנען, האלטנדיק זיך צוליב פאָרזיכטיקייטס טעמים אין א זייט פון פענצטערל, כדי מען זאָל אים נישט באמערקן פון דרויסן. דאן איז ער אראָפגעשפרונגען און האָט באריכטעט:

— גאנצע המונים מענטשן. איך דערקען, אז עס זענען יידן. די פרויען זענען פיין אָנגעטון. אלע האָבן א סך געפעק, שיינע וואליזעס. קינדער זענען אויך דאָ.

— וואָס קאָן דאָס זיין? — האָבן מיר געטראכט — ווארשיינלעך ערגעצוואו געווען אן אקציע.

איינער פון די היינט פריש געברענגטע ארעסטירטע, ליטוואק, א ווארשעווער יונגערמאן, האָט זיך אויפגעריסן פון זיין אָרט, ער איז צוגעשפרונגען צום בענקעלע און פונקט אזוי ווי עס האָט געטון פריער קאזיק, האָט ער זיך אנידערגעשטעלט ביי דער זייט פון פענצטערל און ארויסגעקוקט אין הויף. ווען ער איז אראָפגעקראָכן, האָט ער געזאָגט:

— זיי האָבן שוין ליקווידירט דעם פוילישן האָטעל. איך קען די אלע מענטשן, צוזאמען מיט זיי בין איך דאָרט געווען ביז נעכטן פארטאָג, ביז זיי האָבן מיך געכאפט אין גאס, ממש הינטער דער האָטעל־טיר, בשעת איך בין אויף א רגע ארויסגעגאנגען, כדי צו העלפן א חבר אריינצובאקומען זיך אין קאנאל, ווייל ער האָט געוואָלט זיך נאָך אומקערן אין געטאָ,

ווי ער האָט געהאט באהאלטן געלט. איצט האָבן זיי פאַרנומען די איבּ־ריקע יידן פון האָטעל — האָט ער מעלאַנכאָליש צוגעגעבן — יאָ, אויך דאָס איז שוין געענדיקט.

מיר האָבן דאן אָנגעווענדט אַלע נויטיקע פאָרזיכטיקייטס מיטלען און האָבן זיך ביים פענצטערל איינגעאָרדנט אַן אָבסערוואציע־פּונקט, כדי מיר זאָלן קאָנען זען אַלץ, וואָס קומט פאָר אין הויף.

א גרויסע צאָל מענער, פרויען און קינדער זענען געשטאנען אין רייען אויסגעשטעלט אויפן תפיסה־הויף. אין א זייט זענען געלעגן הויפנס געפעק. פּונקט אין מיטן הויף איז געשטאנען א לאנגער טיש און ביים טיש זענען געזעסן צוויי געשטאַפּאָ־אָפיצירן: בראַנד, דער באוווּסטער רוצח פון די ווארשעווער יידן און זיין באהעלפער מענדע. נעבן זיי זענען גע־שטאנען עטלעכע געשטאפּאָ־לייט פון צווישן דער תפיסה־וואך מיט אל־בערטסן בראש.

בראַנד מיט זיין ברייט צעגאָסענעם חזירישן פּנים האָט געקאָמאנ־דעוועט. איינעם נאָכן צווייטן פון די יידן צוגערופן צום טיש, דורכגעקוקט פּאפּירן און געשיקט איינעם אויף לינקס, דעם צווייטן אויף רעכטס. די שורה פון רעכטס איז וואָס אמאָל געוועזן אַלץ גרעסער. די שורה פון לינקס איז געבליבן גאנץ קליין. בסך הכל עטלעכע צענדלינג מענטשן.

מיר האָבן שוין אויפן ווינק פארשטאנען, אז עס ווערט דאָ דורכ־געפירט א „סעלעקציע". דאָס דאָזיקע וואָרט פאַרמאָגט אפשר נישט קיין באזונדערס גרויסע באדייטונג פאר מענטשן, וואָס האָבן נישט מיטגע־מאכט דאָס דייטשע גיהנום אין פּוילן. אָבער פאר יענע, וואָס האָבן דאָס דאָזיקע גיהנום יאָ מיטגעמאכט, באדייט דאָס דאָזיקע אומשולדיקע לאַ־טיינישע וואָרט גרויל און שרעק, ווייל בשעת די „סעלעקציעס" און נאָך זיי זענען אומגעקומען אין פּוילן מיליאָנען יידן.

די געשטאַפּאָ איז געקומען צום אויספּיר, אז עס איז שוין מער נישט כדאי צו טרייבן ווייטער דעם שפּיל מיטן פּוילישן האָטעל. די געשטאַפּאָ האָט דעם דאָזיקן „קאמף" געוווּנען. עס האָט זיך איינגעגעבן אריינצו־נארן עטלעכע טויזנט יידן. די גרופּעס, וועלכע זענען שוין ארויסגעשיקט געוואָרן אין דער צווישנצייט קיין וויטעל אָדער האנאָווער, וועלן נישט פארפאלן ווערן פאר דער געשטאַפּאָ. צו יעדער רגע האָט מען דאך איבער

זיי די שלימה און קיינער וועט דאך נישט שטערן אין זייער ליקווידאציע. דאקעגן איז שוין געקומען די צייט, כדי צו פארענדיקן דעם ענין אין וואַרשע.

איך האָב איינגעשטעלט מיינע עטלעכע טעג, וואָס איך האָב דעמאָלט גערעכנט, אז זיי זענען מיר נאָך געבליבן פון מיין לעבן. איך בין זייער לאנג געשטאנען אויף דעם קליינעם בענקעלע אין דער זייט פון קעלער־פענצטערל. איך האָב מיך צוגעקוקט צו דער דעפילאַדע פון טויט. מיין לעבן גופא איז אין יענעם מאָמענט געווען שטארק איינגעשטעלט, ווייל ווען א דייטש וואָלט מיך דערזען אן ארויסקוקנדיקן, וואָלט ער מיר תיכף ארייננעיאָגט א קויל פון זיין אויטאָמאט. איך האָב אָבער נישט געטראַכט וועגן דער סכנה, איך האָב זיך נישט געקאָנט אָפרייסן פון דעם בילד פון ציניִשער אכזריות און הילפלאָזיקייט. באזונדערס האָט מיך געמאַכט אויפ־טרייסלען דאָס בילד פון די קינדער. קלענערע און גרעסערע, העלע קעפּלעך, ראָזיקע פּנימלעך, געוואָרפן מיט די אייגעלעך אהין און אהער, געטוליעט זיך צו די פרויען און געציטערט.

יאָ, דאָס האָב איך באשטימט געזען. זיי האָבן אלע געציטערט. מסתמא געוווּסט, ווו זיי זענען און צו וואָס מען האָט זיי אהער געברענגט.

אין דעם מאָמענט איז פאר מיינע אויגן געשטאנען דאָס בילד פון אן אייגן עופהלע, וואָס האָט מיט א גאָר קורצער צייט צוריק דורכגעמאַכט דעם זעלבן וועג צום טויט.

די דייטשן האָבן גאנץ רואיק געמאַכט זייער ארבעט. באצויגן זיך צו די יידן כמעט ווי העפלעך. לעגיטימירט און געהייסן אוועקגיין. די שורה פון רעכטס איז שוין געווען ריזן גרויס, די שורה לינקס האָט זיך כמעט נישט פארגרעסערט. איך האָב פארשטאנען, וואָס דאָס באדייט. רעכטס הייסט טויט, לינקס הייסט לעבן, אָדער ריכטיקער געזאָגט: צייטווייליק נאָך מאַטערן זיך.

די סעלעקציע האָט געדויערט ביז שפּעט אין אָוונט. דערנאָך האָבן מיר געהערט, ווי מען טרייבט אריין א גרויסן המון מענטשן אין תפיסה־בנין. שפּעטער האָט זיך מיט א קנאַקנדיקן בראַל פארמאַכט הינטער זיי די אייזערנע תפיסה־טיר און פון אונדזער קאָרידאָר האָט זיך געהערט א געטומל פון הונדערטער פּאָר פיס. די עטלעכע צענדלינג יידן פון דער לינקער שורה

האָט מען אוועקגעפירט אויף דער פרויען־אָפּטיילונג, דאקעגן דעם גרויסן המון פון רעכטס האָט מען אריינגעטריבן אויף אונדזער אָפּטיילונג, וועלכע איז געווען די אָפּטיילונג פון טויט.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז מיט די עטלעכע צענדליק יידן, וואָס זענען אוועקגעפירט געוואָרן אויף דער פרויען־אָפּטיילונג, ווייל כלומרשט האָבן זיי געהאט בעסערע פּאַפּירן פון די איבעריקע, האָבן די נאַציס געפּרוּווט אָנהייבן א נייעם שפּיל מיט „אמעריקאנישע בירגער". עס האָט געהייסן, אז פון דעם מאָמענט זענען די „אמעריקאנער" אינטערנירט אין פּאוויאַק. פארשטייט זיך, אז איצט איז זיי שוין נישט געלונגען אריינצובאקומען קיין באדייטנדיקע צאָל יידן. דאָך אָבער האָבן זיי אריינבאקומען נאָך א קליינע צאָל יידן און דעם גאנצן טראנספּאָרט האָבן זיי שפּעטער ארויסגעשיקט קיין האנאָווער. עס איז נאָך כדאי צו באמערקן, אז פון די אלע טראנספּאָרטן „אמעריקאנישע" יידן, וואָס זענען ארויסגעשיקט געוואָרן קיין וויטעל און האנאווער, האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט בלויז געציילטע יחידים. דאָס רוב איז אומגעקומען.

איצט לאָמיר זיך אומקערן צום געטומל אויף אונדזער קאָרידאָר. דורך דער פארמאכטער טיר האָבן מיר געהערט, ווי מען טרייבט אריין די מענטשן אין די קאַמערן. שפּעטער האָט שוין ארום אונדז געהערשט א שטילקייט, א טויטע שטילקייט פון א געווענלעכער נאכט אין דער פּאוויאַק־תפיסה.

צומאָרגנס האָט מען די מענטשן ארויסגעטריבן פון די קאַמערן אין קאָרידאָר. מען האָט זיי געהייסן אויסשטעלן זיך אין א ריי און נעמען די פרישטיק־קאווע. הינטער דער טיר פון אונדזער קאמער איז גראָד געשטאַנען א ריי פון פרויען. מיר האָבן געפּרוּווט אָנקניפּן מיט זיי א געשפּרעך. דער קרומער טשאַריסקי האָט זיי א פרעג געטון דורך דער וויזיערקע (א קיילעכדיק פענצטערל אין דער תפיסה־טיר):

— וואָס טוט זיך מיט אייך?

— עס איז ביטער —האָט אים אויף יידיש געענטפערט א קליינע, שווארצע פרוי — מיר גייען אהין — האָט זי מיטן פינגער געוויזן די פּאָדלאָגע.

די ריי האָט זיך פאַראויסגערוקט. אוקראַינער האָבן זיך דערנענטערט. מיר האָבן געמוזט איבעררייסן דאָס געשפּרעך.

מיט עטלעכע שעה שפּעטער איז אין קאָרידאָר ווידער א געטומל. מען האָט די מענטשן נאָך אמאָל ארויסגעטריבן פון די קאַמערן, ווידער אויסגעשטעלט אין רייען. זיי זענען איצט געשטאַנען אין א טאָפּלטע ריי, אויסגעשטעלט לענגאויס דעם איבער הונדערט מעטער לאַנגן קאָרידאָר. דערנאָך האָט מען זיי געהייסן אין גרופּעס צו פינף מענטשן ארויסגיין אויפן הויף. בלויז א קורצע צייט האָט געדויערט, זינט די ערשטע גרופּע איז ארויס פון קאָרידאָר און מיר האָבן פון א גאָר נאָענטן מרחק דערהערט א שאַרפע סאַלווע פון אויטאָמאַט־שאָסן. עס איז געווען קלאָר. דאָס איז שוין געווען די עקזעקוציע.

איצט איז הינטער אונדזער טיר ווידער געשטאַנען א ריי פרויען. מיר האָבן שוין אָבער נישט געקאָנט ארויסקוקן. פּלוצלינג האָב איך דער־הערט א געוויין פון א פרוי און תיכף האָב איך געהערט, ווי א צווייטע האָט איר אריינגעזאָגט:

— בהמה, וואָס וויינסטו. נאָר איין מאָל שטאַרבט מען דאָך. דו מוזט זיך האַלטן, כדי די שונאים זאָלן אין אונדז נישט האָבן קיין נקמה.

* * *

שפּעטער, ווען איך בין שוין געזעסן אויף דער פּערטער אָפּטיילונג, האָבן מיר מיינע פריינט דערציילט וועגן פּרטים פון דער דאָזיקער עקזע־קוציע: זי איז פאָרגעקומען פּונקט אקעגן דעם פּאוויאַק־טויער אין די חורבות פון די הייזער דזיעלנאַ גאַס 25 און 27.

די יידן פון דער פערטער אָפּטיילונג האָבן פון זייערע פענצטער אַלץ געזען. זיי האָבן געוווּסט צו דערציילן, ווי אוקראַינער האָבן מיט גרויסע שטעקנס געטריבן גרופּעס נאַקעטע מענטשן צו פינף אין א שורה פונעם תפיסה־טויער איבער דער פּאָסטער גאַס צו די חורבות. צווישן די חורבות איז געווען אויסגעגראָבן א טיפער גרוב און איבער אים איז גע־האַנגען א הילצערן בריקל. די אוקראַינער האָבן די קרבנות געטריבן צום בריקל און ווען זיי האָבן באַטראָטן דאָס בריקל, האָט זיך פון א זייט גע־

לאָזט הערן א סעריע שאָסן פון אויטאָמאט און תיכּף האָט זיך דאָס פינפטל נאַקעטע מענטשן איבערגעקערט אין גרוב אריין.

אזוי איז געגאנגען איין פינפטל נאָכן צווייטן, צוזאמענגעמישט מענער, פרויען און קינדער.

אין א געוויסן מאָמענט האָט איינער פון די ארויסקוקנדיקע יידן באמערקט פון דער זייט, פון וואנען עס האָט זיך געהערט די שיסעריי, א שאָטן פון א מענטש, וועלכער איז געשטאנען הינטער דער חורבה־מויער. די יידן האָבן געווענדט זייערע בליקן אין דער זייט פון שאָטן און זיי האָבן דערקענט אין אים אלבערטסן דעם מלאך המות. ער איז געשטאנען אן אויסגעגלייכטער. אין זיינע הענט, אָנגעטוענע אין שניי־ווייסע הענטשקעס, האָט ער געהאלטן אן אויטאָמאטישע ביקס. ווען דאָס פינפטל נאַקעטע מענטשן האָט דערגרייכט דאָס בריקל, האָט אלבערטס אויפגעהויבן דעם אויטאָמאט און דאַן האָט א סאַלווע דורכגעשניטן די לופט. דערנאָך האָט ער מיט א גראציעזער באוועגונג אראָפּגעלאָזט די ביקס. ווער עס האָט געקענט אלבערטסן, האָט געוווּסט, אז מיט דער זעלבער האנט־באוועגונג גריסט ער די ארעסטירטע אויפן תפיסה־הויף.

אין יענעם טאָג האָט אלבערטס איינער אליין דערמאָרדעט אן ערך 300 מענטשן, צווישן זיי א היפּשע צאָל פרויען און קינדער. ער איינער אליין — אלבעטרס דער קאלטער מערדער.

מיין פריינט ווילי

איך האָב מיך באקענט מיט אים אין א שפּעטן הארבסט־טאָג. אין אמתן האָט מען שוין דעמאָלט געהאלטן ביים סוף פון הארבסט, הגם דער ווינטער האָט נאָך נישט געהאט באוויזן ארומצונעמען די וועלט מיט זיינע קאלטע אָרעמס. אין יאָר 1943 האָבן מיר אין פּוילן געהאט א שיינעם הארבסט. עס זענען געווען זוניקע און אפילו ווארעמע טעג.

איך בין געזעסן אין פּאָרהויז פון תפיסה־באָד נעבן מיין גרויסן דעזינפעקציע־קעסל. געזעסן און ווי געוועלעך האָב איך געטראכט. איך האָב געטראכט וועגן גורל פון מיינע נאָענטע, וועגן מיין אייגענער לאגע און וועגן דער אויסזיכטלאָזיקייט פון מאָרגן. עמעץ האָט א שטארקן

קלאפ געטון אין די טיר. אין הסכם מיטן תפיסה־רעגולאמין האט אונדזער טיר געמוזט שטענדיק זיין פארמאכט און דעם שליסל האט ביי זיך גע־האלטן דער אוקראינישער וואכמייסטער. איצט האט אונדזער וואכמייסטער געעפנט די טיר. עס זענען אריינגעקומען דריי מענער, אנגעטוענע אין די קאנצענטראציע־לאגערישע פאסיאקעס, מיט גראנאטענע בערעטן אויף די קעפ. עס זענען געווען דייטשן — געפאנגענע פון קאנצענטראציע־לאגער אויף גענשע גאס. אזוי ווי אין זייער לאגער איז נאך דעמאלט נישט געווען איינגעארדנט קיין באד, זענען זיי צו אונדז געקומען זיך באדן. דער ערשטער פון יענע דריי, א הויכער, בלאנדער מאן מיט אן אויסזען פון אן אינטעליגענטלער, האט אויף זיך געצויגן מיין באזונדערע אויפ־מערקזאמקייט. ער איז טאקע תיכף צו מיר צוגעגאנגען, געדריקט מיר די האנט און געזאגט:

— מיין נאמען איז ווילי. איך בין באשעפטיקט אלס שרייבער פונעם לאגער־שפיטאל. דער דאזיקער צווייטער, וואס איז דא מיט מיר צוזאמען, איז דער לאגער־דאקטאר און דער דריטער איז דער אדמיניס־טראטאר. איר פארשטייט דאך, אזא „מעדכען פיר אלעס".

— יא, איך פארשטיי — האב איך געענטפערט און איך האב מיך באגריסט מיט אלע דריי.

שפעטער זענען געפאלן די זעלבע געווענלעכע פראגן, וועלכע מען האט שטענדיק געהערט איבערחזרן דורך ארעסטירטע, בשעת זיי האבן זיך ערגעצוווּ באגעגנט.

— ווי לאנג נאך? ווען וועט שוין א סוף נעמען צו אונדזער נויט?

— ווער קאן דאס וויסן? — פלעגט דער געפרעגטער ארעסטירטער געווענלעך ענטפערן מיט א צווייטער פראגע.

אבער פון ווילין האב איך נישט געהערט דעם דאזיקן געווענלעכן ענטפער. ווילי האט געהאלטן, אז אונדזער נויט קאן שוין לאנג נישט דויערן. די סאוויעטן מאכן ריזן־פארשריטן אויף די פראנטן. זיי געפינען זיך שוין גאר נאענט צו די אמאליקע פוילישע גרענעצן. אין עטלעכע וואכן ארום וועלן זיי שוין זיין אין ווארשע. איינגנטלעך קאנען מיר נאר פון דער זייט רעכענען אויף אונדזער ישועה — האט מיר ווילי פארזיכערט.

ווילי האָט מיר דערציילט וועגן זיך. ער זיצט שוין זינט דעם יאָר 1933, דאָס איז זייט דער היטלער־רעזשים איז אויפגעשטאַנען אין דייטשלאַנד. ער איז געווען אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט, אַן אַדוואָקאַט אין בערלין, שטאַרק פאַרנומען זיך מיט פּאָליטישער טעטיקייט און טאַקע דערפאַר האָבן אים די היטלעריסטן אַרעסטירט אין די סאַמע ערשטע טעג. במשך פון זיינע צען יאָר אַרעסט האָט ער שוין זייער פיל מיטגעמאַכט, געווען אין אַ סך לאַגערן און דורכגעגאַנגען גרויסע מאַטערנישן און פּייניקונגען. לסוף איז ער איצט אין „קאָנצענטראַציע־לאַגער־וואַרשע". דאָ גייט אים אפילו נישט שלעכט, נאָר דאָס עלפטע יאָר פון געפאַנגענשאַפט האָט שטאַרק אונטערגעשניטן זיין געזונט.

— איך בין אין געשטאַפּאָ — האָט ער דערציילט — באַלאַסטעט מיט גרויסע פּאָליטישע חטאים. איך האָב נישט קיין שום האָפענונג, אַז זיי זאָלן מיך ווען עס איז אַרויסלאָזן אַ לעבעדיקן. איך בין זיכער, אַז ווען עס וועט קומען זייער לעצטע שעה, וועלן זיי מיט מיר מאַכן אַ סוף. איך מוז זוכן אַ מעגלעכקייט צו מאַכן פּליטה.

נאָך דעם דאָזיקן ערשטן באַגעגעניש איז ווילי געקומען צו אונדז כמעט טעגלעך. צוליב זיין אַרבעט אין שפּיטאָל האָט ער זיך געמוזט אָפּט באָדן. איין מאָל, בשעת מיר זענען צוזאַמען געזעסן, האָב איך אים אויסגעפרעגט וועגן זיין משפּחה.

— איך האָב אין בערלין אַ פרוי און צוויי קינדער — האָט ער מיר געענטפערט. אין די ערשטע יאָרן האָב איך מיט זיי געהאַט אַ פאַרבינדונג. מיר האָבן זיך דורכגעשריבן איין מאָל אין חודש. נאָר שפּעטער האָט זיך מיין פאַמיליע פון מיר אָפּגעזאָגט. איך האָב שוין אויף זיי פאַרציכטעט, איך וועל זיך צו זיי שוין מער נישט אומקערן. אויב איך וועל יאָ איבערלעבן די דאָזיקע גרויליקע צייט, וועל איך מיך באַזעצן אין דרום אַמעריקע און דאָרט וועל איך באַשרייבן און פאַרעפנטלעכן אַלץ, וואָס איך האָב געזען בשעת די עלף יאָר אין די נאַצישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

אין אַנדער מאָל האָט זיך געטראָפן, אַז צוויי יונגטלעכע דייטשן, וואָס זענען געזעסן אַלס אַרעסטירטע אין דעמזעלבן לאַגער אויף געגנשע־

גאס, זענען אנטלאָפן. נאָך דער פּליטה האָבן זיי געלאָזט זיך פאָרן צו דער־פּרייסישער גרענעץ, רעכענענדיק אז עס וועט זיי געלינגען דורכרייסן זיך אהיים. אָבער אויף דער גרענעץ האָט זיי פארהאַלטן די פּאָליציי. דאַן האָט מען זיי געברענגט אין פּאוויאק. דאָ זענען זיי געזעסן אָפּגעזונדערט און געוואַרט אויף זייער פּסק דין. לויט די נאַצישע פאַראָרדענונגען האָט זיי פאַר א פּרווו צו אַנטלויפן דערוואַרט די תליה.

מיט די דאָזיקע צוויי יוגנטלעכע האָב איך מיך א מאָל געטראָפן, בשעת זיי זענען געקומען זיך באָדן. דעמאָלט האָבן זיי מיר דערציילט, אז זיי וועלן בלייבן לעבן, ווייל הימלער אליין האָט זיי באַגנעדיקט. די צוויי דייטשן האָבן געבעטן, אז ווען איך וועל מיך טרעפן מיט וויללין, זאָל איך אים זאָגן, ער זאָל זיי שיקן אין תפיסה ציגאַרעטן און עסנוואַרג.

ווען איך האָב די זאַך געמאָלדן וויללין, האָט ער מיר געענטפערט:

— זעסטו, איך אליין וואָלט פון דער זאַך נישט געמאַכט קיין עסק. די יינגלעך זענען דאָך אין א גרויסער נויט. אָבער אונדזערע פריינט אין לאַגער טראָגן קעגן זיי א גרויסן פאַרדרוס. ערשטנס האָבן זיי פאַר זייער פּליטה אויסגעוויילט א שלימזלדיקן מאָמענט און זיי האָבן א סך חברים קאַליע געמאַכט א מעגלעכקייט צו באַקומען פּאַסירשיינען אויף צו גיין אין שטאָט. דו פאַרשטייסט דאָך גאַנץ גוט, אז אזא פּאַסירשיין איז א וועג צו דער פרייהייט. צווייטנס זענען זיי געלאָפן קיין דייטשלאַנד און דאָס באַטראַכטן מיר, דייטשע פּאָליטישע העפטלינגע, אלס א פאַרראַט. יעדער פון אונדז האָט אויף אייביק אויסגעמעקט פון זיין נשמה די דאָזיקע אומדאַנקבאַרע היים. מיר ווילן זי פּשוט מער נישט אָנקוקן. נאָך היטלערס מפּלה ווילן מיר אין אונדזערע פּאַסיאַקעס דורכגיין איבער גאַנץ פּוילן. דאָס וועט אונדז ממילא ראַטעווען פון טויט, ווייל אַלע וועלן פאַרשטיין, אז הגם מיר זענען דייטשן, זענען מיר אָבער נישט די אָקופּאַנטן, נאָר די זעלבע געפּייניקטע און אומגליקלעכע מענטשן, וואָס איר זענט.

אין יענער צייט בין איך שוין געווען פולשטענדיק זיכער, אז ווילי איז אונדזערס א מענטש. מיר, די זעקס בעדער, האָבן אים אויפגענומען זייער האַרציק, פּונקט ווי אן אייגענעם. מיר האָבן זיך געטיילט מיט אים מיט אַלעם, וואָס מיר האָבן געהאַט, מיר האָבן פאַר אים נישט געהאַט קיין שום סודות.

י. הירשהויט

איין מאָל האָבן מיר זיך מיט ווילנער אָפּגערעדט וועגן מאַכן פּליטה. מיר האָבן שוין אפילו געהאַט אויסגעאַרבעט א פולשטענדיקן פּלאַן. דער פּלאַן איז באַשטאַנען אין פאָלגנדן: איין מאָל אין דער וואָך קומען צו אונדז זיך באָדן אַלע אַרעסטירטע פון גענשע לאַגער. אין אַזא טאָג דרייען זיך גרופּן פון הונדערטער „פּאַסיאַקעס" אַהין און צוריק דורכן תּפיסה־טויער. נישט קיין וווּנדער, אַז אין אַזא טאָג איז דער געטומל אויפן פּאַוויאַק אַן אומבאַשרייבלעכער און די תּפיסה־וואַך איז נישט אימשטאַנד געגנוי צו קאָנטראָלירן די באַוועגונג. מיר האָבן געוואָלט אויסנוצן אַזא צערודערטן טאָג. מיר האָבן טאַקע באַשלאָסן, אַז בשעת א גרופּע פּאַסיאַקעס וועט זיך באָדן, וועלן מיר דערווייל אין א צווייטן צימער זיך אײַבערטון אין זייערע בגדים. דערנאָך וועלן מיר צוזאַמען מיט ווילנער און מיט א גרעסערער גרופּע פּאַסיאַקעס, געפירט דורך אַן עס־עס מאַן, וואָס מוז, פאַרשטייט זיך, זיין געבלאַטעוועט, אַרויסגיין פון דער תּפיסה דורכן תּפיסה־טויער, ממש אונטער די אויגן פון דער תּפיסה וואַך. ווען מיר וועלן שוין זיין אין געטאָ — האָבן מיר געפּלאַנט — וועט זיך אונדזער גרופּע צוזאַמען מיט ווילנער אָוועקרייסן פון דער גרופּע. דערנאָך וואָלטן מיר געמוזט זיך בלויז דורכרייסן איבערן געטאָ־שטח, איבערשפּרינגען די מויער און שוין זענען מיר אין שטאָט. עס איז א זעלבסטפאַרשטענדלעכע זאַך, אַז מיר האָבן זיך מתחייב געווען מיטצונעמען ווילנער מיט זיך און געפינען פאַר אים אין וואַרשע א באַהעלטעניש, פּונקט אַזוי ווי פאַר יעדן פון אונדז.

דער דאָזיקער פּלאַן איז נישט געווען קיין שלעכטער. ער האָט פאַרמאָגט גרויסע אויסזיכטן פאַר האָבן א דערפאָלג. דאָך אָבער וואָלט מען ביי זיין רעאַליזירן געמוזט נאָך מנצח זיין צוויי וויכטיקע מניעות. ערשטנס, וואָס טוט מען מיט אונדזער אוקראַיינישן וואַכמייסטער, צווייטנס, ווו געפינט מען צווישן די עס־עס לייט פון גענשער לאַגער אַזעלכן, וואָס וועט זיך וועלן אונטערנעמען די אויפגאַבע פון אַרויספירן אונדז פון תּפיסה.

אין יענער צייט האָבן מיר אין באָד געהאַט צוויי אוקראַיינער. זיי האָבן, נאַטירלעך, נישט געאַרבעט צוזאַמען, נאָר אַזוי ווי איינער האָט געהערט צו דער ערשטער וואַך און דער אַנדערער צו דער צווייטער, האָבן

זיי זיך יעדן טאָג געביטן. איינער פון די דאָזיקע אוקראַאינער איז געווען באַרטשעווסקאָ, א גוטער שגץ און אַן אמתדיקער פּריינט. דעם וואָלטן מיר קיין מאָל נישט אַריינגעצויגן אין אַזא מין צרה. אָבער דערפאַר איז דער צווייטער, קאַסטיעווסקאָ, געווען א מנוול און א רשע. ער איז אין פּאוויאַק געקומען פון א ספּעציעלער שול, וווּ די דייטשן האָבן איינגעאָרדנט לימודים פאַר אכזריות. ער האָט די דאָזיקע מלאכה גוט געקענט. ער האָט צום ביישפּיל געפלעגט זיך אוועקשטעלן שטילערהייט מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט ערגעץ אין א זייט פון תפיסה־הויף און א נישט באַמערק־טער פון קיינעם, האָט ער באַטראַכט די פענצטערלעך פון תפיסה־בנין. טאָמער האָט ער אין וועלכן עס איז פענצטערל באַמערקט א קאָפּ פון אַן אַרעסטירטן, וואָס האָט געלעכצט נאָך א ביסל לופט אָדער געוואָלט ווארפן א בליק אויף גאָטס וועלט, האָט ער תיכּף אַריינגעשאָסן אין דעם פענצטער. צום גליק איז קאַסטיעווסקאָ געווען פּונקט אַזא שלעכטער שיסער, ווי ער איז געווען א מענטש. כמעט קיין מאָל איז אים נישט געלונגען צו טרעפן. אָבער דאָך האָט ער איין מאָל אויף אַזא אופן דערשאָסן אַן אַרעסטירטן.

אין באָד גופא האָט קאַסטיעווסקאָ באַוויזן זיינע גבורות. מילא אונדז, די בעדער, האָט ער געדרופּט און געפּייניקט, וויפל ער האָט נאָר געוואָלט. אָבער דאָס אליין איז נאָך פאַר אים נישט געווען גענוג. ער האָט אויך פאַרשאַפט צרות די אַרעסטירטע, וואָס זענען געקומען זיך באָדן. אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט א גרויליקער עפּיזאָד. בשעת עס האָבן זיך געבאָדן פּאַסיאַקעס, האָט ער בשותפות מיט אַן עס־עס מאַן, וואָס האָט באַוואַכט די פּאַסיאַקעס, גענומען פּייניקן די זיך באָדנדיקע. פּלוצלינג האָבן זיי ביידע אַרויסגעשלעפּט פון צווישן די פּאַסיאַקעס אַן עלטערן ווינער ייִד. איך זע נאָך איצט פאַר מיינע אויגן די צאַפּלענדיקע געשטאַלטן פון די צוויי יונגע רוצחים, בשעת זיי האָבן דעם ייִד געשלאָגן מיט שטאָ־לענע בייטשן און פאַרפּייניקט אים כמעט ביז צום טויט. איינעם פון אונדז האָט קאַסטיעווסקאָ געהייסן האַלטן דעם ייִד. אונדזער חבר האָט זיך אָפּגעזאָגט, דערפאַר האָבן מיר אַלע שפּעטער באַקומען שמיץ.

אַלזאָ דעם דאָזיקן קאַסטיעווסקאָ האָבן מיר געוואָלט אָנלערנען. מיר האָבן באַשלאָסן א מינוט פאַרן אַנטלויפן אומשעדלעך צו מאַכן דעם רוצח. דער אופן פון דורכפירן די זאַך איז געווען א גאַנץ פּשוטער. מיר האָבן

געפּלאַנט קאָסטיענקאָן צו פאַרמאַכן אין דעם דעזינפעקציע־קעסל. דאָרט וואָלט ער אפשר דערשטיקט געוואָרן. אַלנפאַלס וואָלט ער פון דאָרט בשום אופן נישט געקאָנט אַלאַרמירן די תפיסה־מאַכט וועגן אונדזער פּליטה. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר געוואָלט לייזן די ערשטע שוועריקייט, וואָס מיר האָבן געהאַט ביים רעאַליזירן דעם פּלאַן פון פּליטה.

וועגן דער צווייטער שוועריקייט האָבן מיר זיך געמוזט פאַרלאָזן אויף ווילקין. ער האָט אונדז טאַקע פאַרזיכערט, אַז ער וועט לייכט געפינען דעם עס־עס מאַן, וועלכער וועט זיך אונטערנעמען אונדז אַרויסצופירן.

בשעת מיר האָבן אַרומגערעדט די ווייטערע פּרטים פון דער פּליטה, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ווילקי האָט נישט וואָס אָנצוטון. ער האָט נישט קיין לייטישן אָנצוג, חוץ דעם פּאַסיאַק, ער האָט נישט קיין שיך און נישט קיין פּאַלטן. אין פּאַסיאַק טאָר זיך ווילקי אפילו אויף אַ רגע נישט ווייזן אין שטאָט, ווייל די פּאָליציי וועט אים דאָך תיכף פאַרהאַלטן. הכלל, וואָס בלייבט צו טון? מיר האָבן זיך צוזאַמענגעלייגט. איינער פון אונדז האָט ווילקין אָוועקגעגעבן פון זיך אַ פּאָר הויזן, דער צווייטער אַ רעקל, דער דריטער אַ פּאַלטן און שיך. ווילקי איז שוין איצט געווען לייטיש אָנגעטון. מיר האָבן געקענט צוטרעטן צום אויספירן דעם פּלאַן.

ווילקי האָט געהאַלטן, אַז עס איז שוין דער לעצטער מאָמענט פאַר אַנטלויפן. יעדנפאַלס מוז די זאַך געשען העכסטנס ביז סוף יאָר 1943 און דעמאָלט האָבן מיר שוין געהאַלטן סוף פון חודש נאָוועמבער. מיר, פאַרשטייט זיך, זענען געווען מסכים מיט ווילקין, ווייל יעדער טאָג האָט פאַר אונדז באַדייט אַ סכנה און מיר האָבן געוואָלט אַזוי גיך ווי נאָר מעג־לעך זיין מחוץ דער תפיסה.

איין מאָל האָט מיך ווילקי באַקענט מיטן אָבערשטורמאַן מוט, וואָס האָט גראַד באַוואַכט ווילקיס גרופּע, וואָס איז געקומען זיך באָדן.

— ער איז אַן אונדזערער — האָט מיר ווילקי געזאָגט וועגן מוטן — אַן אַלטער סאָציאַליסט און דו קאָנסט מיט אים רעדן ווי מיט אַן אייגע־נעם. איך וויל פּרווון אים משפּיע זיין, אַז ער זאָל אונדז אַרויספירן.

איך האָב מיט מוטן אָנגעהויבן אַ געשפּרעך. ער איז טאַקע געווען זייער העפלעך און גרייט אונדז צו העלפן. דאָך האָט ער אָבער נישט געקענט אונטערנעמען זיך אונדז אַרויסצופירן. ער אַליין איז געווען דער פירער

פון דער לאגער־וואך און אלס אזעלכער האָט ער נישט געקאָנט טון אזא זאך. דאקעגן אָבער האָט ער צוגעזאָגט צו געבן אונדז אן אנדערן עס־עס מאן, וועלכער וועט אונדז ארויספירן.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז טאקע ווילי געקומען צו אונדז מיט עפּעס אן עס־עס מאן, א רומענישן פאָלקס דייטש. מיט אים האָבן מיר אָנגעהויבן צו פארהאנדלען וועגן עצם ענין.

אָבער דעמאָלט זענען שוין געקומען די ערשטע אנטוישונגען. אין א נאָכמיטאָג איז ביי אונדז געזעסן דער אָבערשטורמאן מוט. ער האָט גראד געהאט געמאכט א גוטע כוסה און זייענדיק אין א פריילעכער שטי־מונג, האָט ער אונדז דערציילט וועגן זיינע נעכטיקע גבורה־מעשים. אלזאָ נעכטן האָט ער געפירט צו דער ארבעט אין געטאָ א גרופּע גריכישע יידן. מיר האָבן געקענט די דאָזיקע יידן. זיי זענען ס'רוב געווען אויסגעהונגערט, א סך פון זיי האָבן געהאט געשוואָלענע פיס און יעדן טאָג זענען פון זיי א סך געשטאָרבן צוליב די ספּעציפישע הונגער קראנקייטן.

אזעלכע יידן האָט נעכטן מוט עסקארטירט און בשעת דער ארבעט האָבן זיך דריי פון די דאָזיקע יידן דערווייטערט פון דער גרופּע. זיי זענען געגאנגען צווישן די געטאָ־חורבות, ווייל זיי האָבן געהאָפט צו געפינען עפּעס צו עסן. זייער אייביקער חלום איז דאך געווען צו געפינען א מאכל, מיט וועלכן מען וואָלט געקענט א ביסל שטילן דעם פייניקנדן הונגער.

— מיך האָט אָבער שטארק פארדראָסן די חוצפּה פון די דאָזיקע לייזיקע יידן — האָט מוט א פריילעכער פאַרגעזעצט זיין דערציילונג — איך בין נעגאנגען זיי זוכן. איך האָב זיי טאקע געפונען אין עפּעס א חרובן קעלער. וואָס טראכט איר, האָב איך געטון מיט זיי?

מיר האָבן אין דעם מאָמענט גראד נישט געטראכט וועגן גאָרנישט. ביי מוטן האָבן געפינקלט די גרויע אויגן און זיין פּנים איז געווען אויס־געקרומט אין עפּעס א ווילדן געלעכטער.

— איך האָב זיי טאקע אויפן אָרט דערשאָסן, די דאָזיקע „דרעקיקע זעקע". מיט דער מאשין — האָט ער געוויזן זיין רעוואָלווער.

איך האָב געטראכט:

— א שיכור זאָגט דעם אמת. יאָ, אָבער ווי אזוי האָט דאָס א סאָציאַל־דעמאָקראט און א מאן, וואָס ווילי האָט וועגן אים גערעדט,

אלס אן „אונדזערן”, געקאָנט אָפּטון אזא מין זאך? עפּעס איז דאָ נישט אין אָרדענונג.

איך האָב געשוויגן, געלאָזט מוטן ווייטער רעדן, אָבער דער גאַנצער ענין האָט מיך שטארק פארדראָסן.

א קורצע צייט שפּעטער האָבן מיינע פריינט, די בעדער, אויף זייער אייגענער הויט זיך איבערגעצייגט וועגן די מאָראַלישע און עטישע מעלות פון דעם סאָציאַל־דעמאָקראַט מוט. אזוי ווי ער האָט ביים אָנהייב דער־קלערט זיין גרייטקייט צו העלפן אונדז, האָבן צוויי אונדזערע פריינט, פינקלשטיין און כיל געגעבן אים בריוו צו זייערע באַקאַנטע אין ווארשע. דורך די דאָזיקע בריוו האָט מוט געדארפט באַקומען געלט. מוט האָט איבערגעגעבן די בריוו, ער האָט אויך געגומען דאָס געלט, אָבער דאָס געלט האָט ער באַהאַלטן זיך, נישט געבנדיק די ארעסטירטע יידן קיין פּרוטה.

דערנאָך איז געקומען א ווייטערע אַנטוישונג. דאָס מאָל שוין מצד ווילין גופא. ער האָט פּלוצלינג אויפגעהערט אונדז צו באַזוכן. תחילת האָט אונדז די זאך פארדראָסן. מיר האָבן דאָך מיט אים געהאַט פארבונדן אונדזערע אַלע האָפענונגען אויף ראַטעווען זיך. מיר האָבן זיך טאַקע נאָכ־געפרעגט אויף אים, און מיר האָבן זיך דערוווּסט, אז ווילי איז געוואָרן אין לאַגער א גרויסע פּערזענלעכקייט. ער האָט באַקומען א פּאַסירשיין און טעגלעך איז ער געפאָרן קיין ווארשע. איצט איז פאר אונדז די זאך געווען קלאָר. ווילי פילט זיך ווארעם. מיט דעם פּאַסירשיין קאָן ער דאָך צו יעדן מאָמענט מאַכן פּליטה. דאָס, וואָס ער האָט פון אונדז געקאָנט אויסנוצן, האָט ער שוין געהאַט, צו וואָס זענען אים, אלזאָ, נויטיק די זעקס יידן?

בדרך אגב האָבן מיר אויך געהערט, אז זינט ווילי איז געוואָרן א חשוב ביי די נאַציס, האָט ער געפּייניקט זיינע מיטארעסטירטע און באַ־זונדערס שלעכט האָט ער זיך באַצויגן צו די יידן.

ווילי האָט שוין איצט נישט געפּרוּווט צו אַנטלויפן. ער האָט זיך שוין גוט און פעסט געפילט. עס איז אים אָבער נישט לאַנג באַשערט געווען צו געניסן פון זיין מאַכט. פּלוצלינג איז ער קראַנק געוואָרן אויף פלעקן־טיפוס. דאַן איז ווילי במשך פון עטלעכע חדשים געלעגן אין פּאַוויאַקער שפּיטאָל. אין שפּיטאָל האָט אים אָפט באַזוכט דער קאָמענ־דאַנט פון לאַגער, א געסטאַפּאָ־שטורמבאַן פירער. ווילי איז געזונט גע־

ווארן און ער האָט זיך אומגעקערט אין לאַגער קורץ פאַרן אויסברוך פון ווארשעווער אויפשטאַנד אין אויגוסט 1944.

די לעזער זענען מסתמא נייגעריק צו דערוויסן זיך, וואָס מיט ווילין איז געשען. צי האָט ער טאַקע דורכמאַרשירט גאַנץ פוילן אין זיין פּאַ־סיאַק און צי שרייבט ער אין אַמעריקע די ראָמאַנען וועגן די נאַצישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

ניין, חשובע לעזער, ווילי האָט נישט געטון דאָס ערשטע און ער טוט נישט דאָס צווייטע. ווילי לעבט נישט. מיר האָט שוין נאָך דער באַ־פרייאונג דערציילט אַן אַפּגעראַטעוועטער חבר פון פּאוויאַק, וועלכער האָט געקעמפט בשעת דעם אויפשטאַנד, אַז ווילי איז געווען צווישן די ווייניקע דייטשע אַרעסטירטע פון גענשער לאַגער, וועלכע זענען געווען אין לאַגער בשעת דעם אויסברוך פון אויפשטאַנד. ווען דער אויפשטאַנד איז אויס־געבראָכן, האָבן די נאַצים איבערגעטון די עטלעכע דייטשע העפטלינגע אין עס־עס מונדירן. איז ווילי שוין געוואָרן אַן אָפיציעלער עס־עס־מאַן. ער האָט צוזאַמען מיט די איבעריקע עס־עס־לייט פאַרטיידיקט דעם לאַגער פאַרן אָנגריף פון די פּוילישע אויפשטענדלער.

ביים ערשטן אָנגריף האָבן די פּוילישע אויפשטענדלער פאַרנומען דעם גענשער לאַגער. ווילי איז צוזאַמען מיט זיינע איבעריקע עס־עס־פריינט געפאַלן אין דעם קאַמף.

ווילים טויט בין איך נישט אויסן צו באַדויערן. עס איז געווען דווקא אַזאַ טויט, וועלכן ער האָט זיך כשר פאַרדינט.

דאַקעגן באַדויער איך, וואָס אַ סך אַזעלכע „סאָציאַל־דעמאָקראַטן" ווי ווילי זענען יאָ געבליבן לעבן און היינט ווערן זיי באַטראַכט ווי גלייכ־באַרעכטיקטע מיטגלידער פון דער מענטשלעכער משפחה.

דער גורל האָט אונדז פאַרבונדן

געווען איז דאָס אין די ערשטע טעג פון מיין זיצן אין דער טויטן קאַמער 258. דעם זעלבן פרימאָרגן, ווען מען האָט צו אונדז אַריינגעפירט אונדזער באַקאַנטן ליפשיץ, איז אויך געקומען אַ צווייטער „נייער". אַ הויכער בחור פון עטלעכע צוואַנציק יאָר מיט אַ קאָפּ שוואַרצע לאָקן. זיין

יידישלעך אויסזען האָט זיך ממש געוואָרפן אין די אויגן. אָנגעטון איז ער געווען אין טונקעלע בריטשעס און הויכע אָפיצירישע שטיוול, א בלוי זומער העמדל און א געל רעקל. אין דער האנט האָט ער געהאַלטן א שול־העפט מיט א נישטפארשניצטער בלייפעדער.

מיר זענען אין דעם מאָמענט געווען שטארק פארנומען מיטן אויס־הערן ליפשיצס געשיכטע. ווען נישט דאָס, וואָלטן מיר זיך תיכף פאר־אינטערעסירט מיט דעם דאָזיקן נייעם פארשוין. אָבער אזוי ווי מיר זענען געווען פארטון אין דעם ענין ליפשיץ, איז דער נייער אריינגעקומען א כמעט נישט באמערקטער. בלויז מארדעקס, דער 17־יעריקער חסידישער יינגל, האָט אויסגערופן:

— קוקט נאָר אים אָן. דער יאט איז געקומען אין שול. ער האָט א העפט מיט א בליי.

מארדעקס האָט זיך צעלאכט אויפן קול. אָבער קיינער האָט נישט געלייגט קיין אכט אויף מארדעקסן.

ערשט אין אָוונט ביים אפעל, ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט, אז דער נייער געהערט צו דער קאטעגאָריע „פלוס", האָבן מיר זיך מיט אים פאראינטערעסירט. עס איז דאָך א מאָדנע זאך. א „פלוס" — דארף ער זיצן אין קאמער 257. ווי אזוי קומט ער צו אונדז?

חברה האָבן דעם נייעם גענומען אויף א פארהער.

—איר זענט א ייד?

— און ווען איך זאָג ניין, וואָלט איר מיר געגלויבט?

— ווי הייסט איר?

— העניעק לעדערמאן.

— פון וואנען?

— איך בין א ווארשעווער. מיין פאָטער איז געווען א גארבער. מיר האָבן זיך פארנומען מיט פארבן לעדער.

— נאָך וואָס טראָגט איר עפּעס מיט זיך די שול־מכשירים, דעם העפט מיטן בליי.

— אויף שוכא האָט עס מיר דער געשטאפּאָוויעץ געגעבן און האָט מיר אָנגעזאָגט, אז איך זאָל אין העפט אָנשרייבן אלץ, וואָס איך ווייס וועגן דער דירה, וווּ די דייטשן האָבן מיך געכאפּט.

ער איז אַ קעמפער פון ווארשעווער געטאָ. ער האָט געקעמפט אויף פראנציסקאנסקא גאס, נישט ווייט פון די געטאָ־מויערן אויף באניפראַ־טערסקאַ. בשעת יענער פסח־נאַכט, איידער די דייטשן האָבן אָנגעהויבן די בלאָקאדע פון געטאָ, איז צו העניעקן אין שטוב אריינגעקומען אַ שליח פון דער קאמפּס־ארגאניזאציע. דער שליח האָט העניעקן געהייסן גיין פארנעמען זיין פּאָסטן. העניעק האָט תיכף זיין פרוי און קינד באהאלטן אין אַ נאָענטן בונקער און דערנאָך איז ער געקומען אויפן פּאָסטן.

במשך פון עטלעכע טעג איז העניעק געשטאנען אין אַן אומאויפּ־הערלעכן קאמף. העניעק האָט געטון אַלץ, וואָס מען האָט געדארפט טון. אַ סך מאָל געווען אין סאמע שרעקלעכסטן פייער און די גאנצע צייט געטראַכט וועגן זיין פרוי און קינד, וועלכע ער האָט איבערגעלאָזט דאָ נישט ווייט אין אַ באהעלטעניש. איינמאָל איז אים געלונגען דורכצורייסן זיך צום הויז, ווו עס איז געווען דער באַגערטער בונקער. העניעק האָט נישט געקאָנט דערקענען דאָס אָרט. דאָס הויז און די אַנדערע שכנותדיקע הייזער זענען שוין געווען חרוב. די קעלערן זענען געווען פארשיט און העניעק האָט אַ גאנצע נאַכט געגראָבן אין איין קעלער, ווו ער האָט אויס־גערעכנט, אַז דאָ מוז זיין דער בונקער. ער האָט טאַקע לסוף דערגראָבן זיך צו זיין בונקער, אָבער עס איז שוין דאָרט נישט געווען קיין לעבעדיקער נפש. העניעק ווייסט נישט לחלוטין, ווו עס האָבן זיך אהינגעטון די מענטשן פונעם בונקער און במילא ווייסט ער אויך נישט, וואָס עס איז געשען מיט זיין פרוי און קינד.

נאָך די זעלבע נאַכט האָט זיך העניעק אומגעקערט צו זיין גרופּע. ער האָט ווייטער געקעמפט. דעמאָלט האָט זיך שוין פאר די יידן געענדיקט די צייט פון פירן דעם קאמף אויף פעסטע פּאָזיציעס. די דייטשן האָבן שוין געהאט פארברענט כמעט דאָס גאנצע געטאָ. יידן האָבן געמוזט זוכן באהעלטענישן. איז מען בייטאָג געזעסן ערגעצוו באהאלטן און ביינאַכט איז מען ארויסגעגאנגען אין געטאָ זוכן עסן און אָנפאלן אויף דייטשן.

אין געטאָ איז דערווייל געוואָרן וואָס אַ מאָל שטילער. נאָר דאָ און דאָרט זענען פּלוצלינג אויסגעבראָכן שיסערייען, וועלכע האָבן נאָר קורץ געדויערט. צוליב דער דאָזיקער שטילקייט האָט העניעק פארשטאנען, אַז די דייטשע רוצחים האָבן שוין באוויזן צו דערשטיקן דעם אויפשטאנד.

בייטאָג, זיצנדיק באהאַלטן ערגעץ אין א חורבה, האָט העניעק געזען באוואָפנטע דייטשן ארומגיין צווישן די חורבות. זיי האָבן געזוכט די לעצטע יידישע באהעלטענישן. די דייטשן האָבן מיט זיך געפירט שפּיר־הינט און די עטלעכע יידן פון דער באַפּעלשטעלע.

ווען די באַפּעלשטעלע־יידן האָט זיך העניעק אויסגעדריקט, אַז דאָס זענען די שפּלדיקסטע פאררעטער. זיי האָבן זייער שטארק געהאָלפן די דייטשן אין געפינען די יידישע באהעלטענישן.

— אונדזער שנאה צו זיי — דאָס זענען געווען העניעקס ווערטער — איז געווען אן אומגעהייערע. ווי מיר האָבן נאָר געהאט א מעגלעכקייט, האָבן מיר זיי ליקווידירט.

אין יענער צייט איז נאָך העניעק געווען צוזאמען מיט זיין גרופּע קעמפער. זיי האָבן אָבער געפילט, אַז עס דערנענטערן זיך שוין זייערע לעצטע מינוטן. די אכט יינגלעך האָבן שוין נישט געהאט מער קיין אמוני־ציע, זיי האָבן זיך שוין נישט געהאט מיט וואָס צו פארטיידיקן. דעמאָלט האָבן זיי באשלאָסן צו זוכן וועגן דורך די קאנאלן, אפשר וועט געלינגען ארויסצובאקומען זיך פון געטאָ. איינמאָל האָבן זיי די דייטשן געפּאקט, בשעת זיי האָבן ארומגעוואנדערט אין די קאנאלן. די דייטשן האָבן די אכט יינגלעך מכבד געווען מיט א גאנצן בינטל גראנאטן, וואָס זיי האָבן צו זיי אריינגעשליידערט פון אויבן דורך א קאנאל־עפענונג. העניעק ווייסט נישט גענוי, וואָס עס איז געשען נאָכן אריינשליידערן די גראנאטן. ער אליין האָט באקומען בלויז א לייכטע ווונד אין פוס, אָבער פון זיינע חברים האָט ער שוין מער קיינעם נישט געפונען.

איצט איז העניעק שוין געווען איינער אליין. עטלעכע טעג האָט ער נאָך געבלאָנדזשעט אין די קאנאלן, נישט קענענדיק די אונטערערדישע וועגן. איין מאָל בייננאכט, ווען ער האָט געפילט, אַז ער קאָן שוין דאָ מער נישט אויסהאלטן, האָט ער ארויפגעקלעטערט דורך א קאנאל־עפענונג. ער איז ווידער געווען אין געטאָ.

העניעק האָט זיך דאן ווידער באהאלטן צווישן די חורבות און נאָך עטלעכע מאָל געפּרוּווט דורך קאנאלן אריבערגיין אויף דער ארישער זייט. ביז איינמאָל איז עס אים געלונגען. העניעק האָט געדענקט אפילו די דאטע

פון דער נאכט, ווען ער איז ארויס אויף דער ארישער זייט. דאָס איז געווען דעם 4־טן יולי.

— איך בין ארויס ערגעצווו אויף דער אלט־שטאָט. —האָט העניעק דערציילט— איך האָב צווישן די פּאַליאקן אין ווארשע געהאט עטלעכע גוטע פריינט. איך בין אוועק צו איינעם א פריינט און געבעטן ביי אים, ער זאָל מיך ערגעץ באהאלטן. די זאך איז אָבער נישט געווען קיין לייכטע. איך האָב דאָך נישט פארמאָגט קיין געלט. דער פריינט האָט מיר אָבער נישט אָפּגעזאָגט זיין הילף. דאָס, וואָס ער האָט מיר געקאָנט געפינען אָן געלט, איז געווען א באהעלטעניש אין א דירה, וווּ עס האָט זיך געפונען א געהיימער ארסענאל פון דער אונטערערדישער פּוילישער ארמיי. ווייזט זיך אָבער ארויס, אז דעמאָלט, ווען איך בין אהין געקומען, האָבן שוין די דייטשן געוווּסט פונעם דאָזיקן ארסענאל. בלויז 3 טעג בין איך דאָרט געהאט געווען, ווען די געשטאַפּאָ האָט באלאגערט דאָס הויז. אין דער דירה איז צוזאמען מיט מיר געווען אן אָפיציר פון דער פּוילישער ארמיי. מיר זענען געזעסן ביים טיש און געמיטלעך געשפּילט אין קאָרטן, ווען מיר האָבן דערהערט א שטארק קלאַפּן אין טיר. דער אָפיציר איז אויפגע־שפּרונגען. ער איז צוגעלאָפן צום פענצטער, געכאַפּט א בליק אין גאס און אויסגערופן:

— מיר זענען ארומגערינגלט.

עס איז שוין געווען שפּעט צו אנטלויפן. די דייטשן האָבן שוין געריסן די טיר. דער אָפיציר האָט אין לעצטן מאָמענט געכאַפּט אין האנט א גראנאט. די דייטשן האָבן שוין געהאט אויפגעריסן די טיר. מיר האָבן שוין געזען די זשאנדארמערישע גרינע קאסקעס. דער אָפיציר האָט א שליידער געטון דעם גראנאט אין דער ריכטונג פון די קאסקעס. עס איז אנטשטאנען א גרויסע מהומה. א וואָלקן רויך, צוזאמענגעמישט מיט זאמד פון די ווענט, האָט צוגעדעקט די שטוב. מיר האָבן געהערט שרעקלעכע געשרייען. אָבער תיכף האָט מיך פארטויבט א שיסעריי. ווען עס איז געוואָרן ווידער ליכטיק, האָב איך געזען, ווי דער אָפיציר איז געשטאנען הינטער דער וואנט מיט זיין אויטאָמאט אין דער האנט. דער אויטאָמאט האָט ארויסגעשפּיגן פייער. דייטשע זשאנדארמען האָבן געשאָסן פון דער

טיר. איך האָב נישט געהאט קיין געווער. האָב איך נישט געקאָנט מער טון, ווי שטיין אין א זייט און זיך צוקוקן.

דער גאנצער קאמף האָט געדויערט העכסטנס איין מינוט. תיכף איז דער אָפיציר געלעגן אויף דער ערד מיט א דורכגעשאָסענעם שארבן. זיין בלוט האָט מיט א טונקעלער רויטקייט פארגאָסן די פאדלאָגע. אָבער אויך אין פאָרצימער זענען געלעגן דריי צעממיתטע זשאנדארמען, וואָס זענען געפאלן פונעם גראנאט.

די דייטשן האָבן זיך א נעם געטון צו מיר. מען האָט מיך אוועקגע־פירט אין געשטאפאָ. איך האָב פארשטאנען, אז איך בין א פארלוירענער. איך האָב דערציילט אין געשטאפאָ דעם גאנצן אמת. צום גליק איז מיר געלונגען צו באהאלטן פאר דער געשטאפאָ דעם נאָמען פון מיין פריינט, וואָס האָט מיך אריינגעפירט אין דער דירה.

דער געשטאפאָוויעץ האָט מיר דאן געגעבן א העפט מיט א בלייפע־דער און געהייסן מיר אָנשרייבן אלץ, וואָס איך ווייס וועגן דעם ענין פון ארסענאל. אזוי בין איך מיט די דאָזיקע שול־מכשירים אהער געקומען — האָט העניעק פארענדיקט זיין דערציילונג.

— דו מוזט טראכטן —האָט אים איינער פון די עלטערע ארעס־טאנטן געגעבן אן עצה — זייער לאנגזאם צו שרייבן. ווייל נאָכדעם, ווי דו וועסט שוין אלץ האָבן אָנגעשריבן, וועלן זיי דיך מער נישט דארפן. דאן ווייסטו דאָך, וואָס זיי טוען מיט א ייד.

דער ארעסטירטער האָט דערביי געמאכט מיט זיין האנט א באווע־גונג, ווי ער וואָלט געוואָלט זאָגן: „עס טויג סיי ווי אויף א כפרה".

* * *

עטלעכע טעג נאָך העניעקס קומען איז מיר געלונגען ארויסצובא־קומען זיך פון דער קאמער 258. פון די פריערדיקע קאפיטלען ווייסן מיר שוין, אז פון דער קאמער 258 האָט מיך דער גורל פארוואָגלט אין לאגער אויף גענשא גאס, אין וועלכן איך האָב מיך אָבער נישט געקאָנט דערהאלטן.

נאָך עלף טעג פון מאטערן זיך אויף גענשא בין איך צוריקגעקומען אין פאוויאק. מיך האָט מען אָבער שוין נישט צוריקגעפירט אין קאמער

258. איך בין געוואָרן א „פּלוס" און איך בין פארמאכט געוואָרן אין דער טויטן־קאמער 257. פאר מיר איז שוין געווען גאנץ קלאָר, אז איצט איז שוין געקומען דער לעצטער עטאפּ פון מיינע וואָגלעונישן. איך בין געווען אויף אלעמען געפאסט. דער טויט האָט אויף מיר נישט געמאכט קיין שום איינדרוק.

אריינקומענדיק אין קאמער 257, האָב איך דאָ באגעגנט א מנין יידן, נאָר וואָס געבליבענע פון ווארשע, וואָס האָבן געווארט אויף דער עקזעקוציע. צווישן די דאָזיקע יידן האָב איך געטראָפן א באקאנטן. עס איז געווען העניעק.

אין טויטן קאמער בין איך געקומען שבת פארמיטאָג. אזוי ווי זונטיק איז געווען א רו־טאָג, האָט די עקזעקוציע געקאָנט ערשט פאָרקומען מאָנטיק פארמיטאָג. איך דערמאָן מיך, אז הגם איך בין שוין אינגאנצן געפאסט געווען אויפן טויט, האָט מיר הנאה געטון די אויסזיכט נאָך צוויי טאָג צו לעבן, וואָס איך האָב נאָך פאר מיר געהאַט.

דערווייל בין איך אָבער געווען שטארק אויסגעמאטערט און אָפּגעשוואכט. זינט 24 שעה האָב איך נישט געהאַט געגעסן. איך האָב מיך אוועקגעזעצט ערגעץ אין א זייט פון שטרויזאק און געווארט, ביז מען וועט ברענגען דאָס עסן. העניעק האָט זיך תיכף צוגעשארט צו מיר. ער האָט מיך געפרעגט:

— פארוואָס ביסטו אזוי דערשלאָגן?

— איך בין פשוט הונגעריק — האָב איך געענטפערט — זינט נעכטן אינדערפרי האָב נישט געגעסן. איך בין זייער אָפּגעשוואכט.

— אין קורצן וועט מען שוין געבן די מיטאָג־זופּ, וועסטו עסן. האָב נישט קיין מורא, פריינט, זיי וועלן אונדז איצט נישט הרגענען.

— פון וואנען ווייסטו דאָס? האָב איך אים א פארחידושטער געפרעגט.

— אין דער דאָזיקער קאמער זיץ איך שוין זינט אכט טעג. פינף מאָל האָט מען מיך שוין ארויסגעפירט צו דער עקזעקוציע און אלע מאָל פירן זיי מיך צוריק. דו דארפסט פארשטיין, אז אויב פון שוכא איז נישט געקומען איבער דיר דער טויט־אורטייל, דאָס הייסט, אויב דיין נאָמען פיגורירט נישט אויף דער רשימה „צור אומזידלונג", קאָנען זיי דיך נישט

שיסן. אזוי ווי מיין נאָמען פיגורירט דאָרט נישט, שיקן זיי מיך יעדעס מאָל צוריק. דיין נאָמען קאָן דאָרט אויך נישט זיין, ווייל אויף שוכא ווייסן זיי בכלל נישט, אז דו זיצסט אין דער טויטן קאַמער. דערפאַר וועט מען דיך אויך צוריקשיקן פון דער עקזעקוציע.

— הכלל, וואָס טראכסטו — איך בין שוין געווען א ביסל אויפגע־רעגט — מיר וועלן דאָ אין דעם דרעק אזוי לאַנג וואַרטן, ביז די געשטאַפּאָ וועט זיך איבער אונדז מרחם זיין און אונדזערע נעמען אריינשטעלן אויף דער רשימה.

— זיי רואיק —האָט מיך העניעק צאַרט אָנגענומען ביי דער האַנט— מיר וועלן גיין אויף דער פערטער אָפּטיילונג צו דער גרופּע פון די יידישע פּאַכלייט.

פּלוצלינג איז געוואָרן א טומל. מיר האָבן געמוזט איבעררייסן אונדזער געשפּרעך. די טיר האָט זיך אויפגעפּראַלט און אין אונדזער קאַמער האָט זיך אָנגעהויבן אן אריינמארש פון ציגיינער. איינער נאָכן צווייטן זענען די ציגיינער אריינגעגאַנגען אין קאַמער. עס זענען צווישן זיי געווען גאָר יונגנטלעכע און זקנים ווייט נאָך די זיבעציק. בסך הכל זענען זיי געווען 45 נפשות. אזוי ווי מיר זענען שוין דאָ געווען צען יידן, זענען מיר איצט צוזאַמען אין דער קליינער קאַמער געווען 55 מענטשן.

עס איז שוין נישט מעגלעך געווען צו זיצן. אַלע זענען מיר געשטאַ־נען צוזאַמענגעפּרעסט איינער צום צווייטן און אזוי זענען מיר דאָן געשטאַנען די גאַנצע צייט פון שבת ביז מאָנטיק. ערשט מאָנטיק פאַרטאָג האָט מען ארויסגעפירט די ציגיינער. עס האָט געהייסן, אז מען פירט זיי אוועק מיט א טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אויך אונדז, די צען יידן, ארויסגעפירט פון דער קאַמער. מיר זענען געגאַנגען צו דער עקזעקוציע.

איך, אַן אָפּגעמאַטערטער, קוים געשלעפּט די פיס, בין געגאַנגען אין איין רייע מיט העניעקן. העניעק דאַקעגן האָט זיך גוט געהאַלטן, פעסט געשטעלט זיינע טריט און דעם גאַנצן וועג איבער די תפיסה־קאָרידאָרן מיך באַרואיקט.

— וועסט זען, מיר וועלן תיכף צוריקגיין.

— מיר איז נישט קיין נפקא מינה, וואָס פריער, אַלץ בעסער.

— לאָז שוין אָפּ, וואָס פאלט דיר איין? שטארבן האָט מען תמיד צייט.

דער וואכמייסטער האָט אונדז צוגעפירט צו דער תפיסה־קאנצעלאַריע. עס האָט שוין דאָ געווארט א גרופּע פרויען. זיי זענען געשטאַנען אין א ריי מיטן פּנים צו דער וואנט. צוויי געשטאפּאָ־אָפיצירן, בירקל און אַלבערטס, זענען געשטאַנען אין א זייט. דער דריטער געשטאפּאָוויעץ, וויפּענבעק, א געפּערלעכער אכזר, האָט ארומשפּאַצירט צווישן די קרבנות און יעדער פרוי, וואָס האָט נאָר געוואגט אויסצודרייען דעם קאָפּ, האָט ער דערלאַנגט מערדערישע קלעפּ מיט זיין שטאָלענער בייטש. בירקל האָט ביים שלאָגן חיהש געשריגן. און זיין געשריי האָט זיך צוזאמענגעמישט מיט די געוויינען פון די פרויען. די קולות האָבן באמת געקאָנט גרייכן עד לב השמים.

אונדז האָט דער וואכמייסטער אריינגעפירט אין קאנצעלאַריע און געהייסן זיך אוועקשטעלן אין א זייט מיטן פּנים צו דער וואנט. מיר זענען רואיק געשטאַנען און געווארט אויף אונדזער גורל. איינער פון די רוצחים האָט אָנגעהויבן אויסרופן פון דער רשימה די נעמען. וועמען ער האָט ארויסגערופן, דער האָט זיך געדארפט אוועקשטעלן אין א צווייטער זייט. אונדזערע נעמען, דאָס הייסט העניעקס נאָמען און מיינעם, האָט דער רוצח נישט אויסגערופן. מיר זענען געבליבן שטיין אויף אונדזער אָרט.

א צווייטער געשטאפּאָוויעץ איז צוגעגאַנגען צו בירקלען און געפרעגט:

— וואָס איז מיט יענע צוויי?

בירקל האָט א צי געטון מיט די אַקסלען, ווי ער וואָלט געוואָלט זאָגן, אז ער ווייסט אליין נישט. תיכף האָט ער אָבער געגעבן א באפעל:

— אוועקפירן אויף דער פערטער אָפּטיילונג.

דער וואכמייסטער האָט אונדז געהייסן גיין. בעת מיר האָבן אָנגעהויבן שטעלן די טריט, האָבן מיר דערהערט א וויינענדיקע שטימע פון א יונג מיידל. זי האָט געיאָמערט און געקלאָגט זיך:

— איך בין אכצן יאָר אלט. איך וויל נישט שטארבן.

וויפּענבעק האָט מיט זיין בערן־שטימע אויף איר א געשריי געטון. דאָס מיידל איז געבליבן שטיל. מיך האָט אָבער די שטימע פון מיידל באגלייט דעם גאנצן וועג צו דער פערטער אָפּטיילונג. זי האָט מיר ממש

געקלונגען אין די אויערן. זי האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט אויך במשך פון די ווייטערע חדשים פון מאטערן זיך אין תפיסה. און אויך היינט צו טאָג, ווען איך שרייב די דאָזיקע זכרונות, קלינגט טיף אין דער נשמה דאָס יונגע קול פונעם יידישן מיידל, וואָס האָט אזוי שטארק געוואָלט לעבן און וואָס האָט אָבער געמוזט שטארבן מיט דעם מארטירער טויט.

* * *

איך בין צוזאמען מיט העניעקן געקומען אויף דער פערטער אָפּטייי־לונג, צו דער גרופּע פּאכלייט, וואָס האָבן געדארפט ארבעטן אין דער תפיסה. אין יענער צייט האָט בלויז א טייל פון דער דאָזיקער גרופּע געהאט באשעפטיקונג. נאָך נישט באשעפטיקטע יידן זענען דערווייל געזעסן אין קאמער און געווארט, ביז מען וועט זיי צוטיילן צו אן ארבעט. מיר זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן צו יענע ווארטנדיקע.

נאָר די קאמער פון דער פערטער אָפּטיילונג איז געווען אן אנדערע, ווי יענע קאמער אין תפיסה קעלער. באמת איז דאָס נישט געווען קיין קאמער, נאָר צוויי גרויסע זאלן, מיט גרויסע נאָרמאלע פענסטער, דורך וועלכע מיר האָבן געהאט אן ארויסבליק־פּונקט אויף דעם תפיסה־טויער.

לענגאויס די ווענט פוןביידע זאלן זענען געשטאנען אייזערנע בעטלעך, צוגעדעקטע מיט וואָלענע דעקעס. דאָס איז געווען די ערשטע זאך, וואָס האָט דאָ אויף זיך געצויגן אונדזער אויפמערקזאמקייט. הערט נאָר א מעשה. דאָ שלאָפט מען גאָר אין בעטן. און צוגעדעקט איז מען מיט א וואָלענער דעקע. מיר האָבן שוין געהאט פארגעסן, אז אזא לוקסוס איז ערגעצוו פאראן אויף דער וועלט.

אין אונדזערע צוויי גרויסע קאמערן האָבן דעמאָלט געלעבט איבער זעכציק יידישע געפאנגענע, פון זיי איז שוין א העלפט געווען באשעפּ־טיקט. די באשעפטיקטע זענען יעדן אינדערפרי ארויסגעגאנגען צו דער ארבעט און פארנאכט זענען זיי צוריקגעקומען. במשך פון טאָג זענען אין די קאמערן געזעסן אן ערך 30 מענטשן. די דאָזיקע דרייסיק האָבן מיר באגעגנט, בעת מיר זענען אהין געקומען. אזוי ווי אונדזער ביידנס צו־שטאנד איז געווען, נאָך די מאטערנישן אין די טויטן קאמערן, א זייער קלעגלעכער, האָבן זיך אונדזערע נייע חברים מיט אונדז שטארק פארנומען.

צווישן די דאָזיקע יידן איז שוין דעמאָלט געווען א געזעלשאפטלעכע

הילפס־טעטיקייט. אָנגעפירט איז זי געווען פון צוויי יידן: דער קאמאשנ־מאכער גוטמאן (וועגן וועלכן עס רעדט זיך אין א ווייטערן קאפיטל) און דעם אינזשיניער העבדזינסקי. אזוי ווי מיר האָבן געוווּסט, אז העבדזינסקי איז נישט דעם אינזשיניערס אמתער נאָמען, האָט מען אים נישט גערופן ביים נאָמען. מען האָט אים קורץ גערופן „פאַן אינזשיניער".

ווען מיר זענען אלזאָ געקומען אויף דער פערטער אָפּטיילונג, האָט זיך מיט אונדז דער אינזשיניער זייער ווארעם פארנומען. ער האָט אונדז געוויזן אן אָרט, ווו מיר קאָנען זיך אויסרוען, געגעבן אונדז ברויט און ביים ערשטן מיטאָג איז פאר אונדז באשטימט געוואָרן א טאָפּלטע שיסל זופּ.

מיר זענען דאָ צו ביסלעך צו זיך געקומען. מיר האָבן זיך אויסגעזוכט אן אָרט צו שלאָפן און פון דעם מאָמענט זענען מיר ביידע, העניעק און איך, געבליבן פריינט. מיר האָבן זיך צוזאמען געהאלטן, פונקט אזוי ווי דער גורל האָט אונדז ביידע פארבונדן. מיר האָבן צוזאמען געטיילט די שווערע און די משטיינס געזאָגט פרייליכע שעהן פון אונדזער לעבן. מיר האָבן צוזאמען געארבעט, געגעסן און געליטן. דער דאָזיקער בונד אונדזערער האָט געדויערט אכט חדשים, ביז דער גורל האָט אונדז ווידער פונאנדערגעטיילט.

גוטע פריינט זענען מיר געווען. איינער פארן צווייטן גרייט אויף קרבנות. העניעק איז טראָץ זיינע קליינע חסרונות געווען א גאָר אינטע־רעסאנטער יונגערמאן. ער האָט געהאט אלע מעלות פון א מוטיקן קעמפער, ער איז געווען א קלוגער און אן אויסגערעכנטער. ביי דעם אלעמען איז ער אָבער אויך געווען א ביסל פאנטאסט און אן אומפארבעסערלעכער אָפּטימיסט. ער האָט פארמאָגט אן אומבאזיגבארן גלויבן אין לעבן. מיט דעם דאָזיקן גלויבן איז ער בכח געווען אָפּט אָנצושטעקן אויך אנדערע חברים.

— איצט מוזן מיר געפינען א גוטע ארבעט — האָט ער צו מיר געזאָגט — אן ארבעט, וואָס זאָל אונדז געבן חיונה. די ערשטע זאַך איז קומען צו די כוחות. דאַן וועלן מיר זוכן א וועג, כדי צו ראטעווען זיך דאָס לעבן.

— אוי, העניעק, וואָס פארא פאנטאסט דו ביסט. דו ווילסט זיך

ארויסבאקומען פונעם לייבס מויל? פארגעס וועגן דעם. עס איז שוין לײדער פארפאלן.

— דו ווייסט זען —האט ער ממש געצאפלט— מיר וועלן פון דאנען ארויס לעבעדיקע. איך גלויב אין דעם זינט יענעם מאמענט, ווען איך בין אין געטא אריינגעפאלן אין די דייטשנס הענט און דערנאך בין איך ארויס א לעבעדיקער. איך וועל דיר דערציילן די געשיכטע. עס איז געווען אזוי: איך בין שוין אין יענער צייט געווען איינער אליין און אין די נעכט בין איך ארומגעקראכן איבער די חורבות, כדי צו זוכן עסן און א וועג ארויס־צובאקומען זיך פון געטא. איך בין צופעליק געשטאנען אויף עפעס א הויף, ווו עס זענען געלעגן צעווארפענע מתים. פלוצלינג האב איך דערהערט טריט פון אנקומענדיקע מענטשן. איך בין דאך געווען נישט מער ווי א גע־יאגטע חיה און אין אזא צושטאנד איז דער מענטש נישט קיין פריינט, ער קאן בלויז זיין א שונא. די טריט זענען געווען פון געקאוועטע שטיוול. עס איז נישט געווען קיין ספק. דאס זענען געווען דייטשן. איך האב שוין נישט געהאט קיין צייט צו אנטלויפן. זיי זענען געווען אזוי נאענט, אז איך האב אפילו געהערט זייער געשפרעך. איינער האט איבערגעצייגט די איבעריקע, אז דא אין דעם הויף האט זיך עמעץ אריינגעשלייכט און ער מוז נאך דא זיין. איך בין געווען זיכער, אז דער דאזיקער דייטש האט מיך באמערקט און איצט פירט ער נאך דייטשן, כדי מיך צו כאפן. אן שום רעש האב איך מיך אוועקגעלייגט אויף דער ערד נעבן צוויי מתים. איך האב שוין נישט געהאט קיין אנדער אויסוועג. איך האב געמוזט שפילן די ראלע פון א מת. אפשר וועט מיר געלינגען.

אומבאוועגלעך בין איך געלעגן. די דייטשן זענען מיט אנגעצונדענע עלעקטרישע לעמפלעך אריין אין הויף. זיי האבן באקוקט יעדן מת באזונ־דער, געלייכט אים דירעקט אין די אויגן. אויך מיר האבן זיי געלייכט עט־לעכע מאל דאס פנים. די שארפע ליכט־שטראלן פון לעמפל האבן זיך מיר אריינגעריסן אין די אויגן. מיט אלע מיינע כוחות האב איך מיך אנגע־שטרענגט, כדי נישט צו מאכן די מינדעסטע באוועגונג. דאך אבער האב איך איבער מיר געהערט פירן אזא געשפרעך:

— אט דער האט זיך גערירט. איך וואלט דערויף געשווירן — האט א דייטש געזאגט צו זיין חבר.

— עס האָט זיך דיר אַזוי געדאַכט —האָט דער צווייטער געענט־פערט— דו זעסט דאָך, אַז דאָס איז אַ מת.

— די דייטשן האָבן זיך דערווייטערט. איך האָב מיך אוועקגע־שלייכט פון דעם אָרט און דאָן מיט אַ שפּרונג אַריין אין אַנדערע חורבות. דאָס איבערלעבעניש פון יענער נאַכט איז שוין געווען פאַרביי, אָבער איך האָב וועגן דעם נאָך לאַנג געטראַכט און נאָך איצט טרעפט זיך אָפט, אַז איך פאַרטראַכט מיך וועגן יענעם איבערלעבעניש. ווייל לאָמיר זיך נישט נאַרן. וויפל האָט דען געפעלט, אַז דער דייטש, וואָס האָט געהאַט אַ חשד, אַז איך האָב מיך גערירט, זאָל מיר אויף יעדן פאַל אַריינשיסן אַ קויל? יאָ אַ מת, נישט אַ מת, אָבער צוליב פאָרזיכטיקייט אַריינשיסן אַ קויל שפּילט דאָן נישט קיין ראָלע. אויב עס איז אַזוי נישט געשען, איז אַ באַווייז, אַז עס איז מיר באַשערט צו לעבן. זינט יענעם צופאַל גיי איך טאַקע שטענ־דיק אַרום מיט דער איבערצייגונג, אַז דער טויט וועט איבער מיר נישט האָבן קיין שליטה.

העניעק האָט פאַרענדיקט זיין דערציילונג. איך האָב אים אָנגעקוקט מיט אַ שמייכל פול ביטול.

— איי, העניעק, העניעק. אַ גליקלעכער מענטש ביסטו.

איך האָב שוין מער נישט געוואָלט גאָרנישט זאָגן. איך האָב נישט געוואָלט ביי אים אָפּשוואַכן דעם גלויבן זיינעם.

* * *

אַמאָל איז צו אונדז אַריינגעקומען אַ געשטאַפּאָוויעץ. ער האָט גע־זוכט אַ ייד, וואָס קען גוט דייטש. דער דאָזיקער ייד דאַרף אַרבעטן אין תּפיסה־באָד. איך האָב מיך געמאָלדן און ווען דער געשטאַפּאָוויעץ האָט מיך אָנגענומען, האָב איך תיכף געפרעגט, צי עס איז דאָרט פאַראַן אויך אַ פּלאַץ פאַר נאָך אַ צווייטן יידישן אַרבעטער. די זאַך איז דורכגעגאַנגען און נאָך דעמזעלבן טאָג בין איך מיט העניעקן געווען אין באָד ביי דער אַרבעט.

אין באָד האָבן מיר נישט געלעקט קיין האָניק. מיר האָבן דאָרט אויסגעפירט די סאַמע שווערסטע און ברודיקסטע אַרבעטן, דערפאַר אָבער

האָבן מיר געהאט דאָרט גענוג צו עסן. יעדע וואָך האָבן מיר באַקומען ריינע וועש און יעדן טאָג זענען אונדז צוגעפאַלן ציגאַרעטן, וועלכע מיר האָבן באַקומען אַלס „טרינקגעלט״. איך האָב מיינע ציגאַרעטן געראויכערט, דאַקעגן העניעק האָט נישט געראויכערט. ער האָט זיינע ציגאַרעטן באַהאַלטן און שפּעטער זיי אויסגעביטן ביי די קיכערס אויף שמאַלץ, צוקער און פלייש.

דערנאָך זענען צו אונדז געקומען נאָך פיר יידן. די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן ביז דעמאָלט געאַרבעט אין באָד, זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די טראַנספּאָרטן. מיר, די זעקס יידן, זענען געבליבן די באַלעבאַטים פון באָד. מיר האָבן זיך דאָרט ווי עס איז איינגעאָרדנט, מיר האָבן אָנגעהויבן צו פירן אַ פּאַרצווייגטע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע טעטיקייט. אָבער העניעק איז פון דעם אַלעמען נישט געווען נתפּעל. ער האָט געזוכט צו מאַכן געשעפטן. אַלץ אויסגעביטן אויף עסן. ער האָט טאַקע זיך גוט דערנערט, שיין זיך אָנגעטון און צו מיר האָט ער געזאָגט:

— אויב דו וועסט וועגן דיר אַליין נישט טראַכטן, וועסטו אומקומען. מיר מוזן זיך פון דאַנען אַרויסבאַקומען, פאַרשטייסט. אָבער כדי זיך אַרויסצובאַקומען, מוז מען זיין גוט דערנערט און מען מוז זיין מענטשלעך אָנגעטון. אויב דו וועסט זיך אין צעריסענע בגדים אַרומדרייען אין וואַרשע, וועסטו אַריינפאַלן צום צווייטן מאָל. דערפאַר טאַקע וויל איך זיין שיין אָנגעטון און איך ראָט דיר צו טון דאָס זעלבע.

העניעק האָט שוין דעמאָלט אַריינגעטראַכט אין עסק פון פּליטה. ער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט פאַרשידענע פּלענער. די דאָזיקע פּלענער פלעגט ער אַנטפּלעקן פאַר אונדז, די בעדער, און איך האָב געמוזט איינזען, אַז יעדער פון זיי איז געווען אַ רעאַלער. אַזאַ מין פּלאַן פון פּליטה וואָלטן מיר גערן אויסגעפירט. עס האָט אויך צווישן אונדז בעדער נישט געפעלט קיין מוט דערצו. ליידער האָבן מיר אָבער נישט געהאַט קיין געלט. צו וועלכן פון די פּלענער מיר האָבן זיך גענומען, איז אַריין עפּעס אַ מניעה און דער פּלאַן איז געפאַלן. מיר האָבן געמוזט די פּליטה אָפּלייגן אויף אַ וויטערע צייט.

אין יענער צייט איז העניעק געווען דער „ספּיריטוס מאָווענס״ און די נשמה פון די אַלע פּלענער פון פּליטה. אויף אַזאַ אופן איז ער אויך גע־

וואָרן דער אומגעקרוינטער פירער פון אונדזער בעדער־גרופּע. און פּונקט ווי עס איז אין יעדער געזעלשאַפטלעכער אונטערנעמונג, ווען עס געלינגט עפּעס נישט, איז ווער שולדיק? — דער פירער.

הכלל, ווען אַ פּלאַן איז דורכגעפאַלן, האָבן חברה בעדער אין העניעקן געזען דעם שולדיקן. איך האָב אים אָפט געמוזט נעמען אין שוץ, פאַרענטפערן אים, אַז ער האָט געהאַט די בעסטע כוונות און אויב עס איז נישט געלונגען, איז עס נישט זיין שולד, פּונקט אַזוי ווי עס איז נישט די שולד פון יעדן פון אונדז. מען דאַרף אָבער נישט פאַרלירן דעם בטחון. דאָס אַנטלויפן פון פּאָוויאַק איז דאָך נישט קיין לייכטע זאַך. אויב עס איז דאָס מאָל נישט געלונגען, וועלן מיר פּרוּוון אַ צווייט מאָל און דעמאָלט וועט שוין געלינגען.

אַזוי האָבן מיר בעדער צוזאַמען מיט העניעקן מיטגעמאַכט דאָס שווערע תּפיסה־לעבן ביז סוף מערץ 1944. דעמאָלט האָט זיך שוין אַרויס־געפילט, אַז די דייטשן געפינען זיך גאָר נידריק אויף זייער וועג באַרג־אַראָפּ צום אָפּגרונט. די דייטשן גופא האָבן זיך שוין דעמאָלט דערפון אויך אָפּגעגעבן דין וחשבון. דאָס האָט מען אַרויסגעפילט פון זייער נערוועזער שטימונג, פון זייער גאַנצן פאַרהאַלטן זיך. מיר, די הונדערט און דרייסיק יידישע אַרבעטער פון פּאָוויאַק, האָבן געוווּסט דאָס אונדזעריקע. מיר האָבן געוווּסט, אַז פינף מינוט פאַר צוועלף וועלן די דייטשן מאַכן אַ סוף צו אונדזערע לעבנס. איז אויך צווישן אונדז די שטימונג געווען אַן אויפּ־געגרעגטע.

פּונקט אַזוי ווי אין די צייטן פון געטאָ, ערב דער ליקווידאַציע, האָט מען צווישן אונדז אָנגעהויבן צו הערן מיינונגען, אַז די אָדער יענע אַרבעט וועט נישט באַשיצן. אַ בעדער, צי אַן אַרבעטער פון תּפיסה־מאַגאַזין, דאָס זענען דאָך נישט קיין פאַך־אַרבעטער. די דייטשן קאָנען זיך גאַנץ גוט באַגיין אָן זיי. אַ צווייטער ענין זענען שוין די אַרבעטער פון די אויטאָמאָ־ביל־וואַרשטאַטן, אָדער די האַנטווערקער, וואָס אַרבעטן אין די תּפיסה־וואַרשטאַטן. ביים אַנטלויפן פון וואַרשע וועלן זיי די דייטשן מסתמא מיט זיך מיטנעמען, ווייל זיי וועלן די דאָזיקע אַרבעטער נאָך דאַרפן. איז הייסט עס, אַז זייער לעבן איז בעסער געזיכערט פונעם לעבן פון די איבעריקע נישט־קוואַליפיצירטע אַרבעטער. די דאָזיקע השערות האָבן זיך טאַקע

שפּעטער ארויסגעוויזן פאר ריכטיקע, אָבער אין יענעם מאָמענט, ווען וועלכן איך שרייב איצט, האָבן זיי ביי די נישט־קוואַליפיצירטע ארויסגע־רופן אן אמתדיקן גרויסן נאָך ענדערן די ארבעט אויף א מער זיכערע.

העניעקן איז דעמאָלט געלונגען אריינצובאקומען זיך אין די אויטאָ־מאָביל־ווארשטאטן. אמת איז, אז אליין האָט ער נישט געשטרעבט דערצו. די בעדער האָבן שוין דעמאָלט געהאלטן גאָר נאָענט פון אויספירן דעם פּלאַן פון פּליטה. העניעקן האָט זיך שטארק נישט געגלוסט אונדז צו פארלאָזן, אָבער געמאַכט האָט זיך די זאַך אזוי: אנדערע יידן האָבן דערשנאַפּט, אז די בעדער האלטן ביי פּליטה. יידן האָבן מורא געהאט, אז אונדזער פּליטה זאָל נישט ארויסרופן קיין רעפּרעסיעס מצד די דייטשן קעגן די איבריקע יידן, וואָס וועלן בלייבן. האָט מען אונדז געוואָלט שטערן אין אויספירן אונדזער פּלאַן. דער אינזשיניער איז אין יענער צייט געווען דער שרייבער אין אונדזער יידן־אָפּטיילונג. ווען עס איז צו אים פון דער געשטאַפּאָ גע־קומען א פאָדערונג פאר אן אויטאָ־מעכאַניקער, האָט ער אויסגעוויילט העניעקן. דער אינזשיניער האָט חושד געווען, אז העניעק איז די נשמה פון אונדזערע פּלענער און אויב ער וועט אים צונעמען פון אונדז, וועלן מיר אלע נישט קאָנען אויספירן דעם פּלאַן, נישט מיר אָן העניעקן און נישט העניעק אָן אונדז.

העניעק איז פון אונדז אוועק. ער איז געווען אין אן אנדער קאַ־מער און ווען מיר האָבן מיט צוויי חדשים שפּעטער אויסגעפירט אונדזער פּלאַן פון פּליטה, האָבן מיר אים, צו אונדזער גרויסן באדויערן, נישט געקאָנט מיטנעמען. מיר זענען אנטלאָפן אָן העניעקן.

* * *

העניעק איז נישט אומגעקומען אין פּאוויאַק. ער איז געווען צווישן יענע ניינציק יידן, וועלכע זענען אדאנק דעם ווארשעווער אויפשטאנד באפרייט געוואָרן אויפן שטח פון גענשער לאַגער. בשעת דעם אויפשטאנד האָט זיך העניעק צוזאמען מיט נאָך אנדערע חברים, געוועזענע פּאוויאַק־געפאנגענע, געמאָלדן צו די קעמפנדיקע אויפשטענדלער. ער האָט געקעמפט אויף דער אלטער שטאָט, דערנאָך איבער קאנאלן דורכגעגאנגען אין צענ־

טער פון וואַרשע. פון דאָרט איז ער מיט זיין גרופּע קעמפער אריבער אויף פּאַווישלע, ווי עס האָט זיך אָפּגעשפּילט דער לעצטער אקט פון דער טראַגעדיע פון וואַרשעווער אויפשטאַנד.

איך האָב צו העניעקן דאָס פולע פאַרטרויען, אז ער האָט גוט גע־קעמפט און אז ער האָט ,חלילה, נישט געברענגט קיין אומכבוד דעם יידישן נאָמען. נאָר בשעת מיר זענען געזעסן אין פּאַוויאַק, האָט ער געפלעגט צו זאָגן, אז אייגנטלעך גייט אים נישט אין ראַטעווען זיך דאָס לעבן. ער וויל בלויז דערלעבן אזא גליקלעכן מאָמענט, ווען ער וועט קאָנען מיט זיינע אייגענע הענט זיך נוקם זיין אין די דייטשן פאַרן אויסמאָרדן די יידן.

— נקמה וויל איך נעמען — האָט ער געזאָגט — פאַרן לעבן פון מיין פאָטער, פון מיין פרוי און קינד.

פריינט, וועלכע איך האָב באַגעגנט שוין נאָך דער באַפרייאונג, האָבן מיר דערציילט וועגן העניעקס העלדישע מעשים בשעת די קאַמפן אויף פּאַווישלע. פון די דאָזיקע דערציילונגען בין איך געוואָר געוואָרן, אז העניעקן איז באמת געלונגען צו שטילן זיין דורשט נאָך נקמה.

איינער פון יענע פריינט האָט זיך מיט העניעקן געזען אין סעפּטעמ־בער 1944. דער אויפשטאַנד האָט שוין דעמאָלט געהאַלטן ביים ווערן דער־שטיקט. העניעק איז א שווער פאַרוואונדעטער אין בויך געלעגן אין א פּראָוויזאָריש־איינגעאָרדנטן שפּיטאָל אויפן טשערניאַקאָוו. שפּעטער האָט מען דעם דאָזיקן שפּיטאָל עוואַקואירט און איך ווייס עד היום נישט, וואָס מיט העניעקן איז געשען. צי איז ער געבליבן לעבן, צי האָט ער זיין לעבן פאַרענדיקט מיט דעם העלדישן טויט.

ליבער פריינט מיינער! אויב דו לעבסט ערגעץ, נעם אָן די דאָזיקע שורות, פאַר דיר געשריבענע פון א חבר, וואָס דיין אָנדענק איז פאַר אים זייער טייער. ביסטו אָבער אוועק פון דער וועלט, דאַן זאָל דיין מוט און העלדישקייט ווערן דער וועגווייזער פאַר די יינגערע יידישע דורות, וועלכע דאַרפן פון דיינע מעשים זייער א סך לערנען.

דער אומגעלונגענער אויפשטאַנד.

דער קאַמאַשנמאַכער גוטמאַן האָט געהערט צום מין פון יענע

איידעלע און געבילדעטע בעלי־מלאכות, וועלכע מען האָט אין די הונדער־טער, אָדער טויזנטער באַגעגנט אין אַמעריקן פּוילן. ער האָט זיך גוט אויסגעקענט אין זיין פאַך, געווען אַ טיכטיקער ארבעטער און פונדעסט־וועגן האָט ער געהאַט אַ חוש פאַר וועלטלעכע ענינים. ער האָט זיך איינ־טערעסירט מיט פּאָליטיק, מיט וויסן. ביי זיינע 35 יאָר און ביי די איבער 20 יאָר פון פּראָפעסיאָנעלער ארבעט האָט ער שוין געהאַט דורכגעלייענט אַ גאַנצן ים מיט ביכער. אַ באַזונדערע ליבשאַפט האָט ער געהאַט צום יידישן בוך.

טראָץ זיין יונגן עלטער איז שוין גוטמאַן נאָך פאַר דער מלחמה באַקאַנט געווען אין זיין שטאָט בידגאָשטש אַלס איינער פון די בעסטע קאַמאַשנמאַכערס. שטענדיק איז ער טאַקע געווען פאַרשיט מיט ארבעט, ער האָט זייער גוט פאַרדינט און ער האָט געפירט אַ לעבן מיט לייטן גלייך. נאָך אין די יונגע יאָרן האָט גוטמאַן חתונה געהאַט און געלעבט אַ גוט און צופרידן לעבן.

אפילו אין אַזאַ צייט, ווען גוטמאַן איז ממש פאַרשיט געווען מיט ארבעט, האָט ער דאָך תמיד געפונען אַ ביסל צייט פאַר אַנטייל צו נעמען אין קולטור־לעבן. אין קרייז פון זיינע פריינט האָט ער געפלעגט אָרגאַני־זירן קולטור־פאַראַנשטאַלטונגען, פאָרלעזונגען, פאָרשטעלונגען פון אַמאַ־טאָרישן טעאַטער, קאָנצערטן פון יידישן ליד.

צו זיין באַדויערן האָט ער נישט געקאָנט אַרויסטרעטן מיט אַ פאָר־לעזונג, הגם ער האָט געהאַט, וואָס צו זאָגן. זיין לשון איז געווען אַ ביסל שטאַמלדיק און אַזוי ווי ער איז געווען שטאַרק אַמביציעז, האָט ער גע־וואָלט אויסמיידן צו ווערן לעכערלעך פאַר אַן עולם צוהערער.

נישט קוקנדיק אויף זיין קליינעם מום, איז גוטמאַן געווען אַ סימפּאַ־טישער יונגערמאַן פון מיטלען ווּוּקס מיט אַ פּנים פון צאַרט געשניצטע צוגן. דעמאָלט ווען איך האָב זיך מיט אים באַקענט, איז ער געגאַנגען לייטיש אָנגעטון און אין פּאַוויאַק האָט זיך אַזאַ זאַך שטאַרק געוואָרפן אין די אויגן, מחמת מיר אַלע זענען דאָרט ארומגעגאַנגען אָפּגעריסענע און אָפּגעשליסענע.

עס איז כדאי אונטערצושטרייכן, אַז אין פּאַוויאַק האָבן די יידישע אינטעליגענטן באַמיט זיך אויסצוזען ווי ארבעטער. דערמיט האָבן זיי

געוואָלט זיך דעקן פאַר די דייטשע רוצחים, וועלכע האָבן אומברחמנותדיק אויסגעראָטן די ייִדישע אינטעליגענץ. אַן אינטעליגענט וואָלט זיך נישט געקאָנט דערהאַלטן אין פּאוויאַק אָן שפּילן די ראָלע פון אַן ארבעטער. די צעריסענע בגדים, וועלכע מיר האָבן געטראָגן, זענען געווען איינער פון די הויפּט־מיטלען פאַר אָנגיין אַלס ארבעטער. דאַקעגן האָבן די אמתע פאַכלייט, וועלכע זענען געווען אימשטאַנד מיט מעשים צו באַווייזן דעם ווערט פון זייער אַרבעט, נישט מורא געהאַט, אַז מען זאָל זיי חושד זיין אין „ליפּע" (נישט קיין אמתדיקער בעל־מלאכה). דערפאַר האָבן זיי טאַקע נישט געמאַכט ביים אָנטון זיך קיין באַזונדערע שנויים. איז במילא אַרויס־געקומען, אַז די אמתדיקע אַרבעטער זענען געגאַנגען מענטשלעך אָנגעטון, דאַקעגן האָבן די אינטעליגענטן געטראָגן ארבעטער־בלוזעס אָדער סתם צעריסענע שמאַטעס.

צווייטנס איז גוטמאַן געווען איינער פון יענע זיבן ייִדן, וועלכע די תפיסה־וואַך האָט אָפּגעראַטעוועט פון טויט בשעת יענער שחיטה אין פרילינג 1943. היות ער האָט זיינע אַלע זאַכן נאָך פון פריער געהאַט מיט זיך אין תפיסה, איז ער טאַקע ביי די דאָזיקע זאַכן געבליבן. איז קיין וווּנדער נישט, אַז ער האָט זיך געהאַט אין וואָס אָנצוטון.

בשעת איך בין געקומען אויף די פערטע אָפּטיילונג, האָבן יענע זיבן ייִדן — צווישן וועלכע עס איז געווען אויך גוטמאַן — פאַרנומען אַ באַזונדערע קאַמער אויף דער זעלבער אָפּטיילונג. די דאָזיקע קאַמער איז געווען בעסער איינגעאָרדנט, בכלל האָט זיך דאָרט אַרויסגעפילט אַ מער היימישע לופט. מיר האָבן די דאָזיקע קאַמער גערופן: „דאָס לאָרדן צימער". די זיבן ייִדן פלעגן מיר רופן „די לאָרדן". מיט אַ צייט שפּעטער זענען די לאָרדן אַרויסגעגאַנגען פון אונדזער אָפּטיילונג. די דייטשן האָבן זיי געגעבן אַ בעסערע און געמיטלעכע קאַמער אין דער פרויען־אָפּטיילונג.

עס איז גאַנץ קלאָר, אַז די לאָרדן איז עס אין תפיסה בעסער גע־גאַנגען, ווי די איבריקע ייִדן. ערשטנס זענען זיי געווען די עלטסטע תושבים פון דער תפיסה. זיי זענען געווען אויסגעקאָכט מיט דער תפיסה־וואַך, וועלכע האָט זיי אַ סך געהאָלפן. צווייטנס זענען דאָס געווען טאַקע די אמתדיקע, גוטע פאַכלייט, וואָס האָבן געמאַכט די סאַמע וויכטיקסטע אַר־

בעטן פאר די דייטשן. פאר גוט מאכן אן ארבעט האָט א בעל־מלאכה באַקומען עסנוואַרג, ציגאַרעטן און אַלץ, וואָס ער האָט באַדאַרפט.

די דייטשע רוצחים האָבן שטאַרק געהאַלטן פון גוטמאַנען. ער איז געווען דער פאַקטישער לייטער פון די גרויסע וואַרשטאַטן. זיין דעה און זיין וואָרט זענען געווען זייער וואָגיק ביי די דייטשן און הגם גוטמאַן איז געווען נאָר א ייד, האָבן זיך מיט אים געמוזט שטאַרק רעכענען די אוקראַי־נישע וואַכמייסטערס און די פוילישע תפיסה־קלוטשניקעס, די אַזוי־גערו־פענע „קלאַווישן", וועלכע זענען געווען אַנגעשטעלט אין די פאַרשידענעווירטשאַפטלעכע אָפּטיילונגען פון דער תפיסה. במילא זענען אים געווען אונטערגעאָרדנט די פוילישע אַרעסטירטע, וואָס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן און, פאַרשטייט זיך, אויך די יידישע פאַכלייט.

גוטמאַן האָט קיין מאָל נישט געגעבן וועמען עס זאָל נישט זיין אַרויסצופילן זיין מאַכט. ער איז געווען א מענטש מיט א געזעלשאַפטלעכן חוש און איך געדענק, אַז בשעת א געשפּרעך האָט ער אַמאָל מיר געזאָגט:

— מיר זענען אַלע דאָ פאַראייניזאַמטע און פאַריתומטע מענטשן. איך קען פון צווישן אונדזערע חברים קיינעם נישט, וואָס האָט ערגעצוווּ אויף דער וועלט א נאָענטן מענטש אָדער א קרוב. אַלע האָבן מיר אונדזערע משפחות פאַרלוירן און דערפאַר לייגט זיך פשוט אויפן שכל, אַז מיר דאַרפן אַלע צוזאַמען לעבן ווי איין משפחה. נישט בלויז פאַר זיך דאַרף מען לעבן, אָבער ווו נאָר מעגלעך דאַרף מען העלפן א חבר. מען דאַרף אים פאַרטרעטן זיין פאַרלוירענע משפחה.

גוטמאַן האָט זיך באמת געהאַלטן ביים דאָזיקן פּרינציפּ. זיינע איינ־פלוסן, וועלכע ער האָט זיך אויסגעאַרבעט ביי די געשטאַפּאָווצעס, פלעגט ער אויסנוצן לטובת די יידן. בפרט פלעגט ער זיך פאַרנעמען מיט אַרויס־נעמען יידן פון דער טויטן־קאַמער. ער פלעגט זיך שטענדיק אינטערעסירן, וועמען מען האָט געבראַכט אין דער טויטן־קאַמער און אָפט איז ער געגאַנגען צום תפיסה־קאָמענדאַנט, פּיטש, צו וועלכן ער האָט געהאַט א צוטריט, און געמאָלדן אים, אַז דער אָדער יענער ייד, וואָס געפינט זיך אין דער טויטן־קאַמער איז א גוטער שוסטער אָדער שניידער און אַז ער, גוטמאַן, דאַרף אים האָבן צו דער אַרבעט אין די וואַרשטאַטן. אַז ער האָט אָנגע־טראָפן אויף א גינסטיקן מאָמענט, האָט אים דער קאָמענדאַנט אַרויסגעגעבן

דעם ייד. אָפּט אָבער האָט דער קאָמענדאַנט גוטמאַנען געזידלט פאַר זיין אַריינמישן זיך אין די תפיסה־ענינים, געשיקט אים צו אַלע שווארצע רוחות. גוטמאַן האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויף דעם רוצחס זידלען. עס האָט אים בלויז געוויטיקט דאָס האַרץ, וואָס ער קאָן נישט ראַטעווען אַ ייד פון טויט. דעם אַנדערן טאָג איז ער ווידער געווען ביים קאָמענדאַנט און געבעטן פאַר אַ צווייטן ייד.

ווען גוטמאַנען איז שוין געלונגען אַרויסצובאַקומען דעם ייד פון טויטן־קאַמער, האָבן זיך ערשט דעמאָלט אָנגעהויבן די אמתדיקע צרות. דער ייד איז געבראַנגט געוואָרן צו אונדז און דערנאָך האָט מען אים אוועקגעזעצט אין וואַרשטאַט צו אַן אַרבעט. האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז דער ייד איז נישט קיין שניידער און נישט קיין שוסטער, ער איז אַ „ליפּע". אַזאַ ייד האָט גוטמאַן שוין געמוזט תמיד דעקן. דאָס דאָזיקע דעקן איז אָנגעקומען מיט גרויס מי. צווישן די פּוילישע קלאָטשניקעס, וואָס האָבן געהאַט דינסט אין די וואַרשטאַטן, צווישן די פּוילישע אַרעסטירטע, וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט, האָט נישט געפעלט קיין שונאים, וואָס האָבן נאָר געזוכט אַ מעגלעכקייט צו פאַרניכטן דעם ייד. די דאָזיקע שונאים האָבן אָפּגעמסרט דעם „ליפּע" פאַר די דייטשן. גוטמאַן האָט דאַן געמוזט מיט דער הילף פון זיינע איינפלוסן ממש קעמפן פאַרן דערהאַלטן דעם ייד ביי דער אַרבעט. ס'רוב איז גוטמאַנען די זאַך געלונגען, איך האָב אָבער געקענט פאַלן, ווען גוטמאַנס באַמיאונגען זענען געבליבן אָן שום דערפאָלג. די דאָזיקע אומגליקלעכע יידן זענען, נאָך אַ קורצער צייט אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן, צוריקגעגאַנגען אין דער טויטן־קאַמער און פון דאָרט אויפן געוועגלעכן וועג צו דער עקזעקוציע.

בסך הכל האָט גוטמאַן אַרויסגעראַטעוועט פון דער טויטן־קאַמער אַן ערך דרייסיק יידן. די דאָזיקע אַרויסגעראַטעוועטע האָבן צום מיינסטן טייל געהערט צו די יידישע אינטעלעקטועלע קרייזן. גוטמאַן האָט געהאַלטן, אַז די וויכטיקסטע אויפגאַבע איז צו ראַטעווען די שארית־הפליטה פון אונדזער אינטעליגענץ. אַלזאָ דרייסיק יידן זענען צווישן אונדז געווען, וואָס האָבן אויסשליסלעך גוטמאַנען געהאַט צו פאַרדאַנקען זייער לעבן. הגם דאָס דאָזיקע לעבן איז געווען זייער שווער און שטענדיק האָט עס געטראָגן דעם חותם פון צייטווייליקייט, איז עס דאָך געווען אַ לעבן. לעבן

הייסט האָפן און דיביידע זאכן צוזאמען זענען בלי ספק בעסער. פון א באלדיקן טויט. און גוטמאן איז טאקע געווען דער גרויסער בעל־טובה פון יענע דרייסיק יידן.

גוטמאן האָט זיך נישט באגנוגנט בלויז מיט די אינטערווענצן ביים תפיסה־קאָמענדאנט. ער האָט זיך אויך פארמאָסטן אויף פירן א געזעל־שאפטלעכע הילפס־טעטיקייט. דער גאנצער צול פון דער דאָזיקער הילפס־טעטיקייט איז טאקע געלעגן אויף זיינע פּלייצעס. איז עמעץ פון אונדז קראנק געוואָרן און האָט געדאַרפט א בעסערע פלעגע, האָט אים גוטמאן געברענגט אלץ, אין וואָס דער קראנקער האָט זיך גענויטיקט. במשך פון דער זומער־צייט פון יאָר 1943, ווען נאָך נישט אלע פון אונדזערע חברים האָבן געארבעט, האָבן מיר שטארק געליטן הונגער. איך דערמאן מיך, מיט וואָס פארא אומגעדולד עס פלעגט אין דער קאמער דערווארט ווערן די אָוונט־שעה, ווען די ארבעטנדיקע חברים וועלן זיך אומקערן פון דער ארבעט. די ארבעטנדיקע חברים האָבן מיט זיך געברענגט אין קאמער, ווער א שטיקל ברויט, ווער א שיסל זופּ, ווער אפילו א גאנצע קאן זופּ. די הונגערנדיקע קאמער־זיצערס האָבן זיך געוואָרפן אויפן עסן. איינמאָל אין טאָג האָבן זיי געגעסן צו דער זעט.

אין יענער צייט האָט גוטמאן אָרגאניזירט א הילפס־קאמפּיין אויף א גרעסערן פארנעם. אין דער פרויען־אָפּטיילונג זענען דעמאָלט געזעסן די אינטערנירטע יידן פון פּוילישן האָטעל. אלס כלומרשטע אמעריקאנישע בירגער האָבן זיי געהאט דאָס רעכט צו האָבן געלט און דורך ספּעציעלע געשטאפּאָ־שליחים איינצוקויפן אין שטאָט לעבנס־מיטלען פאר זייער אייגן געלט. מיט דער הילף פון יענע אינטערנירטע האָט גוטמאן איינגעקויפט אין שטאָט לעבנס־מיטלען פאר אונדז. פון וואנען ער האָט גענומען דאָס געלט, ווייס איך נישט. יעדנפאלס האָבן די אינטערנירטע יידן פון צייט צו צייט באקומען פון דער שטאָט פאר אונדז עסנווארג. דערנאָך איז נאָך געווען א שווערער עסק מיטן אריבערשמוגלען די פּעקלעך פון דער פרויען־אָפּטיילונג צו אונדז. די דאָזיקע ארבעט האָט אויסגעפירט גוטמאן מיט זיינען פריינט „די לאָרדן".

דער ווינטער פון יאָר 1943־1944 איז געווען אין פּוילן א באזונדערס שווערער. פאר אונדז, די פּאוויאקער ארעסטירטע, אויסגעהונגערטע און

אויסגעמאַטערטע, האָט ער זיך מיט אַ טאָפּלטן כּוח איינגעביסן אין די ביינער. די קעלטן זענען ממש געווען אומדערטרעגלעך און צום אומגליק זענען מיר אַלע כּמעט געווען איינגאַנצן באָרוויס. גוטמאַן האָט זיך גענומען צום ענין. ער האָט תּיכּף געפונען אַן עצה. אין די שוסטער־ווארשטאַטן האָט ער מיט דער דערלויבעניש פון ווארשטאַטן־שעף אוועקגעזעצט נאָך די אַרבעטס־שעהן די יידישע שוסטערס צו פאַרריכטן אונדזערע שיך. במשך פון אַ קורצער צייט האָבן מיר אַלע געהאַט גאַנצע שיך.

פאַר אונדזערע עלטערע און שוואַכערע חברים האָט ער זיך באַמיט, אַז זיי זאָלן צוגעטיילט ווערן צו אַ לייכטער אַרבעט. לטובת די דאָזיקע מענטשן האָט ער געפירט אַ ספּעציעלע דערנערונגס־אַקציע. ער פלעגט זיי ברענגען צוקער, מאַרגאַרין און פליייש. ווען ער איז אַמאָל אַריינגעקומען אין די טישלער־ווארשטאַט און האָט דאָרט געטראָפן איינעם אַן עלטערן ייד, וואָס איז געשטאַנען ביים אייזערנעם אויוון און געוואַרעמט זיך דעם בויך, האָט ער צום ייד געזאָגט:

— איי, ייד, ייד, נישט די אויסערלעכע וואַרעמקייט פעלט אייך, נאָר די אינערלעכע. וואָלט איר געווען בעסער דערנערט, וואָלט אייך היינט נישט געווען קאַלט.

דעם זעלבן טאָג האָט גוטמאַן דעם ייד געברענגט אַ פּעקל עסנווארג און איבערגעגעבן עס מיט אַ גוט וואָרט:

— מיט וואָס איך בין אימשטאַנד אייך צו העלפן, העלף איך. נעמט דאָס פּעקל און זאָל אייך זיין צום געזונט. אפשר וועלן מיר נאָך דערלעבן בעסערע צייטן.

עס זענען געווען צווישן אונדז חברים, וואָס האָבן אויף גוטמאַנען געטראָגן אַ פאַרדרוס. הלמאי ער קומט אָפּט און זאָגט אונדז אַריין מוסר. די אַרעסטירטע פּאָליאַקן, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אויף די אַ. ג. „פונקציעס", פלעגן פירן פאַרשידענע מסחרים. ביי די אַרעסטירטע, וואָס זענען געזעסן פאַרמאַכט אין קאַמערן, פלעגן זיי פאַר ציגאַרעטן אָפּקויפן אַלץ, וואָס יענע האָבן נאָך געהאַט. אַן אָנצוג, אַ פּאָר שיך, אַ העמד, אַלץ האָט מען געקויפט פאַר עטלעכע פּאַפּיראָסן, אָדער פאַר אַ ביסל שמאַלץ. זענען טאַקע די מסחרים געפירט געוואָרן אין אַ גרויסן פאַרנעם, הגם די דייטשן האָבן שטאַרק פאַרפאָלגט דעם דאָזיקן האַנדל. האָט זיך געטראָפן,

אז די דייטשן האָבן געכאַפּט אַ פּאָליאַק ביים מאַכן מסחר, האָבן זיי אים קודם־כל אַראָפּגענומען פון זיין אַרבעט, דערנאָך איז ער צוויי טאָג געזעסן אין אַ פינצטערער קאַמער און לסוף האָט ער זיך אומגעקערט אין דער זעלבער קאַמער, ווו ער איז געזעסן, איידער ער איז אַרויסגענומען געוואָרן צו דער אַרבעט.

אין אַ געוויסער צייט האָבן אויך עטלעכע יידן גענומען זיך צו די מסחרים. נאָר פאַר אונדז איז די זאַך געווען פאַרבונדן מיט אַ גרעסערער סכנה ווי ביי די פּאָליאַקן, ווייל פון אַ פינצטערער קאַמער איז שוין דער ייד געגאַנגען דירעקט אין דער טויטן־קאַמער. מיר האָבן טאַקע געפירט אַן אויפקלערונגס־אַקציע קעגן די דאָזיקע מסחרים. די פאַראינטערעסירטע „סוחרים" האָבן געטענהט:

— וואָס איז אונדז פאַרא אונטערשיד, צי מיר וועלן דערשאָסן ווערן, צי מיר וועלן דאָ אויסגיין פון הונגער. מיר זענען נישט אויסן צו מאַכן פאַרמעגנס, אַזוי ווי עס טוען דאָס די פּאָליאַקן, אָבער צו פאַרדינען זיך אַ ביסל שמאַלץ, אָדער אַ שטיקל פלייש האָט אונדז קיינער נישט קיין רעכט צו פאַרביטן.

אין דער דאָזיקער איינשטעלונג איז פאַר אונדז געווען אַ טאָפּלטע סכנה. ראשית כל די סכנה פאַרן יחיד, וואָס ווערט געכאַפּט ביי אַזאַ מין זאַך. והשנית די סכנה פאַר אונדזער גאַנצער גרופּע. די דאָזיקע צווייטע סכנה האָט אונדז נישט געדראָאָט מצד די דייטשן, נאָר מצד אונדזערע מיטאַרעסטירטע, די פּאָליאַקן. ווען אונדזערע חברים וואָלטן אין אַ גרעסערן פאַרנעם געפירט די מסחרים, וואָלט די זאַך געמוזט אַרויסרופן קעגן אונדז אַלע אַ שנאה מצד די פּאָליאַקן, עס וואָלט געהייסן, אַז יידן וואַכערן אויס די פּוילישע אַרעסטירטע. אַזאַ אויפברויזונג פון אַנטיסעמיטיזם ביי די פּוילישע אַרעסטירטע וואָלט פאַר אונדז באַדייט ממש אַ קאַטאַסטראָפּע. אויב פּאָליאַקן אַליין נעמען זיך אויסצוואָכערן זייערע חברים, זאָלן זיי עס טון. דאָס איז נישט אונדזער עסק. דערפאַר אָבער מוזן מיר יידן אָפּהיטן אונדזער מאָראַלישע אויפפירונג.

שטיצנדיק זיך אויף די דאָזיקע אַרגומענטן, האָבן מיר געפירט אונדזער אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן אונדזערע פריינט. איין מאָל איז צוליב די מסחרים אַריינגעפאַלן איינער פון אונדז. דאָס איז געווען אַ

געווּיסער אַקערמאַן, א געוועזענער ווארשעווער אדוואָקאט. דורכגעפירט מיט די פּוילישע ארעסטירטע עטלעכע מסחרים און תיכף האָבן יענע וועגן דעם געמאָלדן דעם דייטשן וואכמייסטער. אַקערמאַן איז ארייננעזעצט געוואָרן אין דער פינצטערער קאמער און זינט דער דאָזיקער צייט האָט אים שוין קיינער מער נישט געזען.

נאָך דעם פאַל פון אַקערמאַן האָט שוין גוטמאַן נישט געקענט אין זיך אויפהאַלטן דעם כעס. אָן אויפגעבראַכטער איז ער א פארנאכט, ווען אַלע זענען שוין צוריקגעקומען פון דער ארבעט, צו אונדז ארײַן און גענומען האַלטן א מוסר רעדע אויף זיין שטאַמלדיקן לשון.

— אז איר נעמט עפּעס ביי די דייטשן —האָט ער געזאָגט— איז דאָס א טאַט, צוליב וועלכן עס איז כדאי איינצושטעלן דעם קאָפּ. איר מאַכט דאָס מיטן באַוווּסטזיין, אַז איר האָט דערמיט אָנגעמאַכט שאָדן דעם שונא. איר האָט אויך דערמיט לכל הפּחות א ביסל געקילט אייער האַרץ, וואָס לעכצט נאָך נקמה. אָבער צוליב א גאָרנישט צו גיין אין דער ערד אריין איז פּשוט משוגעת. הערט מיך יידן —האָט שוין גוטמאַן געשטאַמלט אויף א רעכטן אמת— ע...ע...ס איז נישט כ...כ...דאַי.

די „קאָמבינאַציעס” האָבן אויפגעהערט. חוץ אַקערמאַן איז שוין פון אונדזערע קיינער מער נישט ארייננעפאַלן.

* * *

צווישן די געשטאַפּאָווצעס האָט גוטמאַן געהאַט א סך מכלומרשטע פריינט. ער האָט טאַקע אָפט געמוזט מיט זיי פאַרברענגען אין געמיטלעכע שמועסן. וויפיל מאַראַלישע אָנשטרענגונגען עס האָבן אים אָבער געקאָסט די דאָזיקע באַציאונגען, האָבן מיר אַלע גוט געוווּסט, ווייל ער פלעגט אונדז אָפט דערציילן וועגן זיינע געשפּרעכן מיט די דייטשן.

אין א פרילינגס־טאָג יאָר 1944 האָט ער אונדז דערציילט וועגן זיין געשפּרעך מיט דעם באַקאַנטן תלין קלאַסטערמייער:

— קלאַסטערמייערן קענט איר. היינט זעט איר אים א שטילינקן אויף דער פרויען־אָפּטיילונג. אָבער בשעת דער געטאָ־צייט, ווען ער האָט עסקאָרטירט די „בודעס” (געשטאַפּאָ אויטאָמאָבילן) פון שוכא צום פּאַ־

וויאק, האָט ער ממש געוואָרפן א פחד אויף די יידן אין געטאָ. ווער שמועסט, אז ער איז געווען צוזאמען מיט וויפענבעקן, דעם רשע, האָבן זיי אויפן וועג, ווען זיי זענען דורכגעפאָרן איבערן געטאָ־שטח, געשאָסן יעדן ייד, וועלכן זיי האָבן באגעגנט אויפן וועג. ווער פון אייך עס איז געווען אין ווארשעווער געטאָ, געדענקט אוודאי, אז אין דער צייט, ווען די געשטאַ־פאָ־אויטאָמאָבילן האָבן געדארפט דורכפאָרן, זענען די גאסן געווען ליידיק.

— יאָ, אמת, — האָבן עטלעכע שטימען צוגעשטימט גוטמאנען.

— הכלל, היינט בין איך מיט דעם זעלבן קלאסטערמייער געפאָרן אין שטאָט. ער האָט מיך געפירט אין געשטאַפּאָ אויף שוכא, כדי איך זאָל דאָרט נעמען די מאָס אויף שטיוול פאר די געשטאַפּאָ גדולים. אויפן וועג האָט מיר קלאסטערמייער אזוי געזאָגט: „זעסט, גוטמאן, דער קריג ענדיקט זיך שוין. די פּאָליאקן, וואָס ארבעטן ביי אייך אין די ווארשטאטן, וועלן שוין אין קורצן זיין באפרייט.

— און מיר — האָב איך אים נאַאיוו געפרעגט.

קלאסטערמייער האָט א ווײַלע נישט געענטפערט, ווי ער וואָלט וועגן עפּעס געטראכט. דאן האָט ער פּלוצלינג אָנגעהויבן וועגן אן אנדער ענין.

— גוטמאן, דו ביסט דאָך צו מיר אן אמתדיקער פריינט. ווען למשל איך גיב דיר די פארזיכערונג, אז דו וועסט בלייבן לעבן. — אָבער אונטער א תנאי.

— וואָס איז דער תנאי? — האָט אים גוטמאן געפרעגט.

— אז דו וועסט מיר אמאָל ארויסהעלפן אין א נויט.

— פאר מיר —האָט גוטמאן פאַרגעזעצט— איז דאָס געשפרעך גע־וואָרן אומבאקוועם. כדי פּטור צו ווערן פון יענער טעמע, האָב איך אים גענומען אויספרעגן.

— האלט עס שוין באמת ביים סוף פון קריג?

— וואָס שפּילסטו דעם נאר —האָט קלאסטערמייער געענטפערט— ווייסטו דען נישט, אז די רוסן זענען שוין אויפן פּוילישן באָדן. דער פירער האָט אונדז באשווינדלט. ער האָט צוגעזאָגט, אלץ וועט זיין גוט. געגעבן אונדז א פרייע האנט צו טון אויף די אָקופּירטע געביטן אלץ, וואָס מיר ווילן. איצט הייסט ער אונדז באצאָלן פאר אלעמען מיטן קאָפּ.

— זעט אים דעם פּחדן. —האָט גוטמאן דערציילט ווייטער— א

מערדער, וואָס האָט געהאט האַרץ צו טויטן טויזנטער מענטשן, ציטערט איצט פאַר זיין שפּלדיק לעבן. איך האָב נישט אויסגעהאַלטן און טאַקע אים אַריינגעזאָגט:

— שיין דריקט איר זיך אויס וועגן פירער. עס פּאַסט אפילו נישט פאַר א דייטש. סוף כּל סוף זענט איר דאָך א זעלנער.

— איך האָב מורא געהאט ווייטער צו רעדן. סיי ווי צו פיל געזאָגט. געטראַכט האָב איך, אז אָט וועט ער מיך שיסן. דאָס וואָלט געווען א נאַרישער טויט, בפרט איצט, ווען מיר האַלטן שוין ביי עפּעס. קלאַסטער־מייער איז אָבער געזעסן א פאַרטראַכטער. מער האָט ער נישט גערעדט, נאָר ווען מיר זענען אָנגעקומען צום סוף פון אונדזער רייזע, האָט ער א מאַך געטון מיט דער האַנט:

— אַללעס שייסע.

קלאַסטערמייער האָט גוטמאַנען נישט געשאָסן. אפילו נישט אויפגעהערט צו באַטראַכטן אים אַלס פּריינט. ווייל נאָך קראָפּניקס פּליטה (זי איז באַשריבן אין א שפּעטערדיקן קאַפּיטל). איז ער געקומען צו גוטמאַנען און פאַר אים זיך ווידער אויסגערעדט זיין פאַרביטערט האַרץ:

— מילאַ, זיי האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען דאָס לעבן. דאָס האָבן זיי געהאט א רעכט צו טון. אָבער א דייטשן וואַכמייסטער (דאָס האָט ער געמיינט דעם יונגן ראַבקע) אזוי „אָנשייסן". דאָס איז שוין אין סתירה צו דער מענטשן־ווירדע, צו דער עטיק און מאָראַל — אזוי האָט קלאַסטער־מייער געהאַלטן.

גוטמאַן האָט זיך ממש מיט אן איבערמענטשלעכן כּוח אָפּגעהאַלטן פון צעלאַכן זיך אין דער אָנוועזנהייט פונעם נאַרישן רוצח, וואָס האָט געהאט עפּעס צו זאָגן וועגן עטיק און מאָראַל.

* * *

געוועזן איז דאָס אין אן אָוונט, ווען מיר האָבן ביי אונדז איינגעאָרדנט א פאָרלעזונג אויף א יידיש־ליטעראַרישער טעמע. גוטמאַן האָט זיך באַטייליקט אין אָוונט און נאָכן פאַרענדיקן די פאָרלעזונג, האָט ער זיך צו מיר געווענדט מיט פאָלגנדיקע ווערטער:

— הגם איר זאָגט, אַז איר זענט אַ שלאָסער, דערקען איך אָבער, אַז איר זענט אַן אינטעליגענטועלער. איך בעט אייך, ענטפערט מיר אויף אַ פראַגע. וואָס וואָלט איר געהאַלטן פאַר אייער אויפגאַבע צו טון, ווען עס וואָלט אייך געלונגען איבערצולעבן די מלחמה?

— איך וואָלט מיך פאַרנומען — האָב איך געענטפערט — מיט זאַמלען ידיעות וועגן די דייטשע אכזריותן, כדי צו פאַרעפנטלעכן זיי פאַר דער וועלט.

— איר זענט גערעכט. דאָס וואָלט געווען אַ וויכטיקע אַרבעט. איך האַלט אָבער, אַז עס איז כדאי שוין דאָ צו פאַרצייכענען אַלץ, וואָס מיר לעבן איבער. אונדזערע איבערלעבענישן געהערן דאָך צו די סאַמע גרויליקסטע. איר דאַרפט שוין היינט אָנהייבן צו מאַכן די נאָטיצן. איך ווייס, אַז די דאָזיקע נאָטיצן וועט איר נישט קאָנען קיינעם אַרויסגעבן פון דעם דאָזיקן פאַרשאָלטענעם אָרט. אָבער דאָך, אפשר וועלן זיי אייך צונוץ קומען, אויב — דאָ האָט ער זיך פלוצלינג פאַרהאַקט — ס...ס...ס'וועט אייך געלינגען זיך אָפּצוראַטעווען.

איך האָב געענטפערט:

— צי איז דען וויכטיק צו געדענקען דעם אָדער יענעם פּרט? ווייל וויכטיק איז בלויז דאָס, וואָס דער גרויסער צער פון אונדזער לאַגע, דער קאָשמאַר פון די איבערלעבענישן האָט זיך טיף איינגעקריצט אין אונדזערע צעבראָכענע נשמות. און דאָס, וואָס האָט זיך שוין איין מאָל אַזוי טיף איינגעקריצט, וועלן מיר קיין מאָל נישט פאַרגעסן. ווער פון אונדז עס וועט איבערלעבן דאָס דאָזיקע גיהנום, וועט דאָך אַליין זיין דער היסטאָרישער דאָקומענט פון יידישע ליידן, פון אונדזער מאַרטירערטום.

— איר זענט גערעכט — האָט גוטמאַן צוגעשטימט — אָבער איך האַלט, אַז הוץ ווערן, ווי איר זאָגט עס, אַ דאָקומענט, דאַרפן מיר נאָך באַגערן דעם תענוג פון נעמען נקמה איבערן שונא. איר ווייסט, פריינט, איך האָב זיך איינגערעדט און איך בין פעסט איבערצייגט, אַז אַזוי וועט טאַקע זיין: איך וועל נישט פאַרלאָזן די וועלט, כל זמן איך וועל אַליין נישט באַגראָבן די שונאים.

גוטמאַן איז שוין אַוועקגעגאַנגען און איך האָב ביז שפּעט אין דער נאַכט נישט געקאָנט איינשלאָפן. איך האָב מיך געדרייט אויף מיין געלעגער,

וואָס האָט זיך געפונען הויך אונטערן באַלקן אויפן דריטן שטאָק פון דער פּריטשע. איך האָב איבערגעטראַכט גוטמאַנס ווערטער און מיין ענטפער. דעם דאָזיקן טאָג האָב איך אָנגעהויבן צו מאַכן נאָטיצן, צו פאַרצייכענען די וויכטיקערע געשעענישן פון פּאוויאַק.

* * *

אין יענער צייט איז שוין גוטמאַן געווען אריינגעטון אין א גרויסער ארבעט. ער האָט צוגעגרייט אַן אויפשטאַנד אין פּאוויאַק. דער פּלאַן איז געווען אויסגעארבעט. לויט אים איז געווען פאָראויסגעזען, אז אלע דריי טויזנט פּאוויאַקער ארעסטירטע וועלן אָנטייל נעמען אין אויפשטאַנד אָבער לעת עתה האָט זיך די גאַנצע צוגרייטונגס־ארבעט געשטיצט אויף עטלעכע יידן און עטלעכע פּאָליאַקן, ארבעטער פון די תפיסה־ווארשטאַטן. די דאָזיקע מענטשן האָבן געהאַט א מעגלעכקייט זיך פרייער צו באַוועגן איבער דער תפיסה־טעריטאָריע. אזוי ארום האָבן זיי געקאָנט אומבאַמערקבאַר אויספירן פארשידענע צוגרייטונגס־ארבעטן. פאַר די דאָזיקע מענטשן, וועלכע זענען, אגב, געווען אויסגעפּרוּווטע און איבערגעגעבענע חברים, האָט גוטמאַן אַנטפּלעקט דעם גרויסן סוד.

חוץ די עטלעכע צענדלינג יחידים האָט נאָך לעת עתה וועגן דעם אויפשטאַנד קיינער נישט געטאָרט וויסן. גוטמאַן איז געשטאַנען אין א פאַרבינדונג מיט עטלעכע אוקראַאינישע וואַכמייסטערס. זיי האָבן צוגעזאָגט צו שטיצן דעם אויפשטאַנד. דערווייל האָבן זיי שוין אָנגעהויבן צו זאַמלען וואַפן, מוניציע און אויפרייס־מאַטעריאַל, מאַגאַזינירט אים אין א זיכערן אָרט, כדי אים אין אַנטשפּרעכנדן מאָמענט צו פאַרטיילן צווישן די אָנטייל־נעמער פון אויפשטאַנד.

מיט דער הילף פון די אוקראַאינער האָט גוטמאַן אָנגעקניפּט א פאַר־בינדונג מיט דער פּוילישער אונטערגרונט־ארמיי אין שטאָט. דער שטאַב פון דער פּוילישער ארמיי האָט דאַן איבערגענומען די לייטונג פון דער אויפשטאַנד־באַוועגונג אין פּאוויאַק.

איצט האָט שוין דער גאַנצער פּלאַן באַקומען א גראַנדיעזן פאַרנעם. עס איז געווען פאָראויסגעזען, אז די אוקראַאינער וועלן איבעררייסן די

טעלעפאָן־פאַרבינדונג פון דער תפיסה מיט דער שטאָט. דאַן וועלן די אויפשטענדלער במשך פון עטלעכע מינוט ווערן באוואָפנט. אין דעם זעלבן מאָמענט וועלן פון דער אויסערלעכער זייט אָנקומען די פוילישע אונטערערדישע קעמפער. נאָך דעם ליקווידירן די נישט גרויסע תפיסה־וואך וואָלטן אלע ארעסטירטע באפרייט געוואָרן און ארויסגעפירט פון געטאָ־שטח. עס איז אפילו געווען פאָראויסגעזען, אז נאָך דעם ארויספירן די ארעסטירטע וועט דער הויפּט בנין פון פּאוויאק אויפגעריסן ווערן.

דער פּלאַן איז שוין געווען צוגעגרייט און גוטמאַן איז געווען זיין נשמה. איצט האָט ער געהאט פולע הענט מיט ארבעט. אליין האָט ער געמוזט טראכטן וועגן יעדער קלייניקייט. אליין האָט ער אלץ געמוזט צו־גרייטן און אויף אלעמען אכטונג געבן.

צוליב פּאָרזיכטיקייטס טעמים, בכדי אויף יעדן פאַל צו האָבן א מעגלעכקייט פאַר א צוריקטריט, האָט מען באשלאָסן דורכצוגראָבן אַן אונטערערדישן קאָרידאָר פון די קעלערן פון ווארשטאטן־בנין צו די גרוי־סע קאנאלן אונטערן געטאָ־שטח. אין פרילינג 1944 איז שוין די ארבעט ביים גראָבן דעם קאָרידאָר געווען אין פולן גאנג.

ווער עס האָט א באגריף פון קאָנספּיראטיווער ארבעט, דער איז אימשטאנד זיך פּאָרצושטעלן, מיט וואָס פאַרא שוועריקייטן עס איז פאַר־בונדן געווען די ארבעט ביים גראָבן דעם קאָרידאָר. אין תפיסה, ווו מען איז שטענדיק געווען באוואכט דורך דייטשע רוצחים, ווו צוליב א מינדעס־טער אומפּאָרזיכטיקייט, אָדער סתם דורך א צופאַל, האָט געקאָנט לייכט פאַררעטן ווערן די גאנצע זאך, האָט געמוזט ווערן געפירט די שווערע ארבעט פון גראָבן דעם קאָרידאָר, פון ארויסטראָגן און ערגעצוווּ גוט באהאלטן די אויסגעגראָבענע ערד. אלץ האָט געמוזט געמאכט ווערן פּרעציז און פּינקטלעך, כדי נישט צו ציען אויף זיך קיין חשד מצד די דייטשן און אויך מצד די איבריקע ארעסטירטע, פאַר וועלכע דער גאנצער סוד איז נאָך נישט אנטפּלעקט געוואָרן.

טראָץ די דאָזיקע גרויסע שוועריקייטן, האָבן טעגלעך עטלעכע חברים במשך פון צוויי ביז דריי שעה געארבעט אין קעלער ביים גראָבן דעם קאָ־רידאָר. די ארבעט האָט געמאכט גרויסע פּאָרשריטן, אָבער ביז צום טאָג,

ווען איך האָב פאַרלאָזט די תפיסה, איז דער קאָרידאָר נאָך נישט געווען פאַרענדיקט.

דער גראַנדיעזער פּלאַן פון אויפשטאַנד איז געווען גוט צוגעגרייט, און ער האָט געהאַט די בעסטע אויסזיכטן פאַר א דערפאָלג. דער טערמין פון אויפשטאַנד איז באַשטימט געוואָרן אין הסכם מיט דער א. ק.־פּירער־שאַפט (פּוילישער מיליטערישער אונטערגרונט) אין וואַרשע. עס האָט זיך געדאַרפט אָנהייבן אין איינעם א סוף יולי־טאָג פאַרנאַכט, נאָך זון אונטער־גאַנג און פאַרן דערשיינען פון די ערשטע שטערן אין הימל. די גרופּע פּוילישע קעמפּערס, וואָס האָבן געדאַרפט פון דער שטאָט קומען מיט הילף, איז שוין אויך געווען באַשטימט. גוטמאַן מיט זיינע פריינט האָבן שוין געהאַט פאַרענדיקט די לעצטע צוגרייטונגען. אַלץ איז שוין געווען פאַרטיק, מען איז כלומרשט רואיק געזעסן. מען האָט געוואַרט אויפן אַנטשיידנדיקן אָוונט.

אין סאַמע לעצטן מאָמענט האָט אָבער די פּירערשאַפט פון דער א. ק. אָפּגערופן דעם פּאוויאַקער אויפשטאַנד. ביז היינט איז מיר נישט געלונגען צו דערוויסן זיך וועגן די סיבות פון אָפּרופן דעם אויפשטאַנד. איך ווייס בלויז, אַז דער דאָזיקער שריט האָט גורם געווען צו ממש קאַטאַסטראָפאַלע פאָלגן, פאַר וועלכע עס טראָגט נישט די שולד קיינער פון די פּאוויאַקער אויפשטאַנדס־טוער און אויך נישט גוטמאַן גופא.

דאָס אָפּרופן דעם אויפשטאַנד האָט אין תפיסה ארויסגערופן א געוואַלדיקע מהומה. אין דער גיך האָט מען אומעטום געגעבן צו וויסן וועגן נייעם באַפעל. די דריטע אָפּטיילונג, וואָס האָט זיך געפונען אויפן ערשטן שטאָק פון לינקן פליגל פון תפיסה הויפּט בנין, איז גראַד דעמאָלט געווען אָפּגעשניטן פון די איבריקע תפיסה אָפּטיילונגען. דער באַפעל וועגן אָפּ־שטעלן די אקציע איז אהין נישט דערגאַנגען און די דאָזיקע אָפּטיילונג, וואָס האָט געציילט איבער צוויי הונדערט פּוילישע אַרעסטירטע, האָט צו דער באַשטימטער שעה צוזאַמען מיט די צוויי אוקראַינישע וואַכמייסטערס אָנגעהויבן דעם קאַמף.

עס האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי. דערנאָך האָבן די באַוואָפנטע אַרעסטירטע מיט גראַנאַטן אויפגעריסן די אייזערנע קראַטע־טיר פון זייער

אָפּטיילונג .זיי זענען ארויס אויפן הויף. זיי האָבן אַלץ דורכגעפירט אין הסכם מיטן פּלאַן, מיט די פריערדיקע באַפעלן.

דער פּאַוויאַק האָט אויפגעציטערט פון דער שיסעריי און אויפרייסן. ער האָט אויפגעהערט צו זיין דער שטילער און פּאַלגזאַמער אָביעקט פון אכזריות און פּיין. ער איז אויסגעבראָכן אין קאַמף, אין אַ מרידה. די דייטשן האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט אין זייער וואַך־שטוב. פון דאָרט האָבן זיי באַשאָסן די אויפשטענדלער.

אָבער פון סאַמע אָנהייב איז קלאָר געווען, אַז דער דאָזיקער אָפּגע־ריסענער אויפשטאַנד קאָן זיך נישט איינגעבן. די עיקרדיקע זאַך איז דאָך נישט געטון געוואָרן. די טעלעפאָן־פאַרבינדונג פון דער תפיסה מיט דער געשטאַפּאָ איז נישט געווען איבערגעריסן. אַ דייטש האָט תיכּף סיגנאַליזירט אין געשטאַפּאָ. מיט צען מינוט שפּעטער זענען שוין אָנגעקומען אויטאָמאָ־בילן מיט זשאַנדאַרן. די אויפשטענדלער זענען געווען פאַרלוירן. טראָץ דעם האָבן זיי אַ גאַנצע נאַכט זיך העלדיש פאַרטיידיקט, הגם ביים אָנהייב האָבן זיי געזען, אַז זיי זענען פאַראייניזאַמט. זיי האָבן אָבער אויך געוווּסט; אַז עס איז שוין נישטאָ פאַר זיי קיין וועג צוריק. זיי האָבן אַלזאָ געוואָלט טייער פאַרקויפן זייער לעבן. די דייטשן האָבן טאַקע אין יענער נאַכט געליטן גרויסע פאַרלוסטן, אָבער צומאָרגנס זענען זיי פאַרטיק געווען מיטן אויפשטאַנד.

בעת דער מהומה, ווען מען האָט געזען, אַז די זאַך איז אַ פאַרלוי־רענע, האָט גוטמאַן באַפוילן, אַז ווער עס קאָן, זאָל זיך ראַטעווען אין קאָרידאָר. אַ גרופּע יידן, וואָס זענען גראָד נאָענט געווען פון קעלער פון וואַרשטאַטן־בנין, האָבן אָנגעהויבן צו שפּרינגען אין לאָך אריין. באַלד האָבן זיך אָבער די דייטשן געכאַפּט, אַז אין קעלער איז באַהאַלטן עפּעס אַ סוד. זיי זענען נאָכגעלאָפן די יידן און אַנטדעקט דעם קאָרידאָר. דער וועג פאַר די וויטערע פּליטים איז שוין געווען אָפּגעשניטענער.

בסך הכּל האָבן זיך איבערן קאָרידאָר געראַטעוועט זעכצן יידן. גוטמאַן איז געווען צווישן זיי.

* * *

במשך פון עטלעכע טעג האָבן די זעכצן פּליטים געבלאָנדזשעט אין

די ווארשעווער קאנאלן. קיין עסן האָבן זיי מיט זיך נישט געהאַט, די קליי־דער זייערע האָבן זיך צעריסן, די שיך צעווייקט אין דער עפּושדיקער נאַסקייט פון די קאנאלן. אָפט האָבן זיי אין דער דאָזיקער ברודיקייט געמוזט קריכן אויף אַלע פיר, ווייל אין אַ סך ערטער זענען די קאנאַל־רערן געווען נידריקע און מען האָט אפילו איינגעבויגענערהייט נישט געקענט דאָרט שטיין. די פּליטים האָבן שוין געפילט דאָס דערנענטערן זיך פון טויט.

— כאָטש נישט צו שטאַרבן אין דעם דאָזיקן עפּוש — האָט איינער געזאָגט צום צווייטן. און דאַן האָבן זיי באַשלאָסן אויף יעדן פאַל ביינאַכט אַרויסצוקריכן פון קאנאַל.

ווען זיי זענען אַרויסגעקראָכן פון קאַנאַל־לאָך, האָט זיך פאַר זייערע אויגן פון אַ מרחק אַנטפּלעקט אַ בילד פון פלאַמען. עס האָבן זיך געהערט שטאַרקע שיסערייען. ווארשע האָט זיך געטרייסלט.

די פּליטים זענען געווען אין צענטרום פון דער שטאָט. זיי האָבן זיך דערוווּסט, אַז אין שטאָט האָט אויפגעפלאַקערט דער פּוילישער אויפ־שטאַנד. פאַר פרייד האָבן זיי אָנגעהויבן צו טאַנצן אין גאַס. זיי האָבן פאַרגעסן וועגן דעם אָקאָרשט דורכגעמאַכטן גרויליקן וועג, וועגן הונגער, וועגן זייערע שטינקענדיקע צעריסענע מלבושים. מען האָט זיך געוואָרפן צו זוכן געווער. צעוואָרפענע דייטשע ביקסן און אויטאָמאַטן זענען געלעגן אין גאַס. ווער עס האָט געקאָנט וואָס געפונען, האָט זיך באַוואָפנט. מען האָט זיך געלאָזט גיין זוכן די אויפשטענדלער. די פּליטים זענען אַרומגע־כאַפּט געוואָרן פון אַ הייסן באַגער צו קעמפן.

חברים, וואָס האָבן מיר שפּעטער איבערגעגעבן גריסן פון גוטמאַנען, האָבן דערציילט, אַז דער שטאַמלדיקער קאַמאַשנמאַכער האָט אויף אַן אמת גענומען נקמה איבערן שונא. בייטאָג און ביינאַכט איז ער געשטאַנען אין די ערשטע רייען אויף די באַריקאַדן. אַליין נישט געוווּסט פון קיין רו, האָט ער זיך ממש ווי אַ קינד געפרייט צוליב יעדן דייטש, וועלכן ער האָט אַליין דערשאָסן. זיינע חברים, די פאַוויאַק־פּליטים, האָט ער נישט געלאָזט זיך אָפּרוען.

— איר האָט איצט די אויסגעחלומטע געלעגנהייט צו נעמען נקמה.

איילט זיך צו: מען מוז דעם שונא אָפּדאנקען פאַרן טויט פון אונדזערע משפּחות, פון אונדזערע קינדער.

און די פּליטים האָבן געפאָלגט גוטמאַנען. זיי זענען געגאַנגען זוכן נקמה.

גוטמאַן איז געפאַלן אין די ערשטע טעג פון וואַרשעווער אויפשטאַנד, אין די ערשטע טעג פון אויגוסט 1944. איינער אַליין האָט ער זיך מיט א בינטל גראַנאַטן געוואָרפן קעגן א דייטשן טאַנק. ער האָט אויפגעריסן דעם דאָזיקן טאַנק, אָבער אַליין איז ער שוין נישט מער צוריקגעקומען. אונטער דעם ברענענדיקן טאַנק איז ער געפאַלן מיט א טויט פון א גבור.

ווער איז ער געווען?

— גיט מיר א שטיקל פּאַפּיראָס — האָב איך פּלוצלינג הינטער זיך דערהערט א יונגע שטימע.

איך האָב זיך גיך אוועקגעדרייט פון מיין דעזינפעקציע קעסל, וועלכן איך האָב געהאַלטן אין צומאַכן, און איך האָב פאַר זיך דערזען א נאַקעט יינגל פון א יאָר אכצן.

— ווי אזוי קומסטו אהער? — האָב איך אים געפרעגט. — אז א דייטש וועט דיך דאָ דערזען דורכן פענצטער, קאָנסטו שלעכט אָפּשניידן.

— איך האָב נישט קיין מורא —האָט ער א מאַך געטון מיט דער האַנט— איך בין פון דער גרופּע, וואָס איז צוריקגעקומען פון פאַרהער. מיר גלוסט זיך שטאַרק צו רייכערן. אויף א רגע בין איך אַרויסגעלאָפן פון אונטערן טוש און מיך אהער אריינגעגנבעט. איר זענט מיר געפעלן און איך בין זיכער, אז איר וועט מיר געבן א שטיקעלע פּאַפּיראָס.

אזוי האָט ער קינדעריש צו מיר גערעדט און איך האָב אים אָנגע־קוקט און געטראַכט:

— טאַקע א קינד נאָך. וואָס טוט ער דאָ. אויף א פאַרהער איז ער אויך געווען. אינטערעסאַנט.

איך בין שוין דעמאָלט געווען א געניטער פאַכמאַן אין אלע תפיסה ענינים. איך האָב געוווּסט, אז שטייענדיק דאָ נעבן מיר א נאַקעטער, איז דאָס יינגל אין א סכנה. די פענצטער פון מיין דעזינפעקציע קאַמער זענען

ארויסגעגאנגען פונקט אויפן תפיסה־הויף. אונטער מיינע פענצטער האָבן אומאויפהערלעך געשפּריצט געשטאָכּענע־אָוועס און אוקראַינער. דאָס יינגל טאָר נישט שטיין לעבן מיר, ער טאָר מיט מיר נישט רעדן. הכלל עס פעלט מיר נאָר דאָס, אז מען זאָל אים דאָ דערזען.

איך האָב אים געהייסן תיכף אומצוקערן זיך אונטערן טוש און האָב אים צוגעזאָגט ארויסצוברענגען א פּאַפּיראָס.

געוועון איז א געזעץ אין תפיסה, אז יעדן טאָג, ווען ארעסטירטע האָבן זיך אומגעקערט פון פארהער, וועלכער איז פאָרגעקומען אין געשטאַ־פּאָ, האָט מען זיי קודם געפירט אין באָד. דער זין דערפון איז געווען דער, אז זייענדיק מחוץ פון דער תפיסה, באגעגענען זיי זיך מיט פארשידענע מענטשן און עס קאָן פּאָרקומען, אז זיי זאָלן זיך אָנשטעקן מיט לייז. אלזאָ צוריקקומענדיק אין תפיסה האָבן די ארעסטירטע געמוזט דורכמאַכן א באָד מיט א פולער דעזינפעקציע פון זייער אָנגעטועכץ, פונקט אזוי, ווי זיי וואָלטן איצט פריש אָנגעקומען אין תפיסה.

אזוי ארום האָבן מיר, די בעדער, תמיד געהאַט די קאָנטראָל איבער די ארעסטירטע, וואָס זענען דורכגעגאנגען איינע פון די שווערסטע גזירות — דעם פארהער. פון פארהער פלעגן זיך די ארעסטירטע אומקערן אין פארשידנארטיקע צושטאנדן. נאָר יחידים איז געלונגען דורכצוקומען דעם פארהער אָן א מכשול. דאָס רוב אָבער האָבן זיך פון פארהער אומ־געקערט אָדער פיזיש צעממיתטע, אָדער פּסיכיש דערשלאָגענע. מיר, די בעדער, זענען געווען די ערשטע מיטארעסטירטע, מיט וועלכע זיי האָבן געקאָנט זיך רואיק דורכשמועסן. האָבן זיי זיך טאקע פאר אונדז אויסגע־רעדט זייערע פארביטערטע הערצער. אָפט ביי אונדז געפרעגט עצות. צי דאָס אָדער יענץ האָבן זיי ריכטיק געענטפערט. צי עס קאָן זיי דער דאָזי־קער ענטפער, חלילה, נישט ברענגען קיין שאָדן, צי האָבן זיי מיט אן אומפאָרזיכטיקן ענטפער נישט פארשיט פריינט וכדומה.

זייערע ענטפערס זענען שוין געווען געשעענע פאקטן. דאָס וואָס זיי האָבן געזאָגט, איז שוין געווען פארפאלן. אונדזער עצה האָט שוין סיי ווי נישט געקאָנט האָבן קיין באדייטונג. האָבן מיר שטענדיק אין אזעלכע פאלן געפירט א טאקטיק פון בארואיקן. נישט שיטן קיין זאלץ אויף די וווּנדן, אויסרעדן און דערמוטיקן. דאָס איז געווען איינע פון די סאָציאלע

ארבעטן, וועלכע מיר, די זעקס יידישע בעדער, האָבן אויסגעפירט אין דער תפיסה און א דאַנק וועלכער מיר זענען געווען שטאַרק באַליבט צווישן די פּוילישע אַרעסטירטע.

און איצט צוריק צום יינגל. ער איז צוריקגעגאַנגען אונטערן טוש און א ווײַלע שפּעטער בין איך אַהין אַרײַנגעקומען. צוליב פאַרזיכטיקייט האָב איך מיך גוט אַרומגעקוקט, צי עס איז נישטאָ דאָרט עמעצער פון די בלבים. פאַר אונדזער אוקראַינער האָבן מיר נישט געהאַט קיין מורא. ער האָט אונדז נישט געקוקט אין די הענט, נאָר פון אונדז געפאָדערט, אַז מיר זאָלן אַלץ טון מיט קאָפּ, כדי עס זאָל אַמאָל דערפון נישט אַרויס קיין צרה.

ווען איך האָב מיך פאַרזיכערט אין דעם, אַז עס איז נישטאָ קיין אומגעוווּנטשענער גאַסט, האָב איך יעדן פון די זיך באָדנדיקע געגעבן א שטיקל פּאַפּיראָס. איך האָב געמוזט זײַן שפּאָרזאַם, ווײַל א סך פּאַפּיראָסן האָב איך אַליין נישט געהאַט און סוף כל סוף האָט דאָס, וואָס איך האָב געהאַט, געמוזט נאָך קלעקן פאַר אַנדערע געסט און טאַקע פאַר מיר גופא.

דעם יינגל האָב איך געגעבן זײַן שטיקל פּאַפּיראָס. ער האָט מיר האַרציק געדאַנקט און בשעת מעשה האָט ער באַמערקט, אַז איך דערמאָן אים עמעצן פון זײַנע זייער נאָענטע מענטשן. איך האָב געפרעגט, ווי אַזוי ער הייסט.

— שיין — האָט ער געענטפערט.

— שיין — האָב איך אים אָנגעקוקט — א דײַטשער נאָמען.

— איך בין א דײַטש —האָט ער צוגעשטימט— איך זיץ אין דער דײַטשער קאַמער אויף דער דריטער אָפּטיילונג.

הערנדיק אַזאַ מעשה, האָב איך חרטה באַקומען אויפן גאַנצן שמועס. מיט א דײַטש האָבן צו טון?

נאָר דאָס יינגל האָט אויף מיר געקוקט מיט עפּעס א מאָדנעם בליק און איך האָב מיך פון אים נישט געקאָנט אָוועקרײַסן.

— פאַרוואָס זיצסטו? — האָב איך געפרעגט.

— זיי ווילן פון מיר עפּעס אַרויסבאַקומען, אָבער איך האָב פאַר זיי נישט קיין מורא. זיי קענען אפילו נישט פאַרהערן.

איך בין געשטאַנען א פאַרבליפטער. א יונגער שנעק, ער האַלט זיך

פאר א דייטש און וועגן די געשטאפּאָוצעס, די סאמע אכזריותדיקסטע תלינים רעדט ער מיט ביטול. וואָס איז דאָס אזעלכעס?

מען האָט שוין געהאַלטן ביי ארויספירן די פארהערטע פון באָד. שיין האָט מיר צוגעוווּנקען א „זיי געזונט" און איז שנעל ארויס. איך בין נאָך א רגע געבליבן אויפן זעלבן אָרט און געטראַכט. דערנאָך האָב איך מיך אומגעקערט צו מיין ארבעט.

דעם צווייטן טאָג איז שיין ווידער געווען ביים פארהער. ארייננקור־מענדיק אין באָד האָט ער זיך שטיל צו מיר דערנענטערט און דערציילט:

— זיי ווילן מיר נישט גלויבן, אז איך בין דערצויגן געוואָרן אין א קלויסטער אין יאַראָסלאַוו. דער רעפערענט (דער געשטאַפּאָוויעץ, וואָס האָט געפירט דעם פארהער) האָט מיר געזאָגט, אז זיי האָבן אָנגעפרעגט אין דעם קלויסטער, וואָס איך האָב אָנגעגעבן, אז איך בין דאָרט געווען ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה. אין קלויסטער —זאָגט ער— ווייסט מען נישט בכלל וועגן א שיין. האָב איך געענטפערט, אז זיי האָבן דאָרט מסתמא פארגעסן מיין נאָמען. איך האָב געשפּילט דעם נאר און געבעטן, אז זיי זאָלן מיט מיר אהין פאָרן און אז איך וועל דאָרט זיין, וועלן מיך די גלחים באשטימט דערקענען.

— וואָס האָט דיר דער רעפערענט געענטפערט?

— וואָס טראַכט איר דען? —האָט ער מיך אָנגעקוקט מיט זיין מאָדנעם שפּאָטישן שמייכל— וועלן זיי מיט מיר פאָרן קיין יאַראָסלאַוו? איך האָב בלויז פאר זיי געוואָלט מאכן דעם אָנשטעל, אז איך בין זיכער אין דעם, וואָס איך זאָג. זיי וועלן איצט נאָך א מאָל אָנפרעגן און איך וועל געווינען דריי חדשים צייט, ביז דער ענטפער וועט צוריקקומען. און דריי חדשים, הא, הא... זייער פיל צייט.

— שלאָגן זיי דיך נישט? — האָב איך ווייטער געפרעגט.

— איך בין דאָך א דייטש — האָט ער יעדעס וואָרט אויסגעצויגן אין דער ברייט און ווייליונגעריש געלאַכט, ווי איינער זאָגט: די זאַך מיטן דייטש איז מיר געלונגען.

במשך פון יענעם טאָג האָב איך לאַנג נאָכגעטראַכט וועגן דעם יונגן שיין. עפּעס א סוד מוז שטעקן הינטער דעם דאָזיקן יינגל. שיין איז איצט טאָג נאָך טאָג געפאָרן צום פארהער און אלע מאָל האָט ער מיר איבער־

געגעבן א באריכט. עס האָט זיך ארויסגעפילט, אז ער קלעבט צו מיר, ווי צו אן אמתדיקן פריינט. איך מוז מיך מודה זיין, אז מיר איז דער קליינער שיין אויך שטארק געפאלן צום הארצן. א מאָל איז ער גלייך פון דער טיר צו מיר צוגעלאָפן.

— היינט האָבן זיי מיך געוואָלט איבערשרעקן. „הונט" האָט צו מיר געשריגן דער רעפערענט און מיר געדראָט מיטן רעוואָלווער. „פאר־וואָס האָסטו נישט קיין פּאַפּירן? איך וועל דיך דאָ איצט דערשיסן". אז דו שרייסט, האָב איך געטראכט, איז א גוטער סימן. דער איינפאל מיט יאראָסלאוו האָט זיי פארפלאָנטערט. איצט פּרוּווט ער צו סטראשען, כדי פון מיר ארויסצובאקומען ידיעות. איך האָב טאקע געמאכט דעם אָנשטעל, ווי איך וואָלט מיך טאקע שטארק געשראָקן פאר זיין רעוואָלווער. איך האָב געוויינט און געבעטן מיך ביי אים רחמים, ער זאָל מיך נישט שיסן, ווייל איך בין גאָרנישט שולדיק און בין א געטרייער דייטש. ער האָט אָפּגעלאָזט די מאַשין, אָבער שרייען האָט ער נישט אויפגעהערט. „טאָ זאָג תיכף, ווו זענען דיינע פּאַפּירן". איך האָב אויך נישט אויפגעהערט צו וויינען און איך האָב אים דערציילט, אז איך האָב קיין מאָל נישט געהאַט קיין שום פּאַפּירן. ביז צו דער מלחמה —האָב איך געזאָגט— בין איך געווען ביי די גלחים. בשעת דער מלחמה האָבן די גלחים אונדז נישט געהאַט וואָס צו געבן עסן, זענען מיר דערפאר —דאָס הייסט די עלטערע קינדער,— צע־לאָפן זיך. איך אליין בין געקומען קיין ווארשע. דאָ געדרייט זיך אין דער נאָענט פון וואָקזאל. געלעבט האָב איך פון פּוצן שיך.

— דער רעפערענט האָט ווייטער געשריגן ווי א ווילדע חיה: פאר־וואָס האָסטו זיך געדרייט אין דער נאָענט פון דייטשן מיליטער? אז דו וועסט תיכף נישט זאָגן דעם אמת, באקומסטו די קויל.

— איך האָב שטארק געהונגערט און איך האָב געוווּסט, אז אונ־דזערע „טאפּפערע סאָלדאטן" האָבן גוטע הערצער. זיי גיבן עסן אָרעמע דייטשע קינדער. דערפאר האָב איך מיך געדרייט אין דער נאָענט פון מיליטער. איך האָב טאקע פון די זעלנער באקומען עסן.

— און פארוואָס האָסטו דריי מאָל נאָכאנאנד איבערשריטן די גרענעצן פון רייך אהין און צוריק? — דעם רעפערענטס פּנים איז פאר כעס געווען פארגאָסן מיט א רויטקייט.

— וואָס מיר גרענעצן, ווער מיר גרענעצן — האָב איך שוין גאַנץ רואיק געענטפערט — אַלץ איז אונדזער פאָטערלאַנד, אונדזער דייטשעס רייך. אומעטום זענען מיר די באַלעבאַטים. גאַנץ אייראָפּע געהערט אונדז. פאַר אונדז דייטשן זענען נישט פאַראַן קיין גרענעצן.

— דער רעפערענט איז געבליבן געפּלעפּט — האָט מיר שוין ווידער דערציילט — ער האָט מיך אָפּגעלאָזט. פאַר היינט האָט ער געהאַט גענוג. מאָרגן פאָר איך ווידער צום פאַרהער.

— אויב דו זאָגסט אים, אַז דו ביסט אַ דייטש — האָב איך געפרעגט שיינען — מוזטו דאָך מיט אים רעדן דייטש. ווי אַזוי רעדסטו מיטן רעפערענט?

— איך רעד דייטש.

און שיין האָט תיכף מיט מיר אָנגעהויבן צו רעדן דייטש מיט אַ פיינעם בערלינער אַקצענט. הערנדיק זיין דייטש, וואָלט איך געשווירן, אַז שיין איז אַ בערלינער יינגל. פּונקט אַזוי האָט ער אויך גערעדט אַ גוטן פּויליש, פאַרצויגן לויטן קראָקאָווער נוסח. לויט זיין פּויליש רעדן, וואָלט קיינעם נישט איינגעפאַלן צו טראַכטן, אַז שיין איז נישט קיין לודווינאָווער קינד.

— הכלל, האָב איך אים איבערגעריסן זיין דייטשן ווערטער־שטראָם — איך זע, אַז דו קענסט דייטש. לאָמיר אָבער שוין בעסער רעדן פּויליש. די דייטשע שפּראַך איז דאָך פאַר אונדז ביידע נישט זייער סימפּאַטיש.

— עס איז אָבער גוט, אַז מען קען אַלץ — האָט מיך דער יונגער שיין געלערנט. — און ווייסט איר, וואָס איך וועל אייך זאָגן. די געשטאַפּאָווצעס זענען נאַראָנים. מיך האָבן זיי געכאַפּט טאַקע ממש ביי דער אַרבעט, ווי מען זאָגט, ביי דער האַנט. איצט קאָנען זיי פון מיר גאָרנישט אַרויסבאַקומען און זיי האָבן נישט קיין שום באַווייז קעגן מיר. איך פאַרזיכער אייך, אַז זיי האָבן נישט קיין שום באַגריף פון פירן אַן אויספאָרשונג, פון פאַרהערן. גלויבט מיר, ווען איך וואָלט זיי פאַרהערט, וואָלט איך וועגן זיי מער געוווּסט, ווי זיי ווייסן וועגן מיר.

— שיין, ווער ביסטו? — האָב איך אים שטיל געפרעגט.

אָבער שיין איז שוין געווען ווייט פון מיר. צוזאַמען מיט זיין גרופּע איז ער אַרויסגעגאַנגען פון באָד.

י. הירשהויט

במשך פון די נאָענטסטע טעג איז שוין געפאָרן צום פארהער. מיר האָבן זיך טאָג־טעגלעך באגעגנט. אמאָל איז געקומען צו א שמועס וועגן מיר. שוין האָט מיך געפרעגט, פון וואנען איך בין. איך האָב אים געזאָגט דעם אמת, אז איך בין פון דראהאביטש, א שטאָט אין מזרח גאליציע.

— איך קען דראהאביטש — האָט שוין געזאָגט — איך קען אויך סטרי און די גאנצע געגנט פון דראהאביטשער אָבלאסט.

ווען ער האָט ארויסגעזאָגט די דאָזיקע צוויי ווערטער „דראָהאָביצקא אָבלאסט", האָט אין מיר עפּעס אויפגעציטערט. דאָס מוז זיין א רוס — איז מיר איינגעפאלן א געדאנק. ווייל וואו ווער זיך וועגן דער געגנט פון דראָהאָביטש אויסדריקן „אָבלאסט", אויב נישט א רוס? איצט האָט שוין איין געדאנק נאָכגעיאָגט דעם צווייטן. דער גאנצער ענין מיט שיינען איז מיר אויף אמאָל קלאָר געוואָרן. אָבער שוין האָט זיך שוין דעמאָלט פאר מיר נישט געהיטן. ער האָט מיר אליין דערציילט, וואָס ער האָט געטון אין מיינע היימישע געגנטן:

— איך בין דאָרט געווען אין די צייטן פון 1940 און 1941. אין אָנהויב בין איך געווען אין סטרי און פון סטרי האָט מען מיך אלס פּאס־טוך אריבערגעוואָרפן קיין אונגארן.

— דו קענסט אונגאריש? — האָב איך אים איבערגעריסן.

— יאָ, סלאָוואקיש קען איך אויך. אין יאנואר 1941 בין איך ארי־בער קיין פּשעמישל. און פון דעמאָלט האָב איך שוין געארבעט אויף דער לינקער זייט פון סאַן, ביי די דייטשן. איך האָב געפירט די „ראזוויעדקע".

איך האָב געוואָלט זיין זיכער מיט דעם, צי שיין דערציילט מיר דעם אמת. איך האָב דעם געשפּרעך ארויפגעפירט אויף דער טעמע פון יענע שטעט, וועגן וועלכע ער האָט דערציילט. איך האָב אים פאָרזיכטיק אויסגעפרעגט וועגן פארשידענע פּרטים, פּרטים, וואָס קאָנען באקאנט זיין נאָר איינעם, וואָס האָט דאָרט געלעבט. שיין האָט באמת געקענט יענע געגנטן. ער האָט מיר אפילו אָנגעהויבן אויסצורעכענען די נעמען פון די מענטשן, מיט וועלכע ער האָט מיטגעארבעט. דאָס זענען אלץ געווען נאטשאלניקעס פון דער נ. ק. וו. ד. נעמען, וועלכע מיר, די תושבים פון יענער געגנט, האָבן גוט געקענט.

פונעם לעצטן פארהער האָט זיך שוין אומגעקערט א צעשמייכלטער.

— היינט איז מיר געלונגען אריינצונארן זיי אין א טעמפן ווינקל. דער רעפערענט האָט ווידער געפּרוּווט די קונץ מיט שיסן. דערנאָך האָט ער גענומען א פאָטאָגראַפישן אפּאַראַט. איך האָב תיכף פאַרשטאַנען, וואָס ער וויל טון. ער וויל מיין פאָטאָגראַפיע צעשיקן צו אַלע דינסטשטעלן פון דער געשטאַפּאָ. פאר דעם האָב איך טאקע מורא, ווייל מיט א צייט צוריק בין איך אין דרעזדען אריינגעפאלן מיט דער גאנצער „סחורה״. צוליב א נס איז מיר דעמאָלט געלונגען צו מאכן פּליטה, אָבער דער גאנ־צער קאָמפּראָמעטירנדיקער מאטעריאַל איז געבליבן ביי זיי. דאָרט מוזן אויך זיין מיינע בילדער. אז די דרעזדענער געשטאַפּאָ וועט באקומען מיין בילד, איז מיין ענין שוין פאַרענדיקט. מיר איז איצט נישט געבליבן קיין אנדערער אויסוועג, ווי ווייטער צו שפּילן דעם שוטה. ווען דער רעפערענט האָט אָנגעהויבן צו דרייען דעם פאָטאָ־אַפּאַראַט, האָב איך געמאכט דעם אָנשטעל, אז איך הייב נישט אָן צו וויסן, וואָס דאָס איז און אז איך האָב כלומרשט מורא, אז זיי גרייטן זיך מיך צו שיסן. איך האָב אָנגעהויבן צו וויינען און צו בעטן זיך ביי זיי. די דייטשן האָבן נישט אויפגעהערט צו לאכן פון מיין טפשות און איך האָב אויסגענוצט די לאגע. ווען ער האָט געצויגן דאָס צינגל פון אפּאַראַט, האָב איך כלומרשט פאר שרעק געמאכט מיטן פּנים אזא גרימאסע, אז מיין אייגענע מאמע וואָלט מיך קיינמאָל נישט דערקענט.

שיין האָט מיר תיכף געוויזן, ווי אזוי ער האָט געמאכט די גרימאַסע. זיין פּנים איז ארויס לעכערלעך אויסגעקרומט און איך האָב אויסגעבראָכן אין א הילכיקן געלעכטער.

שיין איז נישט געפאָרן מער צום פאַרהער. וועגן ווערן באפרייט האָט ער נישט געקאָנט חלומען. צו גרוים זענען געווען די חשדים קעגן אים, הגם קיין באווייזן האָט די געשטאַפּאָ נישט געהאַט. שיין איז אָבער געווען צופרידן, אז זיין ענין וועט זיך איצט פאַרשלעפּן נאָך אויף חדשים און דערווייל דערנענטערט זיך שוין די באפרייאונג.

שיין איז שוין איצט געווען אן איינגעזעסענער פּאוויאַק־תושב. אזוי ווי ער איז געווען פאַרשריבן אלס דייטש, האָט ער געהאַט דאָס רעכט צו געניסן פון פאַרשידענע פאַרלייכטערונגען, וועלכע זענען געווען דערלויבט בלויז פאר מיטגלידער פון דעם הערן־פאָלק, פון דער העכערער

ראסע. ווייל ביי די נאַצים זענען אַפילו אַרעסטירטע געווען איינגעטיילט אין פאַרשידענע קלאַסן.

שוין איז צוגעטיילט געוואָרן צו אַן אַרבעט. ער איז געוואָרן אַ קוכער אין דער קליינער תפיסה־קיך, וווּ מען האָט געקאָכט עסן בלויז פאַר די דייטשן און די אוקראַינער. איצט האָב איך שוין געקאָנט זיך אומגעשטערט יעדן טאָג מיט אים באַגעגענען. די קוכערס האָבן געמוזט זיך יעדן טאָג באָדן און קומענדיק זיך באָדן, האָט מיר שוין מיטגעברענגט פון די גוטע מאכלים, וואָס זיי האָבן דאָרט צוגעגרייט פאַר די דייטשע רוצחים.

אין די שפּעטע טעג פון חודש מאַי האָבן מיר זיך שוין געגרייט צו מאַכן פּליטה. אין טאָג פון אונדזער פּליטה האָב איך מיך געזעגנט מיט שיינען. שוין איז געווען געריירט, הערנדיק וועגן דעם עסק. ער האָט זיך אַזש צעוויינט, דאַן האָט ער זיך מיט מיר צעקושט און אָנגערופן זיך דאָסמאָל אין אַ פיינעם ליטווישן יידיש:

— אַ שאָד, וואָס איך קאָן מיט אייך נישט מיטגיין. איך וואָלט אייך אויף יענער זייט געקאָנט אַ סך העלפן. הכלל, האָט הצלחה און גייט מיט מזל. זייט פרייע מענטשן. מיר וועלן זיכער זיך נאָך באַגעגענען אין לעבן.

שוין האָט מיר נאָך געדריקט די האַנט, ווען זיינע חברים די קוכערס האָבן שוין געהאַלטן ביים אַרויסגיין פון באָד. ער איז זיי נאָכגעלאָפן און איך האָב אים נאָכגעקוקט און געטראַכט:

— ווער איז ער?

זינט יענער צייט האָב איך דעם יונגן שוין מער נישט באַגעגנט.

עולם־הבא פאַר צען ציגאַרעטן

אויסגעזוכט האָט ער זיך תמיד עפּעס אַ ווינקל, געשטאַנען דאָרט מיט אַ סידור אין דער האַנט, געפינקלט מיט די אויגן אויף רעכטס און לינקס, פּונקט ווי ער וואָלט עפּעס געזוכט, און ער האָט געדאַווענט. פון וואַנען דאָס דאָזיקע קליינע יידל, וואָס האָט געטראָגן דעם מאָדנעם נאָמען קאַנאַדעק, האָט געהאַט אין פּאַוויאַק אַ סידור, איז פאַר אַלעמען געווען

א סוד. נאָר קאַנאַרעק האָט א סך זאכן געקאָנט באווייזן, וואָס אן אנ־דערער וואָלט עס נישט געקאָנט. אלזאָ האָט זיך קיינער נישט געוווּנדערט. האָט קאַנאַרעק א סידור, זאָל ער אים האָבן.

אייגנטלעך איז דער דאָזיקער קאַנאַרעק נישט געווען קיין גאָר אינ־טערעסאַנטע געשטאַלט. עס וואָלט זיך מסתמא נישט כדאי געווען מיט אים צו פאַרנעמען, ווען נישט דאָס, וואָס ער איז געווען דער אָביעקט פון חוזק, פון הייטערקייט, בפרט פאַר אונדזערע יונגערע מיטאַרעסטירטע. און הייטערקייט, דאָרט אין פאַוויאַק, אין יענעם מלכות פון טרויער און צער, איז געווען א טייערע און זעלטענע זאַך.

דער אָביעקט פון חוזק איז קאַנאַרעק נישט געווען צוליב דער פרומקייט זיינער. צווישן אונדזערע חברים זענען געווען עטלעכע צענדליגג פרומע יידן, וועלכע מען האָט שטאַרק אָנגעזעען, מיט וועלכע מיר האָבן אפילו געקאָנט שטאָלצירן. נאָר קאַנאַרעק איז געווען סתם א נישט דער־באַקענער מענטש און זיין משוגעת איז געווען פרומקייט. די באַדינגונגען אין א תפיסה דערמאָנען אָפט באַדינגונגען אין מיליטער. אן „אָפּערמיצ" (שלימזלניק) איז דער אָביעקט פון חוזק. קאַנאַרעק איז געווען די פאַ־וויאַקער „אָפּערמע".

קאַנאַרעקן האָט דאָס חוזק מאַכן פון אים שטאַרק פאַרדראָסן. ער האָט קעגן דעם אָנגעווענדט פאַרשידענע מיטלען. ער האָט געפּרוּווט רירן די הערצער פון די חוזק־מאַכערס דורך דערציילן די געשיכטע פון זיינע איבערלעבענישן. ער האָט דערציילט א געשיכטע פון א גרויזאַמען וועג, וועלכער האָט אים מיט זיין צאָלרייכער משפחה געפירט פון זיין דאָרף אין דער שעדלעצער געגנט אין וואַרשעווער געטאָ. דאַן נאָך דער ליקווי־דאַציע פון געטאָ, ווי ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן ערגעץ אין א קאַנאַל און ווי ער איז במשך פון וואָכן איינער אליין א לעבעדיקער געלעגן צווישן צוואַנציק מתים, צווישן וועלכע עס זענען אויך געווען זיינע נאָענטסטע משפחה־מיטגלידער.

אָבער זיין דערציילונג האָט נישט געמאַכט קיין באַזונדערן איינדרוק. איעלכע אָדער ענלעכע איבערלעבונגען האָט הינטער זיך געהאַט יעדער פון אונדז. איז מען דאָך א ייד געווען אין יענע צייטן, כדי צו ליידן צער און פּיין.

די חברה חוזק־מאכערס האָבן אמאָל אויסגעפונען, אז קאַנאַרעק האָט ליב א גנבהלע. ער האָט עפּעס אוועקגענומען ביי א חבר, מיט וועלכן ער איז געזעסן אין איין קאַמער. נאָך דער מעשה האָט ער געמוזט אויס־שטיין ממש רדיפות מצד די יונגע חוזק־מאכערס, ביז מיר, די עלטערע, האָבן אים געמוזט נעמען אין שוץ און אָפּשטעלן די רדיפות.

* * *

מיר איז געלונגען צו געווינען קאַנאַרעקס סימפּאַטיע. געשען איז עס צוליב א קליינער זאַך. עס איז גראַד געווען די צייט פון פּסח. קאַנאַ־רעק האָט זיך איינגעעקשנט, אז ער וויל נישט עסן קיין חמץ. ער האָט אָפּגעשטעלט דאָס עסן פון דער זופּ. וועגן ברויט איז שוין נישט קיין רייד. עס איז געווען אַן אמתדיקער הונגער שטרייק פאַר די גאַנצע אכט פּסח־טעג.

מיר האָבן געפּרוּווט איבערצוצייגן אים, אז אין אַזא צייט מעג ער עסן חמץ. בשעת די געטאָ־צייטן האָבן רבנים וועגן דעם ענין ארויסגעזאָגט זייער וואָרט. עס זענען אויך צווישן אונדז געווען באמת פרומע יידן און עס איז זיי אפילו נישט איינגעפאַלן צו מאַכן א ווזן פון דעם ענין.

אָבער קאַנאַרעק האָט זיך מיט זיין עם־הארצישער עקשנות געהאַלטן ביי זיינעם. ער מוז דוקא אין פּאוויאַק האַלטן פּסח.

— וואָס ווילסטו עסן? — האָט מיך אינטערעסירט.

— כ׳וויל רויע קאַרטאָפלעס —האָט ער געענטפערט— כ׳האָב מיר צוגעגרייט א ביסל שמאַלץ, וועל איך אליין קאָכן די קאַרטאָפלעס און עסן מיט שמאַלץ.

— וואָס פאַר א שמאַלץ האָסטו? — האָב איך ווייטער בודק געווען, ווייל איך האָב געוווּסט, אז אויב ער האָט שמאַלץ, קאָן עס זיין נאָר חזיר־שמאַלץ. קיין אנדער שמאַלץ איז אין פּאוויאַק נישט געווען.

— וואָס מיר א חילוק, וואָס פאַרא שמאַלץ —האָט ער געהאַלטן— אבי נישט צו עסן חמץ.

איך האָב געלאַכט און קאַנאַרעק האָט זיך געהאַלטן ביי זיינעם. אַזוי ווי איך האָב דאָך נישט געוואָלט אים לאָזן הונגערן, האָב איך יעדן טאָג געבראַכט אים פון דער קיך רויע קאַרטאָפלעס. די זאַך איז נישט

געווען קיין פשוטע. איך האָב די דאָזיקע קאַרטאָפלעס געמוזט שמוגלען און ווען א געשטאָפּאָוויעץ וואָלט מיך געכאפט ביים טראָגן די קאַרטאָפּלעס, וואָלט איך מיאוס אָפּגעשניטן.

ביי קאַנאַרעקן אָבער האָב איך שטארק נושא חן געווען.

— איר האָט זיך געקויפט עולם הבא. ערשטנס, ווייל איר דערהאלט מיך ביים לעבן, און צווייטנס, ווייל אדאנק אייך האלט א ייד פסח.

באלד האָט מיר קאַנאַרעק געשטעלט א פאָרשלאָג, וואָס האָט מיך גלייכצייטיק געמאכט שטוינען און לאכן.

— אזוי ווי איר האָט זיך געקויפט עולם הבא —האָט ער מיר פאָרגעשלאָגן— פארקויפט עס תיכף מיר. איך צאָל צען באַפּיראָסן.

אין ערשטן מאָמענט בין איך אריין אין כעס, אָבער דערנאָך האָב איך מיך בארעכנט, מיט וועמען איך האָב צו טון. איך האָב מיך צעלאכט.

קאַנארעק האָט אָבער געפירט מסחרים מיט עולם הבא. ער פלעגט נישט רייכערן. די באַפּיראָסן, וואָס ער האָט פון ערגעץ באַקומען, האָט ער באַהאלטן און געקויפט פאר זיי עולם הבא. חברה לצים האָבן אויסגע־נוצט קאַנאַרעקס משוגעת. ווער עס האָט געדארפט פּאַפּיראָסן. איז גע־גאַנגען צו קאַנאַרעקן און פארקויפט עולם הבא. קאַנארעק איז אָבער נישט געווען קיין לייכטזיניקער „סוחר". איידער ער האָט ביי איינעם געקויפט די סחורה, פלעגט ער זיך גוט אויספרעגן וועגן די מצוות פון פארקויפער.

קאַנאַרעק האָט נישט דערלעבט די שעה פון באפרייאונג. ער איז געפאלן צווישן יענע פערציק, וועלכע די דייטשן האָבן דערמאָרדעט ערב דעם ווארשעווער אויפשטאנד. אפשר קומט צונויף זיין נשמה היינט דער עולם הבא, וואָס ער האָט אָפּגעקויפט ביי א סך פון זיינע פאוויאקער מיט־ארעסטירטע?

קרופניק, וווּ ביסטו?

אונדזער טרויעריק לעבן איז פון צייט צו צייט געווען דורכגעוועבט מיט געשעענישן, וואָס האָבן ביי אונדז ארויסגערופן הייטערקייט. פון צייט צו צייט האָבן מיר אפילו איבערגעלעבט מאָמענטן, בעת וועלכע די

גרעסטע פעסימיסטן האָבן זיך נישט געקאָנט איינהאלטן פון א הארציקן געלעכטער. איינע אזא געשעעניש וויל איך דאָ באשרייבן.

דער ייד קרופניק איז געווען דער שלאָסער־הידראאוליק פון פאוויאק. א יאָר איז ער שוין געזעסן אין תפיסה, ווו מען פלעגט אים רופן צו פאר־שידענע ארבעטן ביים פארריכטן די וואסערלייטונגען, קאנאליזאציע, באָד, קיך און וועשעריי־אינסטאלאציעס. ער איז אָנגעגאנגען פאר א זייער גוטן פאכמאן און דעריבער האָבן אונדזערע באלעבאטים די געשטאפּאָ־באנדיטן פון אים שטארק געהאלטן. קרופניק האָט זיך גענומען אלס באהעלפער א צווייטן ייד, דאָמב. דאָמב איז אָנגעגאנגען פאר א שלאָסער. אין דער אמתן איז ער געווען א „ליפע", אן אינטעלעקטועלער.

ביידע, קרופניק און דאָמב, האָבן געהאט זייער א סך בשותפותדיקע איינגנשאפטן. פון דער זעלבער גרויס, גלייך איינגעבויגן, האָבן זיי געשפּאנט מיט א שלעפעריקן טריט דורכן הויף פון דער תפיסה. דער מייסטער קרופניק פאָראויס און הינטער אים דער באהעלפער דאָמב מיט א קעסטל אינסטרומענטן.

קרופניק האָט געהאט נאָך א גרויסע מעלה. ער איז געווען א גרויסער קענער פון די ווארשעווער קאנאלן. מיר האָבן געוווּסט, אז ער קען זיך בעסער אויס אין די קאנאלן, ווי נישט איין ווארשעווער אין די גאסן פון זיין געבוירן שטאָט. דאָרט וואָלט ער קיינמאָל נישט פארבלאָנדזשעט געוואָרן. וועגן דער דאָזיקער קרופניקס מעלה האָבן געוווּסט בלויז א טייל ארעסטירטע. די דייטשן האָבן, פארשטייט זיך, גאָרנישט געוווּסט.

אונדזער פּלאן פון אנטלויפן, וועלכן מיר האָבן שוין זינט עטלעכע חדשים געהאט אויסגעארבעט, האָט זיך געשטיצט דער עיקר אויף קרופּ־ניקן. מיר האָבן באוויזן צו באקומען א שטאָלענע שער איבערצושניידן די קראטעס. קרופניק אלס שלאָסער האָט געזאָלט זיין דער, וואָס וועט אין לעצטן מאָמענט אויספירן די ארבעט. דער פּלאן האָט אויך פאָראויסגעזען, אז מיר וועלן אנטלויפן דורך אן עפענונג אין קאנאל. דאָס וואָלט געווען דער זיכערסטער וועג, ווייל אין מאָמענט פון ארייננבאקומען זיך אין א קאנאל־עפענונג וואָלטן מיר געווען באוואָרנט פאר דעם דייטשן נאָכיאָגן. קרופניק, דער איינציקער קענער פון קאנאלן, איז אונדז געווען אומבא־

דינגט נויטיק. דעריבער איז אונדזער גרופע פון די בעדער, געשטאנען מיט אים אין א נאָענטער פארבינדונג.

מיר זענען כסדר גרייט געווען צו אנטלויפן, נאָר איין קרופניק האָט אָפגעשלעפט. ער איז געווען דער זייל פון אונדזער אקציע און מיר זענען געווען אָפהענגיק פון זיינע קאפריזן. מיר האָבן זיך געמוזט אים אונטערווארפן.

אין א געוויסן מאָמענט האָב איך מיך אַנגעשטויסן, פארוואָס קרופניק שלעפט אונדז אָפ. לויט אונדזער פּלאן האָבן אן ערך צען מענטשן געדארפט אנטלויפן דורכן פענצטער פון א צווייטן שטאָק. עס האָבן געמוזט ווערן איבערגעשניטן קראטעס, מען האָט זיך געמוזט אראָפּלאָזן מיט שטריק און סוף כל סוף זענען צען מענטשן נישט קיין קלייניקייט. קרופניק האָט מיט רעכט געהאַלטן, אז אזא וויברח קען נישט האָבן קיין דערפאָלג. ער אליין האָט פאר זיך געהאָפט צו באקומען א זיכערע מעגלעכקייט צו אנטלויפן. מיט א קלענערער גרופע, אָן צו דארפן איבערשניידן די קראטעס. א מעגלעכקייט כמעט אָן א ריזיקע.

קרופניק און דאָמב זענען געווען קלוגע יידן, זיי האָבן געוווּסט, ווי אזוי זיך איינצואָרדענען. זיי האָבן באוויזן ממש מיט קונצן צו שאפן אזא געלעגנהייט, וועגן וועלכער אנדערע האָבן אפילו נישט געקענט חלומען. אָט הערט א מעשה:

אין א זונטיקדיקן נאָכמיטאָג אין דער העלפט פון חודש אפריל 1944 איז עס פאָרגעקומען. אויף דער זעלבער נאכט האָבן מיר, די בעדער, געהאט באשטימט דעם טערמין פון אויספירן אונדזער פּלאן צוזאמען מיט קרופניקן און דאָמבן. אלע אונדזערע כלים, וועלכע מיר האָבן געהאט צוגעגרייט צו דער פּליטה, זענען געווען באהאלטן אין באָד. עס איז געווען אָפגערעדט, אז פארנאכט וועלן מיר די כלים ברענגען אין אונדזער קאמער און ביינאכט נעלם ווערן.

פּלוצלינג ארום 5 נאָכמיטאָג איז ארונטערגעקומען אונטערן באָד־פענצטער סטאַשעק קראמאזש, וואָס האָט געוווּסט וועגן אונדזער פּלאן, און קורץ אונדז אריינגעוואָרפן די עטלעכע ווערטער:

— ברענגט גאָרנישט היינט אין דער קאמער! קרופניק און דאָמב מאכן פּליטה.

סטאשעק איז נעלם געוואָרן. ער האָט מורא געהאַט, אַז עמעץ פון די רוצחים זאָל אים נישט זען ביי אונדז.

אין ערשטן מאָמענט האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען דעם ענין. וואָס הייסט זיי מאַכן פּליטה? מיר דאַרפן דאָך גיין צוזאַמען. נאָר תיכּף איז אונדז קלאָר געוואָרן דער ענין. עס איז צו אונדז אריינגעקומען דער ניינצן־יעריקער דייטשער וואַכמייסטער ראַבקע, א פאָלקס־דייטש פון פּאָמערן, וואָס האָט בעסער גערעדט פּויליש ווי דייטש. ראַבקע האָט פאַרלאַנגט, מיר זאָלן אים אויסבאָרגן די גומי־שטיוול, וועלכע מיר פלעגן באַנוצן ביי דער אַרבעט אין וואַסער. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז עמעץ דאַרף גיין אַרבעטן אין קאַנאַל. איצט האָבן מיר ראַבקעס ידיעה פאַרבונדן מיט די עטלעכע אָפּגעריסענע ווערטער פון סטאַשעקן. מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען, אַז קרופּניק און דאָמב גייען אין קאַנאַל אַרבעטן און פון דאָרט וועלן זיי אַנטלויפן.

נאָך א 15 מינוט האָבן מיר שוין געזען, ווי זיי גייען פאַרביי דעם תפיסה־הויף מיט פאַמעלעכע געמאָסטענע טריט. זיי גייען אָנגעטון אין זייערע אַרבעטס־קורטקעס, די גומי־שטיוול אויף די פיס. קרופּניק פאָראויס, עטלעכע טריט הינטער אים דאָמב מיט זיין אייביקן קעסטל. איצט האָט ער נאָך א נאַפט־לאָמפּ. אין זייער שפּרייזן האָט זיך אַרויסגעפילט א דער־שלאָגנקייט. קיין וואונדער נישט! מען האָט זיי דאָך איבערגעריסן, משטיינס־געזאָגט, די זונטיקדיקע רו און מען שיקט זיי צו א שמוציקער און ברודיקער אַרבעט.

זייגער זעקס האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס באָד און געגאַנגען אין קאַמער. די מכשירים האָבן מיר איבערגעלאָזט אין באַהעלטעניש. עס איז דאָך געווען פאָראויסצוזען, אַז די נאַכט וועט זיין א „געשטאַנק". עס קאָנען לייכט פאָרקומען רעוויזיעס און אויב מען וואָלט ביי אונדז געפונען אַזעלכע מכשירים, וואָלטן מיר געווען פאַרלוירן.

די פענצטער פון אונדזער קאַמער זענען אַרויסגעגאַנגען אויף וויענזשעננא גאַס. פון הינטער די קראַטעס האָבן מיר געזען, ווי ראַבקע, באַוואָפנט מיט אַן אויטאָמאַט, שפּאַצירט אַרום ביי דער עפענונג פון קאַנאַל. ער האָט זיך שוין אָנגעהויבן צו דענערווירן.

עס איז צוגעקומען דער אוקראַינער בוקאָוויענקאָ און אים געפרעגט:

— ראבקע, וואס טוסטו דא?

— איך היט דא די שלאסערס, וואס זענען אראפגעגאנגען פאררירכטן דאס ברונעמל.

— א ברונעמל? א שיין ברונעמל! קוק אראפ אין דעם דאזיקן קארידאר. דאס איז א קאנאל. ווען זענען זיי אראפגעגאנגען אהין.

— א האלבע שעה אוודאי.

— הא, הא — צעלאכט זיך בוקאוויענקא — זיי זענען שוין נישט ווייט פון מארשאלקאווסקא. ראבקע, דו וועסט זיי שוין נישט זען.

— וואס זאל איך איצט טון? — פרעגט ראבקע א פארצווייפלטער.

— מעגסט שוין מעלדן דעם צוגס־פירער.

ראבקע האט זיך פארטראכט.

— איך וועל נאךווארטן א האלבע שעה, און שפעטער וועל איך מעלדן.

בוקאוויענקא האט גראד געהערט צו יענע אוקראאינער, וואס האבן געהאט מער הארץ פאר די ארעסטירטע ווי פאר די דייטשן. געבנדיק א טראכט, אז נאך א האלבער שעה וועלן די צוויי פליטים זיין מיט עטלעכע הונדערט שריט ווייטער, האט ער צוגעשטימט:

— יא, מעגסט נאך ווארטן, און דערווייל רוף זיי, אפשר קומען זיי ארויס.

במשך פון א האלבער שעה האט ראבקע געהאלטן אין ארייַנשרייַען אין קאנאל:

— קרופניק, ווו ביסטו? קרופניק, דו הורן־זון, קום ארויס. באלד איז שוין דער אפעל.

אבער אין קול ואין עונה. נאך די שלאסערס איז נישט געבליבן קיין זכר. ראבקע האט געמאלדן דעם צוגס־פירער. עס האט זיך אויפגעהויבן א טומל. מען האט גענומען זוכן. אבער אלץ אומזיסט. אין א ווארשעווער קאנאל קאן מען נישט געפינען קיין פליטים אפילו ווען די זוכערס זענען דייטשע „איבערמענטשן".

נאך א געוויסער צייט זענען ארויסגעשווומען פאלגנדיקע פרטים: קרופניק און דאמב האבן מיט שמאטעס פארשטאפט די אפגוסן פון די קלאזעטן פון דער ווארשטאטן־געביידע. דער בנין האט אנגעהויבן

פארפלייצט צו ווערן. מען האָט זיי גערופן פארריכטן, אָבער זיי האָבן, פארשטייט זיך, נישט געקאָנט דערגיין די סיבות פון דער פארפלייצונג. לסוף האָט קרופניק אויסגעדריקט א מיינונג, אז די סיבה מוז זיין א דעפעקט אין קאנאל אויף וויענזשעננא גאס. אין פאכמענישן זין איז קרופניקס „דיאגנאָזע" לחלוטין נישט געווען קיין אויסגעהאלטענע. ווארום וואָס פאר א שייכות האָט דער קאנאל אין גאס צו די קלאָזעטן פון א בנין? נאָר אזוי ווי דער צונג-פירער האניש איז נישט געווען קיין מומחה אין ענינים פון קאנאליזאציע, האָט ער פאראָרדנט, אז די שלאָסערס זאָלן גיין אין קאנאל. אליין האָט ער זיי געגעבן גומי-שטיוול, א לאָמפּ, נאפט און שוועבעלעך. אין אזא מין אויסשטאטונג זענען די שלאָסערס אראָפּ אין קאנאל און פארגעסן צוריקצוקומען.

די דייטשן האָבן נישט געוווּסט, ווי אזוי זיך ארויסצודרייען פון דעם דאָזיקן פלאָנטער און זיך נישט קאָמפּראָמעטירן. זיי האָבן געשיקט א מעלדונג אין געשטאפּאָ, אז צוויי יידישע שלאָסערס זענען געגאנגען ארבעטן אין קאנאל און זענען דאָרט דערטרונקען געוואָרן.

ביידע „דערטרונקענע" האָב איך א טאָג נאָך דער באפרייאונג פון ווארשע באגעגנט אין פראגע געזונטע און שטארקע.

דער ריז פון נקמה *)

מיט פילארן האָב איך מיך באקענט, בעת איך בין געווען אן אויטאָ-מאָביל מעכאניקער אין די געשטאפּאָ-גאראזשן און ער אן עלעקטראָ-טעכניקער. נאָר דער אונטערשיד צווישן מיר און אים איז באשטאנען אין דעם, וואָס איך האָב לגמרי נישט געהאט קיין באגריף וועגן דער ארבעט ביי אויטאָמאָבילן, בעת ער איז געווען א ספעציאליסט אין דער מלאכה, פארמאָגט גאָלדענע הענט און א גוטע טעכנישע אויסבילדונג.

---

*) דעם לעצטן גרוס פון פילארן און די ידיעות וועגן דעם לעצטן קאפיטל פון זיין לעבן האָט מיר געברענגט מיין פּאוויאקער פריינט סטאַשעק קראמאזש, וועלכער האָט מיטגעמאכט די קאמפן אין ווארשע און אין טאָג פון דער קאפיטולאציע פון פוילישן אויפשטאנד אריבערגעשווומען די ווייסל און געקומען צו מיר אויף פראגע, וועלכע איז שוין דעמאָלט געווען באפרייט פון די דייטשן.

פון יענער צייט געדענק איך אים אלס אפגעלאזטן מענטש, וואס האט געמאכט ממש א פארצווייפלטן איינדרוק. אין מיין זכרון האט זיך איינגעקריצט דאס בילד פון זיין אויסגעדארטן פנים, קיין מאל נישט ראזירט. בלויז א פאר ברילן אין טונקעלע רעמלעך האבן ארויסגעשטארט פון איבער דער איינגעבויגענער נאז. זיין נאענטסטער פריינט פרישמאן האט אים שטענדיק מכבד געווען מיט מוסר־רייד, הלמאי ער לייגט נישט קיין געוויכט אויף זיין אויסערלעכן אויסזען, ער ראזירט זיך נישט, ער פוצט זיך נישט די שיך. דייטשן האבן פיינט געהאט די אפגעלאזנקייט. פרישמאן האט מורא געהאט, אז צוליב זיין אפגעלאזנקייט קאן פילאר האבן נאך בייצושטיין שווערע נסיונות. פילאר איז אבער צו אלעמען געווען גאנץ גלייכגילטיק. ער האט אויסגעהערט פרישמאנס רייד, געטון א שמייכל און געפירט זיך פונקט ווי פריער.

אין א געוויסן פרימארגן האט פרישמאן געמאכט פליטה. פילאר איז געבליבן, ער האט נישט געוואלט מיטגיין. עס האט אים געפעלט גלויבן. ער האט געשמייכלט, א מאך געטון מיט דער האנט:

— עס טויג צו גארנישט.

* * *

מיט חדשים שפעטער, ווען די גאנצע גרופע פון די אויטאמאביל־נאראזשן איז געקומען אין פאוויאק, איז פילאר געזעסן מיט מיר אין א שכנותדיקער קאמער. דעמאלט האב איך אפט באמערקט, ווי ער זיצט אויף זיין געלעגער, וואס האט זיך געפונען אויף דעם סאמע העכסטן שטאק פון דער פריטשע. א שטרויזאק (בפרט ווען דאס שטרוי איז שוין צוזא־מענגעפרעסט), וואס ליגט אויף ברעטער, איז אודאי א הארטער געלעגער. אבער איך בין שטארק מסופק, צי פילאר, זיצנדיק אזוי מיט די אראפגע־לאזטע פיס אין די אוונט־שעהן, נאך א טאג שווערער ארבעט, האט בכלל געטראכט וועגן הארטן געלעגער. געטראכט האט ער וועגן גאר אנדערע זאכן.

אין יענער צייט האבן פילארן געמאטערט די סאמע קאשמארדיקסטע געדאנקען. עס האבן זיך געהאלטן אין איין אומקערן אין זיין זכרון די

שווידערלעכע בילדער פון נאָענטן עבר. אַט טראַכט ער וועגן פּאָטער, וואָס איז נאָך אין זומער 1942 געגאַנגען אויפן „אומשלאַג פּלאַץ". דער פּאָטער איז ארויסגעגאַנגען פון דער שטוב און איז שוין מער נישט צוריקגעקומען. פּילאַר איז דאַן געלאָפן צו פילע פון זיינע חברים, וואָס זענען געווען אין דער געטאָ־פּאָליציי. זיי האָבן אים אָנגעקוקט ווי א משוגענעם:

— וואָס פאַלט דיר איין? און אַלטן ייד ווילסטו ראַטעווען? אַזויפיל יונגע גייען אין די וואַגאָנען.

פּילאַר האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען. עס איז דאָך א טאַטע. זיין טאַטע. וואָס פארא חילוק, צי ער איז אַלט צי יונג.

דאָס איז געווען דעמאָלט א גאַנץ געוועגלעכע זאַך, א זאַך, וואָס האָט זיך געטראָפן צענדליקער טויזנטער יידן. מיט וואָס איז דאָ זיך פּייניקן די נשמה? דאָך אָבער אין א מאָמענט, ווען פּילאַר דערמאָנט זיך וועגן דער געשיכטע, פילט ער ארום זיך עפּעס א פּוסטקייט. מיט דער־שראָקענע אויגן קוקט זיך פּילאַר ארום און זיינע ליפּן רירן זיך אין עפּעס א נערוועזער באַוועגונג.

נאָר נאָך ערגער איז, ווען עס לעבט אויף אין זיין זכרון א געוויסער שפּעטער יוני־טאָג. דער טאָג איז גראַד געווען א שיינער, א זוניקער, א וואַרעמער. עס איז געווען ענגעצוו אויף אָקענטשע. פּילאַר איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און זיין טעכטערל (אַז ער דערמאַנט זיך וועגן איר, פילט ער בפירוש, אַז זיין האַרץ קלאַפּט נישט, נאָר עס וויינט פּשוט) און מיט נאָך עטלעכע יידן געזעסן באַהאַלטן ערגעץ אין א פינצטערן קעמערל. דאָס דאָזיקע קעמערל האָט די נידעריקע און דיקע מאַרק־זיצערין, וועלכע האָט זיי באַהאַלטן, גערופן מיט אַן אויסגעפיינערטן נאָמען „בונקער". פאַר אַזא באַהעלטעניש האָט מען געצאָלט זייער א סך געלט. עס האָט געהייסן „מיט עסן", הגם עס זענען געווען טעג, ווען מען האָט אפילו נישט באַקומען קיין שטיקל טרוקן ברויט פאַרן קינד.

שוין כמעט פינף חדשים זענען די יידן געזעסן אין דאָזיקן קעמערל, ביז אין יענעם יוני־טאָג האָט זיך פּלוצלינג פון דער דירה געלאָזט הערן עפּעס א נישט געוועגלעכע באַוועגונג. בלויז עטלעכע רגעס האָט געדויערט און די טיר פון קעמערל איז אויפגעריסן געוואָרן. אין דער טיר עפענונג האָבן זיך באַוויזן לופּעס פון אויטאָמאַטן. א געשריי אויף דייטש:

— אלע ארויס!

פון דעם, וואָס עס איז פאָרגעקומען ווייטער, האָט פילאר אין זכרון בלויז עפּעס א כאָאָס. אויף שוכא האָט מען זיי געפּייניקט במשך פון עטלעכע טעג. די געשטאַפּאָווצעס האָבן זיך געוואָלט דערוויסן, וווּ עס זיצן נאָך באהאַלטענע יידן. במשך די נעכט איז פילאר מיט זיין משפחה געזעסן אין די „טראַמווייען", וואָס געפינען זיך אין קעלער פון געשטאַפּאָ־בנין. ווען זיי וואָלטן געקאָנט לכל הפּחות זיצן צוזאַמען, וואָלט נאָך געווען א האַלבע צרה. אָבער אפילו דאָס האָט מען זיי נישט דערלויבט. פילאר האָט פאַרבראַכט די נעכט אין איין קאַמער און זיין פרוי און קינד אין א צווייטער קאַמער אויפן צווייטן עק פון לאַנגן קאָרידאָר.

ערשט דעם פערטן טאָג, ווען מען האָט זיי נאָכאַמאָל ארויפגעפירט אין געשטאַפּאָ־ביוראָ, האָט פילאר געזען פאַר זיך בראַנדן בעצמו. פילאר האָט געדענקט בראַנדן נאָך פון יענע צייטן, ווען ער האָט געוואָרפן א פּחד אויף יידן פאָרנדיק אין אן אויטאָ אָדער א ריקשע איבער די גאַסן פון וואַרשעווער געטאָ. ווען פילאר האָט דערזען פאַר זיך בראַנדן, האָט ער נישט ווילנדיק אָנגעהויבן צו ציטערן. א געדאַנק ווי א בליץ האָט אים דורכגעשטאָכן דעם מוח: דאָ ענדיקט זיך זיין לעבן. איצט האָט ער באמת אָנגעהויבן צו ציטערן וועגן גורל פון זיין טעכטערל, וואָס איז א שטילע און א בלאַסע אין איר דערשראָקנקייט געשטאַנען נעבן דער מוטער.

בראַנד איז אָבער געווען זייער גוטמוטיק און האַרציק. ער האָט פילאַרן געפרעגט וועגן זיין באַרוף. פילאר האָט געענטפערט, אז ער איז אן אינזשיניער־עלעקטריקער. א צעשמייכלטער האָט אים בראַנד געגעבן א פּאַפּיראָס, געקלאַפּט אים איבער דער פּלייצע און געזאָגט:

— איר האָט נישט וואָס מורא צו האָבן. איר וועט בלייבן לעבן.

דערנאָך האָט מען זיי אוועקגעפירט אין פּאַוויאַק. פילאר האָט געקוקט, ווי מען פירט ערגעץ אוועק זיין משפחה. אים אליין האָט מען אריינגעפירט אין תפיסה־קעלער. אין לאַנגן קאָרידאָר האָט אים אן אוקראַינישער וואַכמייסטער אוועקגענומען אַלץ, וואָס ער האָט ביי זיך געהאַט, ער האָט אים אפילו אראָפּגעשלעפּט דעם מאַנטל און דאָס רעקל. לסוף האָט פילאַרן דער אוקראַינער אריינגעשטופּט אין א קאַמער, ווו עס זענען שוין געזעסן עטלעכע יידן.

זינט יענעם מאָמענט האָט שוין פּילאַר נישט געזען מער זיין ווייב און קינד. נאָך עטלעכע טעג האָט מען אים ארויסגענומען פון דער טויטן־קאַמער און אריינגעפירט אין דער פערטער אָפּטיילונג צווישן די יידישע פּאַכלייט, וואָס זענען געווען באַשטימט פאַר ארבעט. פון דער פערטער אָפּטיילונג איז פּילאַר צוגעטיילט געוואָרן אין לאַגער אויף גענשע־גאַס צו דער גרופּע פון די יידישע אויטאָמאָביל־ארבעטער, וואָס האָבן געארבעט אין די געשטאַפּאָ־גאַראַזשן. צוזאַמען מיט דער דאָזיקער גרופּע איז ער יעדן טאָג אינדערפרי געגאַנגען צו דער ארבעט און בייַנאַכט איז ער אין דער גענשער תפיסה געלעגן אויף דער הארטער ערד און מיליאָנען, אָבער ממש מיליאָנען וואַנצן האָבן פון אים געצאַפּט דאָס בלוט. מיט דער זעלבער גרופּע פון אויטאָמאָביל־מעכאַניקער האָט זיך שפּעטער פּילאַר אומגעקערט אין פּאַוויאַק. דאָס איז געווען דעמאָלט, ווען די דייטשע רוצחים האָבן נאָך מער פאַרשאַרפט זייער באַציאונג צו דער קליינער צאָל ביים לעבן איבערגעלאָזענע וואַרשעווער יידן, ווען נאָר דער פּאַוויאַק האָט נאָך פאַר זיי געקאָנט זיין א „היים”.

פּילאַר האָט אין זיין מלאכה געהערט צו די סאַמע בעסטע פּאַכלייט. ביי דער ארבעט האָט ער באַוויזן צו מאַכן אָפּקילן אַלע ליידנשאַפטן פון זיין צעוויטיקטער נשמה. ביי דער ארבעט פלעגט ער פאַרגעסן וועגן די צרות און יסורים.

אָבער אין די אָוונטן האָט זיך מיט א טאָפּלטען כוח אומגעקערט דער קאָשמאַר פון זיינע איבערלעבענישן. ווייל פּילאַר האָט שוין איצט געלעבט בלויז מיט דער פאַרגאַנגענהייט. און פּילאַר האָט געליטן גרויסע יסורים. ער האָט געוווּסט, אַז זיין פרוי און קינד לעבן נישט. ער האָט אפילו איין מאָל מיט א מאָדנער קאַלטבלוטיקייט באַוויזן אויסצורעכענען, אַז גראַד אין יענעם מאָמענט, ווען מען האָט אים געפירט פון פּאַוויאַקער קעלער צו דער פערטער אָפּטיילונג, האָבן די מערדערישע קוילן איבער־געשניטן די לעבנס פון זיין פרוי און קינד. פונדעסטוועגן האָט פּילאַר נישט געוואָלט גלויבן אין דער דאָזיקער זאַך. צו גרויזאַם איז געווען דער אמת און צו שוואַך האָט ער זיך געפילט אין זיין אָנבליק.

אין געוויסע מאָמענטן, ווען דער כוח פון גייסט האָט אין אים מנצח געווען די שוואַכקייטן פון דער נאַטור, האָט זיך אין אים געוועקט

א נעפיל פון פארדרוס קענן זיך אליין צוליב דעם דאָזיקן אָפּטרייסלען זיך פון קוקן דעם אמת אין די אויגן. דאָס דאָזיקע אָפּטרייסלען זיך האָט ער דעמאָלט באטראכט אלס א שפּלריקע שוואכקייט און אפשר גאָר אלס באוויז פון זיין שטארק אנטוויקלטן עגאָאיזם.

— ווייל צי איז דאָס געהערט געוואָרן —האָט ער זיך מיט זיך אליין געקריגט— אז איך זאָל לעבן און וואָס ערגער, אז איך זאָל מיך מיט אלע כוחות ממש קלאמערן אין לעבן, ווען זיי זענען שוין ביז צום סאמע סוף דורכגעגאנגען דעם וועג צום טויט.

פילארן האָט געפּייניקט נאָך א צווייטער פאָרוואורף. דער דאָזיקער פאָרוואורף איז שוין נישט געווען אזוי אבסטראקט ווי דער ערשטער. פילאר איז געווען א ציוניסט. ער האָט געהאלטן, אז זיין א ציוניסט הייסט באזעצן זיך אין ארץ ישראל און מיט די אייגענע כוחות העלפן אויפצו־בויען די יידישע היים. הכלל, איז פילאר טאקע עטלעכע יאָר פאר דער מלחמה עולה געווען קיין ארץ ישראל און ער האָט זיך דאָרט באזעצט. דער פאָטער האָט אין הונדערטער בריוו געשטורעמט, אז פילאר זאָל צוריקקומען קיין ווארשע. דער פאָטער איז שוין אין די עלטערע יאָרן. ער קאָן זיך שוין אליין נישט געבן קיין עצה מיטן פירן די פאבריק. דער זון איז אים איצט זייער נויטיק, ער קאָן זיך אָן אים נישט באגיין.

פילאר קאָן זיך איצט נישט מוחל זיין, וואָס ער האָט געהאָרכט דעם פאָטער. הארט פארן אויסברוך פון דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען קיין פּוילן, ברענגענדיק אזוי ארום זיין יונגע פרוי און דאָס דעמאָלט נאָך נישט געבוירענע קינד אויף א זיכערן טויט.

פילאר, א שטארקער מענטש פון כאראקטער, האָט אָבער פארמאָגט א צארטע נשמה. ער האָט געהאלטן אין איין מאכן מיט זיך דעם חשבון הנפש. ער איז דאָך נישט שולדיק אין דעם, וואָס איז פאָרגעקומען. פארן טויט פון זיינע נאָענטסטע איז ער דאָך שוין אויסגעשטאנען אזויפיל פּיין און יסורים אין דער דאָזיקער מערדערישער הייל, ווו ער געפינט זיך איצט. אָבער צי קאָן ער זיינע דורכגעמאכטע ליידן פארגלייכן מיט די טויט־יסורים פון זיין אומשולדיק עופעלע? די דאָזיקע פראגע האָט זיך ווי א שארף מעסער ממש ארייננעשניטן אין זיין מח און הארץ.

* * *

דאָס איז געווען אין יענער צייט, ווען דער דייטשער פראָנט האָט זיך איינגעבראָכן אונטער דער שטאָט לובלין. די רויטע ארמיי האָט מיט א ריזיקן כוח פאָראויסמאַרשירט אויף מערב. מיט זיבן מייליקע שריט האָט זי זיך דערנענטערט צו דער הויפּטשטאָט ווארשע. דייטשן האָבן פּשוט פארלוירן די קעפּ. איצט האָבן זיי שוין איינגעזען, אז זיי מוזן פארלאָזן ווארשע. אין פּאוויאַק האָבן זיי דורכגעפירט די לעצטע שחיטה פון די ארעסטירטע. די דאָזיקע שחיטה איז טאַקע געווען די סאַמע בלוטיקסטע פון די אַלע ביז איצטיקע. פון צווישן די יידישע פּאַכאַרבעטער האָבן זיי דעמאָלט ארויסגענומען פערציק „ליפּעס" און זיי געפירט צו דער תליה. די איבעריקע יידן האָבן די דייטשן נאָך איבערגעלאָזט. איצט זענען שוין געבליבן די אמתע פּאכלייט און זיי קאָנען נאָך צונוץ קומען די נאַצים. ווען מען זיי אוועקפירן קיין דייטשלאַנד און זאָלן זיי נאָך א געוויסע צייט דאָרט ארבעטן לטובת דער „גרויסקייט" פון געפאַלענעם דייטשלאַנד.

פילאר איז געווען צווישן דער גרופּע פון די הונדערט יידן, וועלכע מען האָט פונעם פּאוויאַק אריבערגעפירט אין לאַגער אויף גענשע גאַס, כדי זיי פון דאָרט איינוואַגאָנירן און אוועקשיקן אויף מערב. די הונדערט יידן האָט זיך דעמאָלט געדאכט, אז צו זייער מארטירער־וועג וועט בלויז איין טויט מאכן א סוף, אז פון די אָרעמס פון טויט וועלן זיי שוין נישט באוויזן צו אנטרינען.

אָבער איין טאָג האָט פּלוצלינג געברענגט די ענדערונג. דאָס איז געווען דער ערשטער אויגוסט, דער טאָג פון אויסברוך פון פּוילישן אויפשטאַנד אין ווארשע. פארנאכט האָבן די יידן, זיצנדיק אין א באראַק, דערהערט א נאָענטע שיסעריי. תיכף האָט זיך ביי זייער פענצטער באוויזן עפּעס א מאָדנער מענטש, האַלב מיליטעריש און האַלב ציוויל אָנגעטון מיט אן אויטאָמאַט אין דער האַנט. דער מענטש האָט דאַן גענומען אריינקוקן אין באראַק, צוגעטולעט דאָס פּנים צו דער פענצטער שויב און מיט דער לינקער האַנט פארשטעלט זיך דעם שטערן איבער די אויגן, כדי בעסער צו זען, וואָס עס טוט זיך אינעווייניק אין באראַק. ווען ער האָט דערזען, אז ארעסטירטע זיצן אין באראַק, איז ער צוגעלאָפן צו דער טיר, אויפגעריסן זי און וויינענדיק מיט דער האַנט די ריכטונג פון עפּעס א בנין אין יענער זייט פון לאַגער־הויף, האָט ער אויף פּויליש געשריגן:

— דאָרט אהין אנטלויפט!

דער מענטש איז נעלם געוואָרן און די יידן זענען געלאָפן אין דער געוויזענער ריכטונג. נעבן דעם בנין, וווּהין די יידן זענען צוגעלאָפן, זענען געשטאַנען א סך באוואָפנטע ציווילע.

— ווער זענט איר? — האָבן געפרעגט די יידן.

— פּוילישע אויפשטענדלער. און איר?

— מיר זענען יידישע ארעסטירטע.

— אהא, יידן. גוט.

דער עלטסטער פון די אויפשטענדלער האָט די יידן געהייסן אריינגיין אין עפּעס א גרויסן זאַל. דערנאָך האָט ער זיי דערקלערט:

— אזוי ווי איר זענט יידן און מיר ווייסן נאָך נישט, וואָס מיר האָבן מיט אייך צו טון, וועט איר דאָ בלייבן אינטערנירט.

און א יונגן אויפשטענדלער האָט ער באפוילן:

— נעם ביי זיי אוועק די שיך און זאָלן זיי דאָ זיצן באָרוויס, כדי זיי זאָלן נישט קאָנען אנטלויפן.

יאָ, באמת צו פיל איינדריקן אויף איין מאָל. שוין זענען זיי פריי און שוין זענען זיי ווידער ארעסטירט.

עפּעס נאַריש האָט זיך זיי פאָרגעשטעלט זייער איצטיקע לאַגע. די וועלט איז שוין פריי פון דייטשן און זיי זיצן דאָ באָרוויס און איינער קוקט אָן דעם צווייטן. באלד האָט אויפגעשיינט א געדאַנק:

— צי היט אונדז עמעץ?

— ווייזט אויס, אז ניין — האָבן געענטפערט יענע, וועלכע האָבן ארויסגעקוקט דורך די פענצטער — די אויפשטענדלער זענען אוועקגע־גאַנגען ווייטער.

— טאָ מוזן מיר דען אוועקגיין פון דאַנען אין שיך? באָרוויס וועלן מיר דאָך אויך ערגעצוווּ צוקומען.

פילאַר איז געזעסן אויף א באַנק ערגעץ אין א ווינקל פון גרויסן זאַל. פארטיפט אין זיינע געדאַנקען, האָט ער געמאַכט דעם איינדרוק, ווי ער וואָלט געשלאָפן אָדער פארלוירן דעם באוווּסטזיין. אויפן גאַנצן גוף האָט ער געציטערט. יאָ, אמת, צו פיל איינדריקן אויף איין מאָל.

עמעץ האָט אים געטרייסלט ביי די אקסלען. פילאַר האָט אויפגעהויבן

די באבריליטע אויגן, אבער ער האט נישט דערקענט דעם מענטש, וואס האט מיט אים געטרייסלט. יענער האט צו אים א הויכן געשריי געטון:

— פילאר, וועק זיך אויף, מיר גייען!

פאמעלעך האט ער זיך אויפגעהויבן, ער האט זיך אפגעטרייסלט, ווי א הונט נאך א באד און פונקט ווי ער וואלט צו זיך געדערט, האט ער געפרעגט:

— און די שיף? איך בין דאך בארווים.

— מאכט נישט אוים. מיר גייען בארווים.

פילאר האט זיך נאכגעשלעפט נאך זיינע חברים. ערשט איצט האט זיך אומגעקערט זיין באוווסטזיין. ער האט שוין דערקענט זיין געטרייעסטן חבר און געפרעגט אים:

— רישיעק, וווהין גייען מיר?

— קום, וועסטו זען. מען שלאגט די דייטשן און מיר האבן דאך מיט זיי חשבונות.

— יא, אמת — האט פילאר שטיל געפליסטערט — מיר האבן מיט זיי חשבונות.

גייענדיק אזוי מיט זיינע חברים, איז פילאר אינגאנצן צו זיך געקומען. מען האט עס דערקענט פון די שטארקערע בליצן פון זיינע אויגן. די אונטערשטע ליפ האט אים נערוועז געציטערט ווי אלע מאל. ער האט שוין אינטענסיוו געטראכט. ער האט שוין געוווסט, וואס צו טון, די ארעסטירטע זענען פון לאגער אומגעשטערט ארוים אויפן שטח פון געוועזענעם געטא. פון דאנען זענען זיי זיך צעגאנגען אין פארשידענע ריכטונגען, פילאר האט מיט זיינע פינף חברים געלאזט זיך גיין אויף וואלע.

אויף וואלע זענען די זעקס פריינט געקומען דעם אנדערן טאג שוין באשיכטע. געהערשט האט דארט א טומל און א געפילדער. די שיסעריי האט אביסל אויפגעהערט און ארום זעט מען איבערגעשראקענע מענטשן, וואס גנבענען זיך דורך אונטער די מויערן אין פארשידענע ריכטונגען. אין דעם שיינעם זוניקן נאכמיטאג דרייען זיך די אויפשטענדלערישע זעלנער צווישן דער באפעלקערונג. זיי בארואיקן די מענטשן, זיי באמיען זיך אריינצופירן אָרדענונג. דא און דארט זעט מען גרופעס אויפשטענדלער, וואס גרייטן זיך צו עפעס. דאס זענען די שטורעם־אפטיילונגען, וועלכע

דארפן היינט בייננאכט אויספירן זייערע אויפגאבן. אין די גאסן ליגן צעוואָרפענע דייטשע וואפן, צעשעדיקטע טאנקען. א טייל זעען אויס צו זיין גאנץ. זיי שטייען ווי טויטע ליבן מיט זייערע ארויסשטארנדיקע צײן פון די לופעס.

— יינגלעך —האָט פלוצלינג פילאר אויסגערופן— מיר נעמען זיך צו דער ארבעט!

פילארס חברים האָבן אים אָנגעקוקט פארחידושטע. וואָס פארא ארבעט? נאָר תיכף האָבן זיי פארשטאנען וואָס ער מיינט.

די זעקס יידן, די נעכטיקע אויטאָמאָביל־מעכאניקערס פון די געשטאפּאָ־גאראזשן, האָבן זיך איצט א נעם געטון צו פאררי‌כטן א טאנק. די נויטיקע מכשירים האָבן זיי ערגעץ געפונען... פונקט ווי אמאָל אין די געשטאפּאָ־ווארשטאטן, האָט דאָ פילאר אָנגעפירט מיט דער ארבעט. ער האָט אויסגעפרווּוט, אויסגעפּאָרשט און געזאָגט, וואָס מען דארף טון. במשך פון יענער נאכט איז געבוירן געוואָרן דער ערשטער טאנק פון דער פוילישער אויפשטאנדס־ארמיי אין ווארשע. דעם אנדערן טאָג זענען צו־געקומען נאָך צוויי טאנקען. אן אָפיציעלער באפעל פון דער אויפשטאנדס־אָנפירונג האָט געמאָלדן, אז עס איז געשאפן געוואָרן די ערשטע אויפ־שטענדלערישע פאנצער־גרופּע. פילאר איז געווען איר קאָמענדאנט. די פינף יידן, זיינע חברים, האָבן געהערט צו דער גרופּע.

* * *

עס האָט זיך שוין פארענדיקט די גרויסע און נצחונותפולע תקופה פון ווארשעווער אויפשטאנד. מען האָט שוין ארויסגעפילט, אז עס דער־נענטערט זיך דער סוף פון די ראנגלעניש. דער אויפשטאנד האָט געהאלטן אין איינברעכן זיך. זינט צען טאָג האָט שוין פילארס גרופּע געקעמפט אויף טשערניאקאָוו. נאָך א סך ראנגלעניש, ווען מען האָט מיט א ווייטיק אין הארץ געמוזט פארלאָזן די גרויסע שטאָלענע קאסטנס, ווען מען האָט זיך געמוזט דורכרייסן איבער קאנאלן און פייער־ליניעס, ווען מען האָט געמוזט אָפּהאלטן צענדליקער קאמפן אויף די באריקאדן, איז פילאר אין די אויגן פון זיינע מיטקעמפערס אויסגעוואקסן צו אן אמתדיקן ריז. קיינער

האָט נישט געוווּסט, ווען פּילאַר שלאָפט. תּמיד האָט מען אים געזען אויף זײַן פּאָסטן, א וואכזאמען און גרייטן. בשעת אַן אַלארם איז ער דער ערשטער געווען אויפן פּלאַץ, דער ערשטער געשטאַנען אין פייער.

און פאר זיך האָט פּילאַר געהאַלטן אין איין רעכענען. ער האָט גע־ציילט די דייטשן, וועלכע ער האָט מיט זײַנע אייגענע הענט אוועקגעלייגט. פּילאַר האָט געציילט און דער חשבון האָט אים אַלץ נישט באפרידיקט. וואָס א מאָל האָט ער אַלץ געדאַרפט מער דייטשע קרבנות. ביים אָנהייב האָט ער גערעכנט איין דייטש פאר יעדן דערמאָרדעטן משפּחה־מיטגליד זיינעם. נאָר שפּעטער האָט ער זיך מישב געווען, אַז דאָס איז צו ווייניק. נעמענדיק אין אכט צום ביישפּיל זיין פּאָטער. אָדער דאָס קינד. צי גלייכט אויס איין דייטשע חיה־רעה דעם ווערט פון אַזא טייער נפש? און פּילאַר האָט געציילט ווייטער. דער חשבון איז אַלץ געוואַקסן. לסוף האָט ער שוין א מאַך געטון מיט דער האַנט. ער האָט פאַרלוירן דעם חשבון, נישט געקאָנט זיך שוין דערדערעכענען.

היינט קומט פאָר א נאַכט־שטורעם. מען דאַרף אָפּשלאָגן דאָרט אַקעגן דאָס הויז, וואָס די דייטשן האָבן נעכטן איינגענומען. ווער מעלדעט זיך פרייוויליק צום שטורעם? פאַרשטייט זיך, אַז דער סערזשאַנט פּילאַר איז דער ערשטער. ער וועט טאַקע אָנפירן מיט דער אָפּטיילונג.

דייטשן באַלייכטן מיט רעפלעקטאָרן דאָס גאַנצע פאָרפעלד פון הויז. זיי טראַכטן אויף אַזא אופן נישט צולאָזן צו זיך די אויפשטענדלער. אָבער די אויפשטענדלער קענען גוט די מלאכה פון קריכן אויף דער נאַסער ערד. עס איז שוין סוף סעפּטעמבער, מען פילט שוין דעם האַרבסט. פּילאַר קריכט דער ערשטער. פון צייט צו צייט טאַפּט ער זיך ביים גאַרטל. ער וויל זיכער זיין, צי זיינע „בוטעלקעס" געפינען זיך אויפן געהעריקן אָרט. איצט האָט ער פאַר זיך נאָך צוואַנציק שריט. איצט שוין בלויז צען. יאָ, דאָ איז עס שוין. דאָרט אין דעם גרוב שטייט דער וועכטער. פּילאַר וואַרפט אים אַריין דעם ערשטן גראַנאַט. מען הערט דעם אויפרייס. די אויפ־שטענדלער שפּרינגען אַרויס פון באַהעלטעניש, זיי לויפן איבער דעם באַלויכטענעם שטח. די אויפרייסן פון גראַנאַטן מישן זיך צוזאַמען מיט געשרייען און מיט די סעריע־קנאַלן פון די אויטאָמאַטן. די דייטשן האָבן נישט קיין ריקצוג, זיי פאַרטיידיקן זיך ביז צום טויט. בלויז עטלעכע מינוט

דויערט דער געטומל פון קאמף. איצט הערט מען נאָך איינצעלנע שאָסן פון ביקסן, פונקט ווי איינער וואָלט הויך געמלאסקעט מיט דער צונג. דערנאָך ווערט שוין שטיל, דעם שטח, וואָס איז באלייכט געווען מיט א רעפלעקטאָר, נעמט איצט ארום א טיפע פינצטערניש. באלד מעלדעט סערזשאנט פילאר דעם קאָמענדאנט:

— די אויפגאבע איז אויסגעפירט. די פאָזיציע איז אָפגעשלאָגן. אלע דייטשן זענען אומגעקומען. ביי אונדז איין פארוווּנדעטער.

אין אן אנדערער נאכט האָבן די דייטשן שטארק אָנגעגריפן. מיט זייערע „טיגערס" האָבן זיי זיך דערנענטערט צו די סאמע מויערן פון די הייזער, וואָס זענען ממש פארשיט געוואָרן דורך א האָגל פון שאָסן. די אויפשטענדלער האָבן צוריקגעשטויסן איין אָנגריף נאָכן צווייטן. וואָס א מאָל איז אָבער געוואָרן ערגער, וואָס א מאָל ענגער. בשעת אזא אָנגריף איז געפאלן דער סערזשאנט פילאר, דער ערשטער קאָמענדאנט פון דער ערשטער אויפשטענדלערישער פאנצער גרופע אויף וואלע, דער „יודען־העפטלינג" פון דער פאוויאקער תפיסה, דער פאכארבעטער פון די אוי־טאָמאָביל־ווארשטאטן פון געשטאפּאָ, דער ריז פון נקמה.

טאקע דאָרט, אויפן משערניאקאָוו, אין א הויף פון א חרוב הויז, הארט נעבן גרויסן בנין פון דער קראנקן־קאסע, געפינט זיך זיין קבר. איר וועט אים לייכט דערקענען, ווייל ער איז דעקאָרירט מיט די העכסטע פוילישע מיליטערישע אויסצייכענונגען.

דריטער טייל

איבערלעבענישן און בילדער

כל נדרי — אונטער געלאָדענע ביקסן

היינט איז ערב יום־כּפּור. די לעצטע ווארשעווער עדה האָט באַשלאָסן איינצואָרדענען א מנין צו כל־נדרי. פאראיאָרן זענען נאָך געווען יידן אין די געטאָס. כל־נדרי האָבן זיי געזאָגט בציבור און צומאָרגנס זענען זיי געגאנגען דעם וועג צום טויט. מיר ווילן נאָכטון דאָס זעלבע. היינט וועלן מיר דאווענען בציבור און מאָרגן... ווער קאָן דאָ וויסן וועגן א מאָרגן? עס וועט זיין אזוי, ווי די השגחה וועט הייסן. די יידן פון פאראיאָרן האָבן זיך אזוי נוהג געווען. פארוואָס זאָלן מיר זיך אנדערש נוהג זיין? מיר זענען דאָך נישט בעסער און נישט ערגער פאר זיי.

מיר זענען דעמאָלט געזעסן אויף דער פערטער אָפּטיילונג. אלע יידן צוזאמען האָבן מיר פארנומען צוויי גרויסע זאלן. דערפאר איז טאקע לייכטער געווען דורכצופירן די זאך. נאָך דעם ווי אלע וועלן זיך אומקערן פון דער ארבעט, וועלן מיר זיך אוועקשטעלן דאווענען. אטלאסאָוויטש, אן אמאָליקער ווארשעווער מעבל־פאבריקאנט (היינט איז ער א טישלער אין די פּאוויאקער ווארשטאטן) וועט זיין דער בעל־תפילה. קיין טלית האָבן מיר נישט, אָבער סוף כל סוף קאָן מען זיך אין אונדזערע באַדינגונגען באגיין אָן א טלית. גוט, אז עס איז אונדז געלונגען פון ערגעצוואו ארויסצוּבאקומען א מחזור. א קלייניקייט, א מחזור דאָ אין פּאוויאק.

הכלל, מיר וועלן דאווענען. איך וויל מיך מודה זיין, אז נישט אזוי

פּיל צוליב פרומקייט־טעמים, צוליב דעם ווילן צו דאַוונען, האָט אונדז די זאַך אַזוי שטאַרק אינטערעסירט, ווי צוליב דעם באַגער כאָטש אויף אַ קורצע צייט אומצוקערן זיך צו דעם אַמאָל, פאַרבינדן דעם נעכטן מיטן היינט.

אינדערפרי זענען מיר זיך צעגאַנגען פּונקט אַזוי ווי יעדן טאָג: איטלעכער צו זיין אַרבעט. עס איז געווען אָפּגעשמועסט, אַז פאַרנאַכט, ווען מיר וועלן צוריקקומען, וועלן מיר זיך שטעלן דאַוונען. ביז מיטאָג־צייט איז יענער טאָג ענלעך געווען צו אַלע אַנדערע טעג. ער האָט זיך האָפּעגנונגסלאָז געשלעפּט ביי דער שווערער אַרבעט. אָבער באַלד נאָכן מיטאָג האָט זיך פּלוצלינג עפּעס געענדערט. אַרום אונדז האָט זיך געלאָזט פילן עפּעס אַ שווערע אָנגעשטרענגטע לופט. מיר האָבן נישט געוווּסט, וואָס עס איז פּאָרגעקומען. מיר האָבן בלויז געזען, אַז אַלע דייטשן און אוקראַאינער דרייען זיך אַרום מיט אויטאָמאַטן אויף די אָרעמס (געוויינלעך האָבן זיי בלויז געהאַט רעוואָלווערן). יעדער האָט נאָך חוץ דעם אַ בינטל גראַנאַטן ביים גאַרטל. פון דער נערוועזער שטימונג, וואָס האָט זיך אַרויסגעפילט ביי די רוצחים, פון זייער משוגענעם אַרומלויפן איבערן תפיסה־הויף אַהין און צוריק, האָבן מיר משער געווען, אַז עפּעס איז דאָ נישט מיט אַלעמען אין אָרדענונג.

תיכף האָבן מיר דערהערט אַ פּייף פון דער אַלאַרם־סירענע. עס האָט שוין ביי אונדז געהערשט אַן אַלאַרם־צושטאַנד. דאָס אַלץ איז געווען אַ נייעס. מיר זענען צו אַזעלכע געשעענישן נישט געווען צוגעוווינט. במשך פון דער גאַנצער צייט פון מיין זיצן אין פּאַוויאַק איז אפילו קיין איינציק מאָל נישט פּאָרגעקומען קיין לופט אָנגריף איבער וואַרשע. זאָל עס איצט זיין אַ לופט אָנגריף? ביי יעדן פון אונדז האָט דאָס האַרץ ממש געלעכצט נאָך אַ לופט־אָנגריף. ווי גערן וואָלטן מיר דעמאָלט געוואָלט זען, ווי די באָמבעס צעממיתן די דייטשן, ווי זיי מאַכן אַ חורבן פון דער דייטשער טייוולאָנישער מאַשין. מיר האָבן געחלומט וועגן דעם, אַז דער פּאַוויאַק זאָל בשעת אַזאַ אָנגריף צעשיט און צעבראָקלט ווערן און זאָל עס זיין אפילו פּאַרן פּרייז פון אונדזערע לעבנס.

הערנדיק דעם פּייף פון דער סירענע, האָבן מיר געגלויבט, אַז איצט

ווערן מקויים אונדזערע חלומות. אין אונדז איז דאָס האַרץ געוואַקסן פאַר פרייד. מיר האָבן אַרויסגעקוקט אויף דעם נס.

אָבער דער לופט־אַנגריף איז נישט געקומען און דער אַלאַרם־צושטאַנד האָט שוין ביי אונדז געהאַלטן עטלעכע שעה. איצט האָבן מיר שוין באמת נישט געוווסט, וואָס צו טראַכטן. מען איז געוואָרן אומרואיק. אפשר דאַרף גאָר פאָרקומען די ליקווידאַציע פון דער תפיסה? אין אַזאַ פאַל זענען דאָך מיר יידן די ערשטע כפּרהניקעס. אין יענער לאַגע, אין וועלכער מיר האָבן דעמאָלט געלעבט, האָבן מיר אַלץ געזען פון הינטער שוואַרצע ברילן. בכן האָבן מיר אויך איצט אַלץ אויסגעטייטשט צום שלעכטן.

אָבער נעמען אונדז צו דער עקזעקוציע איז מען אויך נישט געקומען. בשעת יענעם ערב יום־כפּורדיקן נאָכמיטאָג זענען מיר, די בעדער, געזעסן אין דער באָד הינטער פאַרהאַקטע טירן און טויערן. זעלבסטפאַר־שטענדלעך, אַז מען האָט קיינעם נישט געברענגט צום באָדן זיך. מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום אַרבעט. מיר זענען געזעסן און געוואַרט, ביז דער אַלאַרם וועט ווערן אָפּגערופן. דער אַלאַרם איז אָבער נישט אָפּגערופן געוואָרן און לסוף זענען מיר פון דער באָד אַרויסגעפירט געוואָרן מיט אַ האַלבער שעה שפּעטער. ווי יעדן טאָג.

אויף אונדזער אָפּטיילונג האָט אונדז איבערגענומען דער אוקראַאינער קאָוואַלענקאָ. מיט זיין אויטאָמאַט און מיט די גראַנאַטן האָט ער עפּעס מאָדנע אויסגעזען. ער האָט אונדז אונטערגעשטופּט מיט דער קאָלבע און פון יעדן שטויס איז געבליבן אַ בלויער צייכן אויפן לייב.

— שנעלער, איר הורן זין! לויפט אריין אין דער קאַמער!

מיר זענען אַריינגעלאָפן אין קאַמער און פאַר אונדזערע אויגן האָט זיך אַנטפּלעקט אַ נישט געוועגלעך בילד. אין אַ תפיסה פון דעם מין ווי דער פּאַוויאַק אונטער דעם יידן־מערדערישן נאַציישן רעזשים, בשעת אַ צושטאַנד פון אַלאַרם און אונטער געלאָדענע ביקסן פון דער תפיסה־וואַך, שטייט אַן עדה יידן פאַרטיפט אין תפילה.

* * *

ביי דעם גרינלעך־ברוינעם תפיסה־טיש, וואָס האָט פאַרטרעטן אַן

עמוד, מיטן פנים געווענדט צו מזרח איז געשטאנען אטלאסאָוויטש. פון הינטן האָב איך געזען זיין ברייטע פּלייצע און די שפּיצן פון זיינע לאנגע בלאָנדע וואָנצעס, וואָס זענען אראָפּגעהאנגען פון זיין פּנים. די פּלייצעס האָבן זיך יראת־שמימדיק געשאָקלט און די שפּיצן פון די וואָנסעס האָבן זיך ריטמיש צוגעטרייסלט צום שאָקלען זיך פון די פּלייצעס.

מיט עפּעס א נעדעמפּטער שטימע, ווי נישט זיינע וואָלט זי געווען, האָט אטלאסאָוויטש געזאָגט:

— אור זרע לצדיק

— ולישרי לב שמחה

* * *

א רגע איז אטלאסאָוויטש שטיל געשטאנען. דאן האָט ער זיך אומגעקערט צו די פארזאמלטע חברים און האָט אָנגעהויבן שטיל צו רעדן, אזוי ווי ער וואָלט גערעדט צו זיך אליין:

— אונדזער כל־נדרי דאָ אין דעם פארשאָלטענעם אָרט פארמאָגט איר אייגנארטיקייט און סימבאָליק. דאָס איז אונדזער המשך. דאָ שפּינען מיר וויטער די גאָלדענע טראדיציעס פון די הייליקייטן פון אונדזערע דורות. אלץ ווייל מיר זענען דווקא — מענטשן און מיר ווילן זיך נישט לאָזן בייגן פון די רוצחישע מערדער. צו להכעיס די שונאים בלייבן מיר טריי אונדזער פאָלק. אָט אין דעם באשטייט די סימבאָליק פון אונדזער היינטיקער טאָג.

— איך בין נישט קיין בעל־תפילה און מסתמא וועל איך מיט מיין דאוונען נישט באוויזן צו פארשאפן אייך דעם תענוג, וואָס נישט איינער פון אייך האָט אמאָל געהאט פון א ימים נוראימדיקער תפילה. דערפאר אָבער פיל איך, אז איך וועל אימשטאנד זיין אַ סך הארץ ארייננצולייגן אין אונדזער היינטיקער תפילה. זאָל אונדז דער אויבערשטער מוחל זיין אונדזערע עונות, אזוי ווי שטארק געפּרוווט מיר זענען אין אונדזערע צרות. דאָס אומשולדיקע בלוט אונדזערס זאָגט וועגן דעם עדות.

— כל נדרי ואסרי ושבועי, וחרמי, וקונמי, וקנוסי...

ביי שביתין האָט אטלאסאָוויטש אָנגעהויבן שטארק צו וויינען. זיין זון, וועלכער איז צוזאמען מיטן פאָטער געזעסן אין תפיסה, איז גראד

געשטאנען הינטער מיר. דאָס ייִנגל האָט מיטגעווײנט מיטן פאָטער. פון זײַנע ליפּן זענען כסדר אַרויסגעגאַנגען צוויי ווערטער:

— מײַן מאַמע...

צוזאַמען מיט מיר האָט זיך פון באָד אומגעקערט דער קרומער מיעטעק. אַ יונגער בחור, נאָך כמעט אַ קינד. ער האָט נאָך אַפילו נישט געהאַט קיין צײַט זיך צו אַנטוויקלען. ער האָט לגמרי נישט פאַרשטאַנען די תפילות און נישט געקענט דאַווענען. דאָך האָט ער געוווּסט, אַז ער דאַרף זיך צודעקן דעם קאָפּ. אַזוי ווי ער האָט נישט געהאַט קיין היטל, האָט ער זיך פאַרבונדן דעם קאָפּ מיט עפּעס אַ טוך. דער ניגון פון די יום־כּפּורדיקע תפילות האָט אין אים דערוועקט עפּעס אַלטע זכרונות און באַזונדערע ווייטיקן. פון וואַנען ווייס איך עס? נישט שווער צו וויסן, ווײַל מיעטעק האָט געבליבּעט אויפן הויכן קול און טרערן האָבן אים באַגאָסן דאָס גאַנצע פּנים. ער האָט זיך מיט זײַן שוואַכקייט לגמרי נישט געשעמט פאַר די איבעריקע חברים. מעגלעך, אַז ער האָט זיך דערמאָנט, אַז מיט אַ יאָר צוריק האָט ער דעם כּל־נדרי אָוונט פאַרבראַכט צוזאַמען מיט זײַן מוטער. ער איז באמת געווען אַ העלד. פון אַ ווײַטן מזרח־גאַליציש שטעטל האָט ער אַליין אַריבערגעפירט זײַן מוטער קיין וואַרשע. דאָ האָט ער זי ערגעצוווּ באַהאַלטן. אָבער וואָס איז אים פון דעם אַרויסגעקומען, אַז זיי זענען ביידע אַרײַנגעפאַלן. ער אַליין מאַטערט זיך אָט דאָ, אָבער פון דער מאַמען איז אים נישט מער געבליבן ווי אַן אָנדענק: אַ קליינער גאָלדענער צלם אויפן האַלדז. — דעם דאָזיקן צלם האָט די מוטער געטראָגן, בשעת זי איז געווען אין וואַרשע, כּדי בעסער אויסצונעמען אַלס קריסטין. אין געשטאַפּאָ, ווען זיי האָבן זיך געזעגנט אויף אייביק, האָט די מוטער אויפגעהאַנגען דעם צלם אויפן זונס האַלדז און געזאָגט:

— באַשיצן זאָל דיך, קינד מײַנס, דאָס לעצטע אָנדענקען פון דײַן מאַמען!

מיעטעק האָט געהאַט גליק, וואָס עס איז אים געלונגען דורכצו־שמוגלען דאָס דאָזיקע שטיקל גאָלד אין פּאָוויאַק. איצט צעשיידט ער זיך נישט דערמיט, ווײַל דאָס איז דאָך דער איינציקער קעגנשטאַנד, וואָס איז אים געבליבן נאָך דער מוטער.

— סלח נא, לעון העם הזה, כגדל חסדך וכאשר נשאתה לעם הזה ממצרים ועד הנה.

נאָך מעריב האָט עמעץ אויסגערופן:

— יידן, זאָגט קדיש!

די עדה איז געשטאַנען מיטן פנים צו מזרח. פון די טרערן געבראָכענע שטימען האָבן אין א פאראייניקטן כאָר וואָרט נאָך וואָרט רעציטירט:

— יתגדל ויתקדש...

— געלויבט און געהייליקט זאָל זיין דיין נאָמען!

די ציטערנדיקע שטימען האָבן זיך צוזאַמענגעגאָסן אין א וויי־געשריי. די לעצטע עדה יידן אין ווארשע, די וואָס מוזן מאָרגן שטארבן, האָבן אָפּגעגעבן כבוד די קרבנות פון נעכטן.

* * *

דער אַלארם צושטאַנד האָט אין פאוויאק געדויערט א גאַנצע נאַכט. וואַכמייסטערס זענען ווי משוגעים ארומגעלאָפן איבער דער תפיסה. הינט האָבן נישט אויפגעהערט צו בילן. די נאַכט איז געווען א שלאָפלאָזע צוליב דער אומעטיקייט און געדעמפּטקייט פון דער לופט, צוליב דעם אויפברויז פון די נערוון, צוליב די טויזנטער בילדער און זכרונות, וואָס האָבן זיך אויף איין מאָל געוואָרפן אויפן מוח.

נאָך מיט איין יאָר צוריק האָבן עקזיסטירט אונדזערע שטעטלעך, הגם שוין ביז אין דער העלפט אויסגעליידיקטע. דאָך האָט נאָך אָבער אין זיי געפּונקלט אביסל יידיש לעבן. עס האָט טאַקע געהאַלטן ביי גסיסה, נאָר וועגן מאָרגן האָט קיינער נישט געטראַכט. אין טאָג פון יום כפור האָט מען זיך מיט יראת־הכבוד געבויגן פאר דעם הייליקן נאָמען. עס איז געווען נאָך נעילה — און עס האָט אויך געהאַלטן ביי נעילה פון יידישן שטעטל. שטילערהייט האָבן זיך יידן ארויסגעשארט פון בית המדרש. מיט אירע זילבער־העלע בליקן האָט די לבנה אראָפּגעקוקט אויף די ביז צו דער העלפט חרובע יידישע הייזלעך. מיר זענען נאָך דעמאָלט געווען צוזאַמען מיט א געראַטעוועטן טייל פון אונדזערע משפחות. מען האָט גאָט געדאַנקט

דערפאר, וואָס מען אָטעמט נאָך און מען האָט געפּרוּווט צו דערקוויקן די נשמה מיט א פונק פון א האָפענונג.

מיין חבר דוד האָט דעמאָלט געקוקט דרייסט דער לבנה אין פּנים אריין, פּונקט ווי ער וואָלט געוואָלט ארויסרופן צום קאמף אַלדי בייזע כוחות, וואָס האָבן אין איר געפונען א מקום מקלט. שטיל ווי צו זיך אליין האָט דוד געזאָגט:

— פון היינט איבער א יאָר וועלן מיר שוין נישט ארויסגיין פון בית המדרש. דאָ וועט זיין פוסט און חרוב.

ווי פאר די אויגן שטייט ער מיר איצט. דוד, דער חבר מיינער, דער שווארץ־זעער, דער אָנזאָגער פון אומגליק, פון טויט און פארניכטונג.

אָט איז שוין איצט „פון היינט איבער א יאָר". דאָס שטעטל איז נישטאָ און דוד אויך נישט.

צווישן די זכרונות שניידט זיך כסדר אריין דער געהויבענער ניגון פון דער ימים־נוראימדיקער מוזיק. ער הערט נישט אויף צו קלינגען אין די אויערן. נאָר פּונקט אזוי ווי ער האָט אמאָל בארואיקט און איינ־גענומען מיט זיין מילדער הייליקייט, מאכט ער איצט אויפברויזן דאָס געמיט, אויפרייצן די בלוטיקע וווּנדן.

* * *

צומאָרגנס, אין טאָג פון יום כפּור, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז נעכטן האָבן פּוילישע קעמפערס פון דער אונטערגרונט ארמיי געהרגעט אין ווארשע א סך דייטשן. אין עטלעכע פּונקטן פון דער שטאָט זענען פאָרגעקומען אמתדיקע שלאכטן. די געשטאַפּאָ האָט מורא געהאט, אז אָט וועלן די אונטערערדישע חיילות מאכן א פּרוּוו אָפּצושלאָגן דעם פּאוויאק. דאָס איז טאקע געווען די סיבה פון אלארם־צושטאנד אין דער תפיסה.

די פּוילישע אונטערערדישע חיילות האָבן אָבער נישט געפּרוּווט אָפּצושלאָגן דעם פּאוויאק. נישט אין יענעם ערב יום־כפּור און אויך נישט שפּעטער.

די פּליטה פון קעסל־רוים

עס האָט שוין געהאַלטן בשעת די שפּעטערע טעג פון חודש נאָ־וועמבער (1943). אַרום זעקס אַזייגער אין אָוונט איז שוין געווען אינגאַנצן פינצטער. מיר האָבן פאַרענדיקט די אַרבעט אין באָד און מיר האָבן זיך געגרייט צו גיין אויף אונדזער פּערטע אָפּטיילונג, וווּ מיר זענען נאָך דעמאָלט געזעסן (ווי באַוווּסט זענען מיר שפּעטער אַריבער אין וואַר־שטאַט־בנין).

שטייענדיק שוין ביי דער טיר פון באָד, האָבן מיר פּלוצלינג דערהערט פון דער נאָענט אַ יאָמערן:

— יעזוס מאַריאַ! זיי זענען אַלע אַנטלאָפן.

— וואָס איז געשען? — האָבן מיר זיך אָנגעקוקט איינער דעם צווייטן.

מיר זענען אַרויס אויפן הויף. עס איז שוין דאָ געווען אַ באַוועגונג. אוקראַינער זענען זיך צוזאַמען געלאָפן. צווישן זיי האָט דאָס רעדל געפירט קורט נאָוואָטני, אַ דייטשער אַרעסטירטער, וואָס איז פריער געווען אַ זשאַנדאַר, וואָס איז אָבער צוליב זיינע באַנדיטישע מעשים אַריינגעפאַלן אין תפיסה. אגב איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער דאָזיקער נאָוואָטני איז אין פּאַוויאַק געווען נישט קיין פּשוטער יחסן. ער האָט דאָ געהאַט מער איינפלוס, פון אַלע וואַכמייסטערס און זיין באַציאונג צו די אַרעסטירטע און בפרט צו יידן איז געווען אַ זייער שלעכטע.

דער גאַנצער טומל איז פאָרגעקומען אונטער די פענצטער פון קעסל־רוים, וואָס איז אָנגעשלאָסן געווען צו דער באָד, הכלל, האַרט נעבן אונדז. אין קעסל־רוים אינעווייניק, הינטער אַ פאַרמאַכט פענצטער, איז געשטאַנען דער פּוילישער תפיסה־וועכטער, וועלכער האָט פון די אַרעס־טירטע באַקומען דעם צונאָמען „פּעלוש". „פּעלוש" איז געשטאַנען אַן איינגעבויגענער און איינגעקאָרטשעטער. די הענט האָט ער געהאַט פון הינטן צוגעבונדן אויף די פּלייצעס. ער האָט געהאַלטן אין קלאָגן און יאָמערן. נאָוואָטני איז שוין געשטאַנען ביי דער טיר. ער האָט זיך גענומען זי אויפרייסן.

תיכף זענען מיר געוואָר געוואָרן די פאָלגנדע פּרטים: מיט 15־20

מינוט צוריק זענען פון קעסל־רוים אנטלאָפן זיבן ארעסטירטע. עס זענען געווען זעקס ארבעטער פונעם קעסל־רוים גופא, פון זיי פינף יידן: קאַפּלאַן, יאַס, זאַיאַנטשקאָווסקי, ראָזענבלאַט און לאַך און דער פּאָליאַק וועלכן מיר האָבן געקענט אונטערן נאָמען העניעק. דער זיבעטער איז געווען דינער, א יידישער שוסטער פון די קליינע ווארשטאטן.

זייער פּלאַן פון אנטלויפן איז געווען א גאנץ פּשוטער און דערפאר טאקע זענען אין אים געווען אלע אויסזיכטן פאר א דערפאָלג. דער בנין פון קעסל־רוים (אגב פּונקט אזוי ווי פון דער באָד) האָט מיט זיין הינטערשטער וואנט דירעקט געגרענעצט מיט דער פּאוויאַ־גאַס. איבערן קעסל־רוים איז געווען א בוידעמל, וועמענס אויסערלעכע וואנט איז געווען צוזאמענגעשלאָגן פון דיקע ברעטער. איז טאקע געגוג געווען מיט א האַק ארויסקלאַפּן א ברעט פון דער וואנט און עס איז שוין פּארטיק געווען אן אָפן לאָך דירעקט אויף דער פּאוויאַ־גאַס. אזוי ווי דאָס בוידעמל האָט זיך געפונען אויף א הויך פון אן ערך זעקס מעטער איבער דער גאַס, האָט מען בלויז באַדאַרפט אָנבינדן א שטריק און זיך מיטן שטריק אראָפּלאָזן אין גאַס און דער וועג אין געטאָ איז פריי. ווען דאָס גליק וועט צושפּילן, און הארבסט־צייט, ווען די נאכט פאַלט פרי צו און עס איז פינצטער, זענען דערויף פאראן אויסזיכטן, וועט מען אומבאמערקט פון קיינעם דורכלויפן דעם געטאָ־שטח, ערגעצוואו אריבערשפּרינגען די מויער און מען איז שוין אויף דער פריי.

די ארבעטער פון קעסל־רוים איז באמת געווען מיט וואָס מקנא צו זיין. אזא גינסטיקע געלעגנהייט פון מאכן פליטה האָט חוץ זיי קיינער נישט געהאַט אין גאנצן פּאוויאַק.

אין דעם עסק איז געווען בלויז איין שוועריקייט. ווי אזוי גיט מען זיך אן עצה מיט „פעלושן”, וואָס איז דאָך געזעסן אין קעסל־רוים, כדי צו היטן די ארעסטירטע. אונדזערע יינגלעך האָבן אָבער געהאַט דורכגע־טראכט אויך דעם ענין „פעלוש”. אונטער דעם קעסל־רוים איז געווען א קעלער און אינעם קעלער איז געווען אינסטאלירט די מאָטאָפּאָמפּע, וועלכע האָט געדריקט דאָס הייסע וואסער אין אלע וואסער־אינסטאלאציעס פון דער תפיסה. די יינגלעך האָבן אלזאָ באשלאָסן אריינצונארן „פעלושן” אין קעלער און דאָרט אים ארעסטירן. אזוי ווי דער קעלער איז געווען גוט

איזאָלירט פון גאנצן ארום, וואָלט דאָרט דער געפאנגענער געקאָנט מאכן יעלות גאנצע טעג און קיינער וואָלט אים נישט געהערט. די יינגלעך האָבן זיך שוין פאָראויס געפרייט אויפן סאמע געדאנק, אז זיי וועלן אָפּטון אזא שפּיצל דעם פארהאסטן און שלעכטן „קלאוויש".

אזייגער פינף פארנאכט האָט שוין אָנגעהויבן צו טונקלען אין דרויסן. סטאַשעק דינער, דער יידישער שוסטער פון די קליינע ווארשטאטן, איז צוגעגאנגען צום אוקראאינישן וואכמייסטער קודים און געבעטן, ער זאָל אים היינט פריער באפרייען פון דער ארבעט, ווייל ער פילט זיך נישט מיט אלעמען און וויל זיך היינט פריער לייגן שלאָפן. אזוי ווי קודים איז נישט געווען פון די שלעכטע אוקראאינער, האָט ער דינערן באפרייט און אָפּגעלאָזט פון די ווארשטאטן. קודים האָט אָבער אָפּגעטון א זאך, וואָס איז געווען אין סתירה צו די תפיסה־פאָרשריפטן. ער האָט געהאט דעם חוב צו באגלייטן דינערן ביז צו דער אָפּטיילונג און דאָרט איבערגעבן אים אין די הענט פון אָפּטיילונגס־וואכמייסטער. קודים האָט דאָס נישט געטון, ער האָט דינערן אָפּגעלאָזט אליין און דערפאר האָט אויך קודים געהאט שפּעטער אויסצושטיין צרות. דערפאר אָבער, איז די זאך פאר דינערן געווען אין יענעם מאָמענט פּשוט א גליק. אנשטאָט אויף דער אָפּטיילונג איז ער געגאנגען אין קעסל־רוים.

דינערס אָנקומען אין קעסל־רוים האָט נישט געוועקט קיין שום אויפמערקזאמקייט. דינער איז באקאנט געווען אלס דער פריינט פון ראָזענבלאטן און לאָכן און אָפט פלעגט ער זיי באזוכן. דעם קלאוויש פעלוש האָט דינערס אָנקומען לגמרי נישט געארט. דערפאר אָבער האָט פאר די יינגלעך פון קעסל־רוים דינערס אָנקומען באדייט א צייכן פאר אָנצוהויבן די ארבעט.

איינער פון די יינגלעך איז ארויסגעלאָפן פון קעלער און געמאָלדן פעלושן:

— פּאניע שעפיע, די מאַטאָ־פּאָמפּע איז שטיין געבליבן.

— וואָס אזעלכעס? — האָט זיך פעלוש אויף אן אמת דערשראָקן

— די פּאָמפּע. א שיינע מעשה.

אָן אויפגעקאָכטער איז פעלוש געלאָפן די טרעפּ אראָפּ אין קעלער אריין. צוויי יינגלעך זענען אים נאָכגעגאנגען. ווען זיי זענען שוין אלע

געווען אין קעלער, האָבן זיך די יינגלעך געוואָרפן אויף פעלושן. זיי האָבן אים אומגעוואָרפן אויף דער ערד און גענומען אים בינדן. פעלוש האָט מסתמא געשריגן געוואַלט, אָבער קיינעם האָט עס נישט געארט, ווייל פון דעם טיפן קעלער האָט מען זיינע יעלות נישט געקאָנט הערן אין דרויסן.

בשעת די צוויי יינגלעך האָבן אין קעלער געבונדן דעם קלאַוויש, האָבן די איבריקע ארויפגעקלעטערט אויפן בוידעם, מיטנעמענדיק א האַק און א שטריק. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און דער לאָך איז געווען פאַרטיק. א יינגל — א שליח איז אראָפּגעקומען אין קעלער און מודיע געווען, אז אַלץ איז שוין פאַרטיק. איצט האָבן די צוויי יינגלעך אין קעלער געטון א לייכטזיניקייט. זיי האָבן אין דער העלפט ארבעט אָפּגעלאָזט פעלושן און האָבן זיך געלאָזט לויפן אויפן בוידעם. במשך פון עטלעכע רגעס זענען זיי אַלע נעלם געוואָרן.

די לייכטזיניקייט פון די צוויי יינגלעך האָט זיך אָבער נוקם געווען אין דער גאַנצער גרופּע. פעלוש איז געווען נישט גענוג גוט געבונדן. מען האָט אים געדאַרפט בינדן מיט די הענט פון הינטן און דערנאָך נאָכאַמאָל צובינדן אים מיט די הענט און פיס צו א שטעקן. וואָלט ער אזוי געווען געבונדן, וואָלט ער זיך קיינמאָל נישט געקאָנט רירן פון אָרט. איבריקנס האָבן די יינגלעך געהאַט נאָך א גוטן אויסוועג. זיי האָבן דאָך פעלושן געקאָנט גלאַט אריינוואַרפן אין ברענענדיקן קעסל. ער וואָלט דאָרט פאַרברענט געוואָרן אויף אש און קיין זכר אפילו וואָלט נאָך אים נישט געבליבן. סוף כל סוף איז דער דאָזיקער פעלוש באמת ווערט געווען אזא גורל.

עס איז אָבער, צום באַדויערן, אזוי נישט געשען. די יינגלעך זענען געווען צו שוואַך, כדי פולשטענדיק און בשלמות אָפּצוטון א זאַך. דער שלעכט געבונדענער פעלוש האָט זיך נאָך עטלעכע מינוט פון ראַנגלענישן אזוי ווייט באַפרייט פון די באַנדן, אז ער איז אימשטאַנד געווען מיט אייגענע כוחות ארויסצוקריכן פון קעלער. דערנאָך האָט ער זיך צוגע־שלעפּט צום פענצטער און דאָס איז שוין געווען דער אָנהייב פון אַלאַרם. תיכף האָט מען פון דער תפיסה געגעבן צו וויסן אין דער זשאַנדאַרמעריע. אן אָפּטיילונג פון זשאַנדאַרן איז תמיד אָנוועזנט געווען אויפן געטאָ־שטח

פון רעכטס צו לינקס: דער וואכמייסטער פון דער יידן־אָפּטיילונג קנעדעלזעגער; דער רוצח קורט נאָוואָטני און דער וואכמייסטער פון דער אַכטער אָפּטיילונג אַלפּמאַן.
אין הינטערגרונט דער הויפּט־בנין פון פּאוויאק מיט די פענצטערלעך פון דער צווייטער אָפּטיילונג.

און דאָס ארומשטעלן די געטאָ־מויערן איז געווען אן ענין פון נישט מער, ווי עטלעכע רגעס.

מיר האָבן קאלטבלוטיק אָפּגעשאצט די לאגע. דער אלארם איז אָנגעהויבן געוואָרן לכל הפחות מיט צען מינוט צו פרי. די דאָזיקע צען מינוט — האָבן מיר משער געווען — וועלן גורם זיין דאָס אומגליק פון די זיבן יינגלעך.

דערווייל איז קעגן אונדז אין פאוויאק פארשארפט געוואָרן דער רעזשים. היינט האָט מען אונדז פריער, ווי אלע מאָל פארמאכט אין די קאמערן. מיר זענען שטיל געזעסן און יעדער האָט געטראכט וועגן דעמ־זעלבן: הלוואי זאָל זיך אונדזערע יינגלעך איינגעבן דער ויברח. זייער־זיבן איז שוין ביי אונדז געווען אויסגעלאָשן דאָס ליכט. מיר זענען וואך געלעגן אויף די שטרויזעק, צוגעהערט זיך צו יעדן שאָרך פון דרויסן. אונדזערע פענצטער זענען ארויסגעגאנגען פונקט אויפן טויער פון דער תפיסה און קיין איינציקע זאך, וואָס וואָלט זיך אָפּגעשפּילט ביים טויער, וואָלט נישט געקאָנט אנטרינען אונדזער אויפמערקזאמקייט. באלד האָבן מיר טאקע געהערט, ווי עס האָט זיך געעפנט דער טויער. עס איז אריינגע־פאָרן אן אויטאָמאָביל. מיט א רגע שפּעטער האָבן מיר געהערט אָפּקלאנגען פון מערדערישע קלעפּ. עמעץ האָט געשריגן און געיאָמערט, בייטשן האָבן געפייפט, די פאוויאקער הינט האָבן געבילט, געכאָרטשעט און משוגע זיך געוואָרפן. תיכּף איז אָנגעקומען א צווייטער אויטאָמאָביל. די יעלות און קולות האָבן זיך פארשטארקט, פארטאָפּלט.

עס איז געווען קלאָר, אז אונדזערע אנטלאָפענע חברים האָט מען געכאפּט און מען האָט זיי צוריקגעברענגט אין פאוויאק. פאר אויפרעגונג האָבן מיר אלע געציטערט, ווי די פיש. מיר זענען נישט געווען בכוח ארויסצוקוקן דורכן פענצטער, ווייל דאָס, וואָס מיר האָבן בלויז געהערט, איז גענוג געווען, כדי צו פארשטיין, אז די געכאפּטע פּליטים ווערן דאָרט פארפייניקט ביז צום טויט. דאָך האָט איינער פון אונדז געכאפּט א בליק אין פענצטער. דערנאָך האָט ער דערציילט, אז קורט נאָוואָטני, דער ארעס־טירטער דייטשער זשאנדאר פירט דאָס רעדל ביים שלאָגן די פּליטים. דער דאָזיקער רוצח האָט פארשאפט די גרעסטע יסורים די אומגליקלעכע.

במשך פון יענער נאכט האָט קיינער ביי אונדז נישט צוגעמאכט

קיין אויג. דאָס מערדערישע שלאָגן האָט גאָר לאַנג געדויערט און צוויי מאָל האָט מען פון אונדזער אָפּטיילונג ארויסגערופן ארעסטירטע צום וואשן די קאָרידאָרן פון בלוט.

צומאָרגנס זענען מיר געוואָר געוואָרן די פּרטים. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דער גאנצער אויפטו איז שוין ביים אָנהייב געווען א שלימזלדיקער. ביים ארויפּלאָזן זיך פונעם בוידעם האָט זיך ראָזנבלאט צעבראָכן א פוס. אזוי ווי ער האָט געפילט, אז ער קאָן ווייטער נישט גיין, האָט ער זיך דערשלעפּט צו א נאָענטער חורבה, וואָס זענען דעמאָלט א סך געווען אין געטאָ. דאָרט האָט ער זיך אליין מיט א ראזיר־מעסער איבער־געשניטן די אָדערן. זיין טויטן גוף האָבן די דייטשן געפונען צומאָרגנס.

די איבריקע זעקס זענען אין איינקלאנג מיט זייער באשלאָסענעם פּלאן געלאָפן אין דער ריכטונג פון דער געטאָ־מויער. אָבער דערווייל איז שוין די זשאנדארמעריע געווען אלארמירט. נעבן דער מויער האָבן אָפּגע־ווארט די פּליטים דייטשע זשאנדארן. לאַך און יאָס זענען דערשאָסן געוואָרן ביים אנטלויפן. די איבריקע פיר: קאפּלאן, זאיאָנטשקאָווסקי, דינער און דער פּאָליאק העניעק, זענען צוריקגעפירט געוואָרן אין פּאוויאק. פון די דאָזיקע פיר ייִנגלעך איז קאפּלאן אמשרעקלעכסטן צעשלאָגן געוואָרן.ביידע אויגן זענען אים אויסגערונען. צומאָרגנס האָט ער טאקע אויסגעהויכט די נשמה. די פארבליבענע דריי זענען איינגעזעצט געוואָרן אין דער פינצטערער קאמער, וווּ זיי האָבן געדארפט זיצן גאנצע 14 טעג.

* * *

דער לעצטער אקט פון דאָזיקן קאפּיטל האָט זיך אָפּגעשפּילט טאקע מיט פערצן טעג שפּעטער, ווען די דריי פּליטים האָבן פארענדיקט זייער אָפּזיצן די שטראָף אין קארצער. לויט אן אָפיציעלן פּסק דין פון דער געשטאפּאָ זענען זיי פארמשפּט געוואָרן צום טויט דורך הענגען. מיטן דאָזיקן „פּסק דין" האָבן זיך די רוצחים געהאלטן אין איין צאצקען. זיי האָבן אים געלאָזט אין עטלעכע עקזעמפּלארן איבערדרוקן אויף א מאשין און צעקלעפּט אים אין די אָנזעבארע ערטער אויפן תפיסה־הויף. מיר האָבן פּשוט געשטוינט. זעקס מיליאָן יידן האָט מען אומגעבראכט אָן

שום פסק דין און דאָ מאַכן זיי גאָר ווענן צוויי יידישע פּליטים אַ גאַנצן משא ומתן.

די עקזעקוציע איז איינגעאָרדנט געוואָרן „פייערלעך" אויפן פּאַוויאַקער הויף. אַלס תּלינים זענען אויסגעקליבן געוואָרן צוויי אַנדערע יידישע אַרבעטער פון קעסל־רוים. אַלס תּליה האָט געדינט די גרויסע משא־וואָג, וואָס איז געשטאַנען נישט ווייט פון תּפיסה־טויער. די וואָג איז געווען געננג הויך. די פּעטלעס האָט מען צוגעבונדן צום אויבערשטן אייזן פון דער וואָג. אונטן האָט מען אַרונטערגעשטעלט אַ באַנק. די פּאַרמשפּטע וועט מען אוועקשטעלן אויף דער באַנק. דאַן וועט מען צובינדן די פּעטלעס אַרום די העלדזער, אוועקרוקן די באַנק און דער עסק איז געענדיקט.

איך האָב פון דערווייטנס געזען, ווי מען האָט געפירט די פאַרמשפּטע. זיי זענען געווען בלייך און אויסגעמאַטערט, קוים געגאַנגען אויף די פיס. דאָך האָט זיך ביי זיי נישט געמערקט קיין שום שפּור פון פּחד. אַלבערטס האָט געלייענט דעם אורטייל, דער רוצח וויפּענבעק איז געשטאַנען מיט אַ שטאָלענער בייטש אין האַנט. נאָכן איבערלייענען דעם אורטייל האָט וויפּענבעק געהייסן די צוויי יידן, וואָס זענען באַשטימט געווען אַלס תּלינים, צובינדן די פּעטלעס. די יידן האָבן זיך נישט גערירט פון אָרט. וויפּענבעק האָט זיך צו זיי אַ לאָז געטון מיט דער בייטש. אַלבערטס האָט אים צוגעהאַלטן:

— לאָז געמאַך.

וויפּענבעק איז אַ רגע געשטאַנען אַ בלאַסער. דאַן האָט ער מיט שנעלע באַוועגונגען אַליין צוגעבונדן די פּעטלעס.

— נעמט אַוועק די באַנק! — האָט וויפּענבעק באַפוילן די צוויי יידן־תּלינים. זיי זענען אָבער געשטאַנען אומבאַוועגלעך, ווי נישט זיי מיינט מען.

וויפּענבעק האָט זיי בייז אָנגעקוקט, געמורמלט עפּעס שטילערהייט און אַליין אוועקגעריסן די באַנק. די פאַרמשפּטע זענען געבליבן הענגען מיט אויסגעשטאַרטע צונגען און איבערגעדרייטע ווייסלעך פון די אויגן. שטיל אָן אַ וואָרט האָבן זיי אויסגעהויכט די נשמות.

וויפּענבעק האָט זיך געווענדט צו די צוויי יידן, וואָס זענען אויפ־

נערעגטע און בלייבע אליין נאָך געשטאַנען אומבאַוועגלעך אויף דעמזעלבן אָרט:

— איר האָט געזען, וואָס עס איז געשען מיט די, וואָס האָבן גע־פּרוּווט צו אַנטלויפן פון אַ דייטשער תפיסה? דאָס זעלבע וועט אויך אײַן דער צוקונפט געשען מיט די אַנדערע, וואָס וועלן פּרוּוון צו אַנטלויפן. איצט גייט צו אײַערע קאַמעראַדן און דערציילט זיי אַלץ.

די געהאַנגענע זענען אַ גאַנצן מעת־לעת געהאַנגען אונטער דער וואַך.

אַ באַגעגעניש מיט ד״ר עמנואל רינגעלבלום

איך דערמאָן מיך אין די פרילינגס טעג פון יאָר 1944. די הערלעכע פּאַר פּסחדיקע לופט מיט איר זוניקער וואַרעמקייט האָט באמת געקאָנט באַהויכן מיט האָפענונג מענטשן, וואָס האָבן שוין זינט לאַנגע יאָרן געלעבט אונטערן בלוטיקן יאָך פון נאַצישן אָקופּאַנט. די דאָזיקע לופט, וועלכע האָט צוזאַמען מיט די מזרח־ווינטן געבראַכט ידיעות וועגן אײַנ־ברעכן זיך פון די דייטשע פראָנטן, איז שוין געווען די אָנזאָגערין פון נײַע גרויסע געשעענישן, וואָס וועלן ברענגען די באַפרײַאונג פאַרן מענטש און די אויסגעחלומטע רו נאָך יאָרן פון לײַדן און פּײַן.

די דאָזיקע לופט האָט אוודאי געהאַט איר השפּעה אויף יענע, וואָס זענען נאָך געבענטשט געווען מיט דער גרויסער ברכה פון זײַן פרײַ, הגם זייער פרײַהייט איז געווען אַ רעלאַטיווע, הגם איבער דעם גאַנצן לאַנד, ווו זיי האָבן געלעבט איז געלעגן דער חותם פון געפאַנגענשאַפט, פון אַרעסט. אָבער צו אונדז, די וואָס זענען שוין געווען אין דער נעץ פון דער ווילדער חיה, האָט די דאָזיקע לופט נישט געהאַט קיין שום שייכות. נאָך ווייניקער שייכות האָט זי געהאַט צו יענע, וואָס זענען אין יענע פרילינגס טעג אַרײַנגעפאַלן און האָבן געמוזט שטאַרבן דווקא אין דעם מאָמענט, ווען עס האָט זיך זיי געדאַכט, אַז אָט שטייען זיי פאַר דער ישועה.

די דאָזיקע לופט האָט אויך נישט געהאַט קיין שייכות צו דר. עמנואל רינגעלבלום מיט זײַן פרוי און זון, וואָס זענען פּונקט אין יענער פרילינגס־צײַט אַרײַנגעפאַלן אין פּאַוויאַק. דעם צווייטן טאָג אינדערפרי האָבן מיר שוין געוווּסט פון רינגעלבלומס אָנוועזנהייט אויף דער טויטן

קאמער. צווישן אונדזערע יידישע ארעסטירטע איז דער נאָמען רינגעלבלום געווען באקאנט. נישט בלויז א דאנק דעם, וואָס מיר האָבן ביי זיך געהאט א באדייטנדיקע צאָל יידישע אינטעלעקטועלע, וועמען עס איז נישט געווען פרעמד רינגעלבלומס וויסנשאפטלעכע ארבעט, נאָר עמך האָט אים אויך געקענט פון יענע צייטן, ווען ער האָט אָנגעפירט מיט א וויכטיקער געזעלשאפטלעכער און הילפס־ארבעט אין ווארשעווער געטאָ.

הגם דער פאוויאק איז געווען איזאָלירט פון דער וועלט, זענען דאָך צו אונדז דערגאנגען ידיעות וועגן די פּרטים פון רינגעלבלומס ארייננפאלן. מען האָט געוווּסט צו דערציילן, אז ער איז צוזאמען מיט א גרופּע פון 32 יידן געזעסן באהאלטן אין א בונקער אויף גרויעצקא גאס, ביי א פּויּלישן גערטנער. א געליבטע פונעם גערטנער האָט צוליב נקמה־טעמים —ווייל זי האָט געהאט געוויסע חשבונות מיט איר געליבן— נעמסרט די באהאלטענע יידן פאר דער דייטשער פּאָליציי. מען האָט אפילו דערציילט, אז דעם גערטנער גופא האָבן די דייטשן געהאנגען תיכף אויף דעם זעלבן אָרט, וווּ זיי האָבן געפונען די באהאלטענע יידן.

די פאוויאקער יידן האָבן שטארק געוואָלט ראטעווען פון טויט די נייע קרבנות. נאָר וואָס משטיינס געזאָגט האָבן מיר שוין געקאָנט אויפטון? די איינציקע האָפענונג איז באשטאנען אין גוטמאנען. זאָל ער, גוטמאן, גיין צום תפיסה קאָמענדאנט און בעטן אים, אז רינגעלבלום זאָל צוגע־טיילט ווערן צו אן ארבעט. מיט גוטמאנען איז די זאך טאקע זייער לייכט דורכגעגאנגען. ער האָט געקענט רינגעלבלומען און ווען ער האָט זיך דערוווּסט, אז מען האָט רינגעלבלומען געברענגט אין פאוויאק, איז ער ממש אויסער זיך געווען פון עגמת־נפש.

— מיר וועלן פּרוּוון עפּעס אויפטון — האָט ער פארזיכערט און תיכף האָט ער גענומען זוכן א וועג צום קאָמענדאנט פּיטש.

באמת מיט א ברען האָט זיך גוטמאן גענומען צו דער זאך און ביי אונדז איז איצט געוואקסן די האָפענונג, אז רינגעלבלום וועט קומען צו אונדז. דערווייל האָבן מיר באשלאָסן איבערצושיקן רינגעלבלומען לכל הפחות א טרייסט־וואָרט. עס איז אָבער כמעט אוממעגלעך געווען צוצוקומען צו דער טויטן־קאמער. איך אלס דעזינפעקטאָר האָב געהאט די מעגלעכקייט אונטער גוט דורכגעטראכטע תירוצים ארייננצוקומען אמאָל

אין די פאַרשידענע אָפּטיילונגען פון דער תפיסה. דאָך אָבער האָב איך מיר נישט געקאָנט פאָרשטעלן, וואָס פאַרא תירוץ איך קאָן געפינען, כדי צוצוקומען אין דער טויטן־קאַמער. יעדנפאַלס האָב איך באַשלאָסן אונטער אַלע באַדינגונגען דורכצורייסן זיך צו רינגעלבלומען און איבערגעבן אים דעם גרוס פון דער לעצטער עדה אין וואַרשע.

זייער שווער איז מיר אָנגעקומען די זאַך, אָבער סוף כל סוף בין איך נאָך דעם זעלבן אָוונט געווען אין דער טויטן־קאַמער. די צייט פון מיין זיין דאָרט איז געווען ביז גאָר א באַגרענעצטע. מיין באַגעגעניש מיט רינגעלבלומען האָט געדויערט סך הכל עטלעכע מינוט, אָבער די דאָזיקע ווייניקע מינוטן האָבן זיך שטאַרק איינגעקריצט אין מיין זכרון.

די קאַמער איז געווען פול געפּאַקט מיט מענטשן. דאָס זענען מסתמא געווען רינגעלבלומס בונקער־ חברים. ער אַליין איז געזעסן אויף א שטרויזאַק האַרט נעבן דער וואַנט, אויף וועלכער עס זענען געווען אויס־געקריצט מיט נעגל הונדערטער נעמען פון מענטשן, וואָס זענען איבער דער דאָזיקער קאַמער דורכגעגאַנגען זייער לעצטן וועג. רינגעלבלום האָט אויף זיין שויס געהאַלטן א היפּש יינגל. דאָס איז געווען זיין זון אורי.

ווען איך האָב מיך דערנענטערט צו רינגעלבלומען, האָב איך, נישט פאַרלירנדיק קיין צייט, תיכף אים געזאָגט, אין וועמענס שליחות איך בין געקומען. איך דערמאָן מיך, אז רינגעלבלום האָט זיך שטאַרק געוווּנדערט, ווען ער האָט געהערט, אז אין דער תפיסה זענען נאָך פאַראַן יידן.

דאַן האָב איך אים דערציילט, אז מיר מאַכן באַמיאונגען, כדי אים אַריינצונעמען צו אונדז.

— און וואָס וועט זיין מיט אים? —האָט ער מיך געפרעגט, ווייזנדיק מיטן פינגער אויפן זון— און וואָס וועט זיין מיט דער פרוי, וואָס זיצט ביי די פרויען?

וואָס האָב איך אים געקאָנט ענטפערן? מיר האָבן אַלע געוווּסט, אז אויב עס וועט זיך אונדז איינגעבן אַרויסצונעמען רינגעלבלומען צו אונדז, מאַכנדיק אויס אים א שוסטער אָדער א שניידער, טאָ יעדנפאַלס איז זיין משפּחה פאַרלוירן. רינגעלבלום האָט דעם דאָזיקן אמת אַרויסגעפילט פון מיין שווייגן און באַלד האָט ער טאַקע צוגעגעבן:

— איך וויל בעסער גיין אויף קדוש השם צוזאַמען מיט זיי.

שפּעטער האָט ער מיר דערציילט, ווי אזוי ער איז נעפּייניקט גע־וואָרן אין געשטאַפּאָ. די רוצחים האָבן פון אים געוואָלט ארויסבאקומען די אדרעסן פון די מענטשן, מיט וועלכע ער איז געווען פארבונדן אויף דער אַרישער זייט. זיי האָבן אים אויך געפרעגט וועגן זיין טעטיקייט פון דער לעצטער צייט. רינגעלבלום האָט נישט געזאָגט גאָרנישט און דערפאר האָבן אים די מערדערס געשלאָגן במשך פון דריי גאַנצע טעג. ער האָט מיר געוויזן ברוין און בלויע צייכנס אויפן גאַנצן לייב. צייכנס פון מער־דערישע קלעפּ.

אין מיטן געשפּרעך האָט ער מיר פּלוצלינג געשטעלט א פראגע:

— איז דער טויט א שווערער?

און א ביסל שפּעטער האָט ער צוגעגעבן מיט א קול, געבראָכן פון יאוש:

— וואָס איז ער שולדיק, דער קליינער — האָט ער ווידער מיטן פינגער געוויזן אויף דעם יינגל — צוליב אים ווייטיקט מיר שטארק דאָס הארץ.

איך בין פאר רינגעלבלומען געשטאַנען אן אומבאהאָלפענער. נישט געוווּסט, וואָס צו ענטפערן, און אין מיר האָט אויך געווייטיקט דאָס הארץ.

* * *

די חברים האָב איך ווערטלעך איבערגענעבן מיין גאַנצן שמועס מיט רינגעלבלומען. מען האָט באשלאָסן נישט צו לייגן קיין אכט אויף רינגעלבלומס ווונטש צו שטארבן צוזאמען מיט זיין משפּחה. גוטמאַן האָט צוגעזאָגט פאַרצווזעצן זיינע באמיאונגען.

גוטמאַן איז געווען ביי פּיטש. ער האָט אים געזאָגט, אז רינגעלבלום איז אן אויסגעפרווטער קאמאַשן־מאַכער און אז ער וועט שטארק צונויץ קומען אין די ווארשטאַטן. פּיטש איז גראָד געווען אין א גוטער שטימונג און האָט צוגעזאָגט גוטמאַנען, אז רינגעלבלום וועט באשטימט צוגעטיילט ווערן צו אן ארבעט.

דעם דריטן טאָג, ווען מיר זענען פון די קאַמערן ארויסגעפירט גע־וואָרן צו דער ארבעט, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז די נעכטיקע יידן זענען

שוין נישטאָ אין דער טויטן־קאַמער. פאַרטאָג האָט מען זיי אַרויסגעפירט מיט אויטאָמאָבילן אין די חורבות פון זאַמענהאָף־גאַס 19 און דאָרט זיי דערשאָסן. מיר האָבן דעם גאַנצן טאָג געוואַרט, האָפנדיק אַז רינגעלבלומען וועט מען ברענגען צו אונדז. מיר זענען געווען זיכער, אַז נאָך דעם צוזאָג פון תפיסה קאָמענדאַנט האָבן אים די דייטשן איבערגעלאָזט אַ לעבעדיקן. רינגעלבלום איז אָבער צו אונדז נישט געקומען און דעם זעלבן נאָכמיטאָג האָט דער קאָמענדאַנט פּיטש צופעליק באַגעגנט גוטמאַנען אויפן תפיסה־הויף, ער האָט זיך אָפּגעשטעלט און מיט אַ ביטולדיקן שמייכל אָנגערופן:

— ווייסטו, גוטמאַן, דער דאָזיקער רינגעלבלום איז נישט קיין קאַמאַשן־מאַכער. נאָר אַזוי ווי איך האָב דיר צוגעזאָגט, אַז ער וועט גיין צו אַן אַרבעט, איז ער טאַקע היינט פרי אַהין געגאַנגען צו אַן אַרבעט.

פּיטש האָט בשעת מעשה געוויזן מיט דער האַנט די ריכטונג פון געטאָ.

עס איז שוין קלאָר געווען, אַז רינגעלבלום איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די איבעריקע יידן און צוזאַמען מיט זיין משפחה.

פּאַרוויילונגען

כדי צו געבן אַ בילד פון לעבן פון די יידישע אַרעסטירטע אין דער פּאַוויאַק־תפיסה, מוז איך לכל הפחות אין קורצע שטריכן באַשרייבן די אייגנאַרטיקע פּאַרוויילונגען, וואָס האָבן אויסגעפילט דעם אינהאַלט פון געוויסע פרייערע שעהן פון אונדזער פינצטער לעבן. דער כלל, אַז „מיט אַלע צרות קאָן זיך דער מענטש איינלעבן", האָט זיך באַשטעטיקט אין זיין פולסטן זין דאָרט אין דער בלוטיקער הייל פון דער נאַצישער חיה. ווען דער קאָשמאַר, וואָס איז שטענדיק איבער אונדז געהאַנגען, האָט אויף אַ ווײַלע אָפּגעטרעטן, האָט זיין פּלאַץ פאַרנומען אַ פרייערער געדאַנק און אַ לייכטער געמיט.

איך בין ווייט פון באַהויפּטן, אַז די געמיטער פון די פּאַוויאַקער יידן זענען געווען אַזוי לייכט, אַז עס האָבן אויסגעפעלט בלויז די פּאַרוויילונגען. בשום אופן נישט. דאָס לעבן אין די אומשטענדן פון אַ פּערמאַנענטער אומזיכערקייט, דאָס שטענדיקע געפיל פון פּחד, האָט סוף כל סוף

געמוזט אַרויסרופן ביי מענטשן די רעזיגנאַציע. נאָר די דאָזיקע רעזיגנאַציע האָט זיך נישט פאַרוואַנדלט אין פאַרצווייפלונג, אין יאוש. זי האָט זיך גיכער פאַרוואַנדלט אין אַן איינשטעלונג פון אַ מין הפקרות: „אונדזער לעבן איז סיי ווי גאָרנישט ווערט, מען דאַרף עס נישט נעמען ערנסט".

דער דאָזיקער געדאַנק באַצייכנט אַמריכטיקסטן די מענטאַליטעט פון דורכשניטלעכן יידישן אַרעסטירטן אין פּאוויאַק. פאַרשטייט זיך, אַז עס זענען צווישן אונדז געווען יחידים, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אַ טיפערן בליק אין דערווירקלעכקייט, וואָס האָבן אפילו געזען אין אָפּגע־שאַצט די שליחות פון דער לעצטער וואַרשעווער עדה. די דאָזיקע יחידים האָבן שטילערהייט און אומבאַמערקבאַר משפּיע געווען דעם דורכשניטלעכן עולם. אַדאַנק דער דאָזיקער השפּעה האָבן די פּאוויאַקער יידן אַרויסגעגעבן פון צווישן זיך די גרויסע צאָל קעמפערס אין וואַרשעווער אויפשטאַנד. אַדאַנק איר איז אונדזער נאַציאָנאַלער רעיון טיף איינגעוואָרצלט געוואָרן אין די נשמות פון אונדזערע חברים.

דער דורכשניטלעכער יידישער אַרעסטירטער אין פּאוויאַק האָט זיך איינגעלעבט מיט זיינע טאָג־טעגלעכע צרות. ער האָט שווער אָפּגעאַרבעט דעם טאָג. די דערנידערונגען און די קלעפּ בשעת דער אַרבעט האָט ער אָנגענומען ווי עפּעס אַ נאַטירלעכקייט. דערפאַר אָבער נאָכן אומקערן זיך אין דער אָפּטיילונג, נאָך דעם, ווי ער איז געבליבן צווישן די זייניקע, אָן דער דירעקטער אויפזיכט פון די רוצחים, האָט ער געזוכט אַ מעגלעכקייט פון אַ פרייען פאַרברענגען די דאָזיקע געציילטע מינוטן. ער האָט זיך געוואָלט פאַרגעסן אויף אַ ווײַלע. אָט פון דעם האָט זיך גענומען דער אָנהייב פון אונדזערע פאַרוויילונגען אין דער תפיסה פּאוויאַק.

פאַרשידנאַרטיק זענען געווען די דאָזיקע פאַרוויילונגען. אַ טייל יינגלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די גאַראַזשן, האָבן מיטגעבראַכט פון דער שטאָט ביכער, וועלכע זיי האָבן געליען ביי פּאָליאַקן, וואָס האָבן צוזאַמען מיט זיי געאַרבעט אין די גאַראַזשן. די דאָזיקע ביכער האָבן זיי אַריינגעשמוגלט אין דער תפיסה. דאָס רוב זענען דאָס געווען לייכטע ראָמאַנען, קרימינאַליסטיק און דער עיקר אורקע נאַכאַלניקס זאַכן. גע־לייענט די ביכער האָט מען נישט ביחידות. אַ גרופּע פון אַ צען אָדער אַמאָל אפילו פון מער יינגלעך פלעגט זיך אַוועקזעצן לייענען ביכער אין

א קלענערער קאמער. דער שווארצער ריסיעק, וואס האט שפעטער צוזא־מען מיט פילארן געקעמפט אין ווארשעווער אויפשטאנד און געפונען זיין העלדישן טויט אויף די באריקאדן פון טשערניאקאוו, איז באגאבט געווען מיט רעציטאטארישע פעאיקייטן. ער פלעגט זיך אוועקזעצן אויף א בעט און אויפן קול לייענען די ראמאנען. קיין צוהערער האבן אים נישט אויסגעפעלט.

א גרופע פון עלטערע און בכבודיקע יידן, דאס רוב מענטשן פון די אמאליקע א. ג. געזעלשאפטלעכע קרייזן, האבן ליב געהאט צו שפילן אין קארטן. דער קארטן שפיל איז אבער נישט דערלויבט געווען אין תפיסה און שפילנדיק האט מען זיך געמוזט שטארק היטן פאר די וואכ־מייסטערס. טראץ דעם איז כמעט יעדן אוונט געווען א ברידזש־פארטי און אפילו א פאקער.

אין די דאזיקע צוויי מינים פארווייליגונגען האבן זיך באטייליקט קליינע גרופעס מענטשן. א מין פון אן אלגעמיינער פארווייליגונג, אין וועלכער עס פלעגן זיך באטייליקן אלע אונדזערע חברים, זענען געווען די „קאנצערטן". מיר האבן געפלעגט זיי איינצוארדענען, בשעת מיר זענען נאך געזעסן אויף דער פערטער אפטיילונג. נאר דארט זענען די באדינגונ־גען פאר איינארדענען די „קאנצערטן" נישט געווען קיין גינסטיקע. קודם כל דערפאר, וואס דאס ליכט איז דארט זייער פרי געווארן אויסגעלאשן.

מיר האבן זיך אלזא אויסגעטון און געלייגט אויף די געלעגערס און דערנאך אין דער פינצטער שוין פלעגן מיר אנהייבן דעם רעפערטואר. די ארגאניזאטארן פון די קאנצערטן זענען געווען: מיכאל גאסטאן, א קראַ־קעווער אדוואקאטן־אפליקאנט, וואס האט פארמאגט געוויסע קאמפאזיטא־רישע פעאיקייטן און וויטעלס, א יינגל פון לעמבערג, וועלכן עס איז געלונגען צו אנטלויפן פון יאנאווער לאגער. צום באדויערן איז אבער וויטעלס בייט פון יאנאווער לאגער אויף דער פאוויאק־תפיסה נישט געווען פון די גליקלעכסטע.

גאסטאן האט געקענט אויסנווייניק אלע שלאגערס, וואס זענען אמאל געזונגען געווארן אין פוילן. וויטעלס איז אויך געווען זייער מוזיקאליש און צו ביסלעך אויך געווען א דיכטער. זייערע „קאנצערטן" זענען תמיד

געווען דורכגעפלאָכטן מיט דערציילונגען און וויצן. די פאַרווײַלונגען פלעגן זיך פאָרציען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

ווען מיר זענען אריבערגעגאנגען אין ווארשטאטן־בנין (אין דער העלפט פון יאנואר 1944), האָבן מיר די דאָזיקע „קאָנצערטן" אויסגעבויט אין אינטערעסאנטע קולטור־פאראנשטאלטונגען. אין אונדזער נייעם ווויין־אָרט איז אונדז דערלויבט געווען צו ברענען דאָס ליכט ביז ניין אזייגער. בפרט אין די אָוונטן, ווען די צווייטע גרופּע האָט געהאַלטן די וואך, פלעגן מיר אויספּועלן ביים וואכמייסטער, אז דאָס ליכט זאָל ברענען ביי אונדז נאָך שפּעטער. פאַרשטייט זיך, אז אין אזא פאַל האָבן מיר געמוזט גוט פאַרהענגען די פענצטער, כדי מען זאָל אין דער תפיסה נישט וויסן וועגן אונדזערע פאַרווײַלונגען. די וואכמייסטערס, סיי די דייטשע און סיי די אוקראַינישע זענען טאַקע אָפט געקומען, כדי זיך צוהערן צו אונדזערע קאָנצערטן. אגב האָט אונדז זייער אָנוועזנהייט א ביסל געשטערט. די בעסטע וויצן זענען אין יענער צייט געווען די אזוי גערופענע רעזשים־וויצן. אָט פלעגט צום ביישפּיל פינקלשטיין דערציילן פאָלגנדיקן וויץ:

— אין א צוג איז געזעסן אן אלטער פּוילישער פּויער און האָט געהאַלטן אין איין שעלטן אויפן קול: אין אַלעם שלעכטן איז ער שולדיק, דער דאָזיקער „ה." צוליב אים איז אויסגעבראָכן די מלחמה, צוליב אים שמאכט מיין זון אין קאָנצענטראַציע־לאַגער, צוליב אים האָט מיר א באָמבע צעשטערט מיין הויז. אַלץ צוליב דעם דאָזיקן „ה."

אנטקעגן דעם פּויער זיצט עפּעס א יונגערמאן און הערט זיך צו צום אַלטנס רייד. פּלוצלינג שטעלט זיך דער יונגערמאן אויף, ער דעקט אויף די קלאַפּע פון זיין רעקל. ער איז א געשטאַפּאָ־אַגענט. „וועמען מיינט איר דעם דאָזיקן „ה"?" — פרעגט ער דעם אַלטן פּויער. „איך מיין „הורהילן" — ענטפערט דער פּויער. „אויב אזוי איז גוט" — בארואיקט זיך דער געשטאַפּאָ־אַגענט און זעצט זיך צוריק אויף זיין אָרט. ווען ער זיצט שוין א בארואיקטער, פרעגט אים דער אַלטער פּויער תמימותדיק: „פּאַניע געשטאַפּאָ, און וועמען האָט איר געמיינט".

וויצן פון דעם מין זענען געווען אין די הונדערטער. נאָר גיי דערצייל זיי אין דער אָנוועזנהייט פון א געשטאַפּאָוויעץ.

עטלעכע פון אונדזערע חברים האָבן געאַרבעט אין די דעפּאָזיטן

מאגאזינען. זיי האָבן פון דאָרט ארויסבאקומען פארשידענע מוזיק־אינסטרומענטן, א פידל, א גיטארע און א שפּאנישע באנזשיאָ. גאסטאָן האָט געשפּילט אויף דער פידל, ווישניא, דער שניידער פון די גאראזשן־ווארשטאטן וואָס פון זיין אמתן פאך איז ער געווען א מוזיקער, האָט גע־שפּילט אויף דער גיטארע און אויף באנזשיאָ. ער האָט גוט געזונגען און גלייכצייטיק אליין זיך צוגעשפּילט.

אין רעפּערטואר זענען אריינגעקומען לייכטע מוזיקאלישע שאפונגען. אין דער ערשטער ריי יידישע פאָלקס־לידער, געטאָ־לידער, רוסישע און סאָוויעטישע מוזיק און טאנץ־מוזיק. עטלעכע אוקראאינער פלעגן ספּעציעל קומען אויף די קאָנצערטן, כדי צו הערן די סאָוויעטישע לידער.

פון די רעציטאציעס האָבן גרויס אויפזעען ארויסגערופן פראגמענטן פון לייוויקס פּאָעמע „דער וואָלף". דאָס דאָזיקע בוך האָט זיך צופעליק ביי אונדז פארוואלגערט. איך האלט נישט גראד, אז די פּאָעמע געהערט צו די געלונגנסטע שאפונגען פון לייוויקן, אָבער איר אינהאלט מיט די פילע סימבאָלישע רמזים, מיטן רב, וואָס איז איינער אליין געבליבן א לעבעדיקער נאָך א מוראדיקער קאטאסטראָפע, וועלכע האָט גורם געווען דעם אומקום פון דער גאנצער עדה, האָט זיך שטארק צוגעפּאסט צו אונדזער לאגע. חוץ דעם האָט אונדזער חבר כיל זייער שיין רעציטירט.

אן אינטערעסאנטן נומער פלעגט אויספירן דער „שטומער" זיל־בערבערג. ער איז געווען א יונגערמאן פון א יאָר דרייסיק. ער האָט געהאט א גוטן „ארישן" אויסזען, נאָר דער לשון ביי אים איז געווען א שלעכטער, א יידישלעכער. בשעת ער האָט געלעבט אויף דער ארישער זייט, האָט ער געמוזט שפּילן די ראָלע פון א טויב־שטומען. ער האָט, מסתמא, גאנץ גוט געשפּילט זיין ראָלע, ווייל ער האָט זיך זייער לאנג געהאלטן אויף דער ארישער זייט. סוף כל סוף איז ער אָבער אריינגעפאלן אין פּאוויאק. בשעת די קאָנצערטן פלעגט ער פון צייט צו צייט אונדז ווייזן א פראגמענט פון זיין טויב־שטומען לעבן אויף דער ארישער זייט. א מאָל האָט ער געוויזן, ווי אזוי ער פלעגט זיך פארהאלטן אויף דער גאס, א צווייט מאָל האָט ער נאָכגעמאכט זיין טויב־שטומען „געשפּרעך" מיטן פריזירער וכדומה. זיינע נומערן האָבן אנטהאלטן זייער פיל הומאָריסטישע מאָמענטן.

אן אייגענעם קונצן־מאכער האָבן מיר אויך געהאט. עס האָבן אויך

נישט אויסגעפעלט קיין בעלנים אויף ארויסצוטרעטן מיט פאָרלעזונגען און רעפעראטן.

מיר האָבן אויך נישט פארגעסן אָנצוצינדן ביי אונדז דאָס פייערל פון אונדזער נאַציאָנאַלן רעיון. מיר האָבן עס געמאכט אין דער פאָרם פון העברעאישע און ארץ־ישראלדיקע לידער, וואָס זענען געזונגען געוואָרן דורך א דועט: דורך אָקאָנאָווסקין, דעם געוועזענעם השומר־הצעירניק און דורך ווייסמאַנען, דעם אמאָליקן רעוויזיאָניסט. די דאָזיקע העברעאישע לידער זענען געווען דער באַליבטסטער טייל פון פּראָגראַם. זיי פלעגן ארויסרופן דעם שטארקסטן בייפאַל. אָפט האָבן אלע צוהערער מיטגעזונגען און דעמאָלט איז דער באַשיידענער קאָנצערט פארוואנדלט געוואָרן אין א נאַציאָנאַלע מאַניפעסטאַציע. די פארשקלאַפטע מענטשן־שאָטנס האָבן דעמאָלט געפונען לכל הפחות אויף א ווײַלע אן אינהאַלט פאַר זייערע חלומות, וואָס האָבן שוין קיין מאָל נישט געקאָנט דערגרייכט ווערן. ווען מען וואָלט דעמאָלט געקאָנט אנטפּלעקן די נשמה פון יעדן באַזונדערן מיטזינגער, וואָלט מען זיך איבערצייגט, אז יעדער פון זיי טראַכט דאָס זעלבע: „פארוואָס האָב איך מיין גורל נישט פארבונדן מיטן אויפלעבנדיקן טייל פון יידישן פאָלק? פארוואָס בין איך נישט געגאנגען באַצייטנס קיין ארץ־ישראל, ווו איך וואָלט היינט געווען א פרייער מענטש צו מענטשן גלייך?"

דער צופעליקער צוזאמענשטעל פון דועט, דער השומר־הצעירניק, וואָס האָט מיט איין קול געזונגען צוזאמען מיטן רעוויזיאָניסט, האָט מיר געשיינט צו זיין סימבאָליש. איך האָב אין דעם געזען דעם אָנזאָג פון א גרויסער פאראייניקונג פון די יידישע נאַציאָנאַלע כוחות. באמת האָבן מיר זיך אין יענער צייט פון גרויסן אומגליק, אין דער שעה פון אומקום, נישט פאָרגעשטעלט, אז עס קאָנען נאָך זיין חלוקי־דעות צווישן די נאַציאָ־נאַלע יידן. איצט ווייס איך, אז דער דאָזיקער גלויבן האָט פשוט געשטאַמט פון אונדזער תמימותדיקייט.

די קאָנצערטן פלעגן מיר אלע מאָל פארענדיקן מיט „התקוה", מיטן ליד פון דער יידישער האָפענונג. אויב דער אינהאַלט פון דאָזיקן ליד האָט אין יענעם מאָמענט פאַר אונדז אפשר פּאַראַדאָקסאַל געקלונגען, אויב דער באַגריף פון האָפענונג איז דעמאָלט פאַר אונדז געווען גאַנץ פרעמד,

האָבן מיר דאָך געוווּסט, אַז מיט אונדז ענדיקט זיך נישט דער יידישער דור. נאָך אונדזער אומקום וועלן בלייבן יידן און פאַר דער צוקונפט פון יענע, וואָס וועלן בלייבן, פאַר די, וואָס וועלן פאַרזעצן די גאָלדענע קייט פון יידישן לעבן און שטרעבן, האָבן מיר מיט גרויס כוח, כוונה און התלהבות, צווישן די פאַרשאָלטענע מויערן פון אָרט פון אונדזער אומקום, געזונגען דאָס ליד פון דער יידישער האָפענונג.

שפּליטערס פון א טאָג־בוך *)

דעם 25סטן יולי 1943.

אין דער טויטן־קאַמער 258. דער אַלטער יוזשוויאַק האָט היינט באַקומען געשלאָגן איבערן קאָפּ פון א פּוילישן אַבורקאַווי. דער כוליגאַן האָט נישט געשוינט דעם גראָען קאָפּ, ער האָט דעם זקן אויף אַן אמת צעממיתט. עס איז א רחמנות אויפן אַלטן און ביז גאָר אַנשטענדיקן יוזשוויאַק. אָבער אונדזערע צוויי שניעקעס: דער קליינער מיכאַלעק און מאַרדעקס, דאָס גערער קינד, נעמען זיך טשעפּען צום צוזאַמענגעבראָכע־נעם יוזשוויאַק. זיי האָבן מיט אים עפּעס קינדערישע חשבונות, הלמאי יוזשוויאַק גלויבט נישט, אַז דייטשן זאָלן הרגענען מענטשן:

— פּאַניע דירעקטאָזשע, —חוזקט אָפּ מיכאַלעק פון יוזשוויאַקן— וואָס האַלט איר היינט פון די דייטשן? שיסן זיי די מענטשן, צי נישט? אפשר הייסן זיי נאָר די פּאָליאַקן, אַז זיי זאָלן שלאָגן די יידן און בשעת מעשה גלעטן זיי אונדז? אָט האָט איר שוין איין מאָל געפונען מלאכים.

— און די קליידער, וועלכע מיר סאָרטירן אין סקלאַד? —גיט צו מאַרדעקס— פון וואַנען קומען זיי? אפשר האַלט איר, אַז דייטשן שיקן אַרויס מענטשן צו דער אַרבעט נאַקעטע?

יוזשוויאַק האָט בלויז געקרעכצט און מיט זיין אַלטער שטימע האָט ער זיך געבעטן:

---

*) דאָס זענען אָפּגעראַטעוועטע רעשטלעך פון א טאָג־בוך, וועלכן דער מחבר האָט געשריבן בשעת זיין זיצן אין תפיסה. דאָס רוב פון כתב־יד איז פאַרלאָרן געוואָרן בעת דעם אַנטלויפן שפּעטער.

— לאָזט מיך אָפּ. איך ווייס שוין אַליין נישט.

א רחמנות נעבעך אויפן אלטן יוזשוויאק, וואָס האָט אין זיין לעבן נישט באַוואוּלט אפילו א פליג.

דעם 3טן אויגוסט 1943.

אין אונדזער קאמער פאלט צו די נאכט מיט זיבן מייליקע שריט. די נעכט זענען איצט בלוילעכע. אזעלכע, ווי מיר געדענקען זיי פון יענע צייטן, ווען מיר האָבן נאָך געגלויבט, אז אין זייער טונקלען מאנטל הילן זיי איין די סודות פון אונדזערע חלומות און ליידנשאפטן. אָבער אין אונדזער קעלער קאמער הערט מען נישט קיין ליידנשאפטלעכן געזאנג פון די וואלד־פייגעלעך: דאקעגן פילט מען זייער שטארק דאָס בייסן פון מיליאָנען פליי, וואָס ווארפן זיך אויף אונדז תיכף ווי מיר לייגן זיך אויף אונדזערע ברודיקע געלעגערס.

די נעכט זענען איצט פינצטערע. די לבנה האָט זיך ערגעץ באהאלטן און אונדזערע באלעבאטים גיבן אונדז נישט קיין ליכט. זיי דערלויבן נישט אָנצוצינדן די לאָמפּן אפילו אויף א רגע. מיר מוזן מאכן די געלעגערס אין דער פינצטער.

קאזיק דער סטאראָסטע האלט, אז די פליי זענען אונדזער ברכה. דאָרט ווו עס זענען דאָ פליי — זאָגט ער — קאָנען נישט זיין קיין לייז. הכלל, דורך די פליי זענען מיר באוואָרנט פאר לייז. דערפאר הייסט אונדז קאזיק דאנקען גאָט. דאָך אָבער וויל קיינער פון אונדז נישט דאנקען גאָט פאר דער טובה פון פליי.

מיר האָבן זיך איבערצייגט, אז צו פליי קאָן מען זיך צוגעוווינען, אין אָנהייב קאָן מען טאקע נישט שלאָפן צוליב זייער בייסן, אָבער ווען מען איז שוין דאָ א וועטעראן, פארגעסט מען אין דער מכה. די פליי בייסן דיך און בשעת מעשה שלאָפסטו ווי קיינמאָל גאָרנישט. אָבער ווי איז דער דין, אז א „פרישער" קומט צו אונדז אָן? ער גייט אָנגעטון אין א שניי־ווייסן העמד. אין דעם העמד לייגט ער זיך שלאָפן. צומאָרגנס שטייט ער אויף און עס דאכט זיך אים, אז ער האָט היינט אויף זיך אן אנדער העמד. דאָס נעכטיקע ווייסע העמד האָט היינט א גרויעם קאָליר.

עס איז אינגאנצן באדעקט מיט טונקל־גרויע פלעקלעך, וואָס די פליי האָבן דאָ איבערגעלאָזט.

א צווייטע מכה איז דער עמער. אָט פארוואָס: די צעליגטע שטרוי־זעק דעקן צו די גאנצע פאדלאָגע. צווישן די שטרויזעק בלייבט נישט איבער אפילו קיין מילימעטער פרייער באָדן. נאָך חצות הייבט זיך אָן די וואנדע־רונג צום עמער. מען מוז שפאנען איבער די שלאָפנדיקע חברים. מען טרעט אויף זייערע פיס, קעפ און קערפּערס. די צעטרעטענע חברים רייסן זיך אָפּ אויף. מען הערט קללות און יעלות.

איך שלאָף מיט מיכאלעקן אויף איין שטרויזאק. מיר האָבן אונדזער געלעגער הארט נעבן דער טיר און נעבן דעם עמער. במשך פון דער נאכט ווערן מיר ממש צעטרעטן דורך די וואנדערנדיקע עמער־זוכערס.

דעם קליינעם מיכאלעק פארשטייען נישט די עלטערע מיט־ארעסטירטע. זיי האלטן אים אין איין באשולדיקן אין זיין צעלאָזנקייט, אין מאנגל אין דערציאונג. דאָס אלץ איז אָן שום ספק אמת. אָבער מען דארף נעמען אין אכט, אז בשעת די מלחמה איז אויסגעבראָכן און דער פאָטער, דער דאָקטאָר קאהאַן, האָט פארלאָזט זיין משפחה, איז מיכאלעק בסך הכל אלט געווען 13 יאָר. זינט יענער צייט איז מיכאלעק אליין איבער זיך דער באלעבאָס. במשך פון עטלעכע מלחמה־יאָר איז דער קליינער שניעק געווען אפילו דער פרנסה־געבער פון זיין מוטער. בשעת דער גרויסער אקציע אין ווארשע (אויגוסט 1942) האָבן די רוצחים אוועקגע־נומען מיכאלעקס מוטער. מיכאלעק איז געגאנגען אין וואלד און דאָרט געפירט א לעבן פון א באנדיט.

די עלטערע בכבודיקע מיטארעסטירטע וואָלטן געוואָלט זען אין מיכאלעקן א גוט־דערצויגענעם סאלאָן־יינגל. דאָך אָבער איז מיכאלעק א גוטער יינגל און ער איז פעאיק צו זיין א הארציקער חבר און אן איבער־געגעבענער פריינט. מען דארף בלויז וויסן, ווי אזוי זיך צו אים צו באציען און ווי אזוי מיט אים צו רעדן. וועגן די דאָזיקע צוויי זאכן האָבן אונדזערע עלטערע מיטארעסטירטע נישט קיין שום באגריף.

דעם 5טן אויגוסט 1943.

מיינע השערות וועגן אלטן יוזשוויאק האָבן זיך ארויסגעוויזן פאר

ריכטיקע. נאָך דער מעשה מיט די באקומענע קלעפּ פון אבורקאווי האָט ער זיך אָנגעהויבן איינצוברעכן אין זיין גלויבן אין גוטסקייט פון מענטש. די עקזעקוציע פון די יידן פון פוילישן האָטעל, ווען ער האָט שוין בפירוש געזען, ווי מען פירט ארויס די מענטשן און מען שיסט זיי, האָט גורם געווען זיין גענצלעכע דערשלאָגנקייט. יוזשוויאק איז נאָך דער עקזעקוציע ווי מיט איין מאָל אינגאנצן פארענדערט געוואָרן. זיין אלט פּנים, אויף וועלכן מען האָט נאָך ביז איצט פון צייט צו צייט געזען אויפבליען א שמייכל, איז פּלוצלינג געוואָרן אינגאנצן איינגעקאָרטשעט און געל, זיינע אויגן, וועלכע האָבן תמיד אויסגעדריקט ענערגיע און לעבנסלוסט, זענען איצט געווען אויסגעלאָשן און מעלאנכאָליש פארנעפּלט. זיינע באוועגונגען זענען איצט געווען ווי פון א געלעמטן, ער האָט לגמרי אויפגעהערט צו עסן און זיצנדיק אזוי אָן א באוועגונג אויפן שטרויזאק, האָט ער במשך פון גאנצע טעג נישט ארויסגעזאָגט כמעט קיין איינציק וואָרט.

איצט האָט שוין יוזשוויאקן קיינער נישט געטשעפּעט. די יונגע חברים, מיכאלעק און מאָרדעקס האָבן איצט געקוקט אויף יוזשוויאקן ווי אויף עפּעס א באַשעפעניש נישט פון דער וועלט. אין זיין שכנות האָבן זיי זיך איצט געפילט עפּעס אומהיימלעך. אפשר האָט זיי געפרעסן זייער קינ־דעריש געוויסן צוליב די עוולות, וועלכע זיי האָבן פריער אָנגעטון דעם זקן?

איך פלעג אָפּט פון דער זייט כאַפּן א בליק אויף יוזשוויאקן. פאַר מיר איז געווען קלאָר, אז דער אלטער איידלער מאַן לעבט איצט דורך א געפערלעכן גייסטיקן צוזאַמענברוך און אז ער וועט בשום אופן נישט קאָנען ביישטיין דעם נסיון. מיט פּשוטע ווערטער געזאָגט: יוזשוויאק וועט אונדז דאָ היינט אָדער מאָרגן אוועקשטאַרבן.

איין מאָל האָב איך אוועקגערופן אין א זייט קאזיקן, דעם סטאַ־ראָסטע און מיטגעטיילט אים וועגן מיינע השערות בנוגע יוזשוויאקן. קאזיק האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ און געזאָגט:

— וואָס קאָנען מיר אים העלפן? און סוף כל סוף איז דאָך בעסער אזוי. וואָס וואָלט איך היינט אוועקגעגעבן פון זיך, אז איך זאָל שטאַרבן מיט אן איינגענעם טויט. איר זענט גערעכט, עס זעט טאַקע אויס אזוי, ווי יוזשוויאק וואָלט היינט אָדער מאָרגן געדאַרפט שוין אויסהויכן די נשמה. א גליק פאַר אים, ממש א גליק. ער וועט אוועקגיין מיט זיין אייגענעם טויט.

אָבער אין יוזשוויאקן האָט זיך דאָס לעבן געראַנגלט מיטן טויט און דער טויט האָט בשום אופן נישט געקאָנט מנצח זיין דאָס שוואַכע פונקעלע פון לעבן, וואָס האָט געטליעט, דאַכט זיך, מיט אַן איבערמענטשלעכן כוח אין דעם צעבראָכענעם גוף. יוזשוויאַק איז נישט געשטאָרבן מיט קיין נאַטירלעכן טויט, הגם מיט אַן אייגענעם טויט איז ער יאָ געשטאָרבן.

היינט פאַרטאָג האָט אונדז אַלעמען אויפגעוועקט קאַזיקס רופן:

— חברים, קוקט! וואָס איז דאָס?

מיר האָבן זיך אויפגעריסן פון שלאָף. קאַזיק האָט מיטן פינגער געוויזן אַרויף צום פענצטערל. פון פענצטערל האָט אַראָפּגעהאַנגען אַ שטאַרער גוף, אָנגעטון אין אַ שוואַרצן אָנצוג, מיטן פּנים צו דער וואַנט. יוזשוויאַק האָט זיך געמאַכט אַ פּעטלע פון שיך בענדלעך, צוגעבונדן צו דער פענצטער־קראַטע. נעבן דעם געהאַנגענעם איז געשטאַנען דאָס הילצערנע בענקעלע, אויף וועלכן עס פּלעגט שטיין דער וואַשבעקן. נאָכדעם ווי די פּעטלע איז צוגעבונדן, מאַכט מען איין שריט אַראָפּ פונעם בענקעלע און מען פּטרט די מיאוסע וועלט.

דעם 13טן פעברואַר 1944.

— די נעכט זענען שווין פינצטערע — זאָגט צו מיר מיין פריינט כיל, אַ ווילנער אַדוואָקאַט, אַ מענטש פון דער פּען און אַ געניטער פּאַכמאַן אין טעאַטער־עניינים. דאָ אין פּאַוויאַק איז ער צוגעטיילט צו אַן „אויסגעווייַלטער" אַרבעט. ער פאַרנעמט זיך מיטן לאָזן דאָס הייסע וואַסער אין דער תּפיסה־באָד. ער רייניקט דאָרט אויך די ברודיקע פּאַדלאָגע.

כיל לעבט מיט איין האָפענונג: מאַכן פּליטה. מיט טויזנטער פּלענער פון פּליטה טראָגט ער זיך כסדר אַרום. ער קוקט אַרויס אויף די פינצטערע נעכט, ווען די לבנה באַהאַלט זיך אונטערן גראַנאַטענעם הימלבלוי. זיינע אַלע פּלענער פון אַנטלויפן זענען פאַרבונדן מיט דער פינצטערניש פון די שוואַרצע נעכט.

כיל האָט נאָך אַ קינד אין וואַרשע. דאָס איז אַ צען־יעריקער ייִנגל, וועלכער איז באַהאַלטן ערגעצוווּ ביי גוטע מענטשן. כילס האַרץ ציט צום קינד. זיין איינציקער באַגער איז כאָטש איין מאָל אין לעבן צו זען דאָס קינד.

אָבער פינצטערע נעכט קומען און גייען און פון כילם פלענער לאָזט זיך אויס א בוידעם. נישט ביל און נישט זיינע פריינט מאכן פליטה. עס לויפן שעהן, נעכט און וואָכן פון אָנשטרענגענדיקער דערוואַרטונג. זיי ליגן זיך שווער אויפן געמיט, זיי פארסמען ביים מענטשן די חושים, זיי נעמען אוועק די לעצטע כוחות, די האָפענונג, דעם גלויבן אין זיך.

דערפאר פעלן אָבער נישט קיין קאָשמארדיקע און גרויליקע נעכט. איך דערמאָן מיך אין איינער אזא נאכט. אין מיטן יענער נאכט האָט זיך יאָסל קאַלינסקי אראָפגעשלעפט פון זיין געלעגער. ער איז געגאַנגען וועגן א מענטשלעכער באדערפעניש. פארבייגעגאַנגען א פענצטער, דורך וועלכן עס כאפט זיך אומווילנדיק א בליק אויף דער פאוויאַ־גאַס. טויט־שטילע חורבות באגריסן מיט זייער געוועלכן אויסזען. אָבער פּלוצלינג באמערקט יאָסל עפּעס א מאָדנע זאַך. פון איין חורבן הויז רייסט זיך ארויס א שטארק ליכט. דאָס ליכט שטערט ממש די אויגן. יאָסלס פארשלאָפענער מוח קאָן נישט תופס זיין, וואָס דאָס איז. ער וועקט אויף די חברים:

— קוקט, יאטן, עפּעס טוט זיך דאָ אָפּ! שטייט אויף און קוקט אין פענצטער!

מיר לויפן צום פענצטער, מיר קוקן. באמת משונהדיקע זאכן טוען זיך אָפּ אקעגן אונדז. אויפן דריטן שטאָק פון חורבן הויז אקעגנאיבער איז געמאכט געוואָרן אן אייזערנע רושטאָוואַניע. אויף דער רושטאָוואַניע ברענט א גרויס פייער. ארום דעם פייער דרייט זיך עפּעס ארום. אונדז דאכט זיך, אז דאָס איז א שדים־טאַנץ פון מכשפות.

ווען מיר ווישן אוועק דעם שלאָף פון אונדזערע אויגן, פארוואנדלען זיך די מכשפות אין דייטשע זשאנדארן. זיי רינגלען ארום א מענטש אין בלויזן קאָפּ, אָנגעטון אין א מונדיר, וואָס איז פונקט אזוי גרוי־גרינלעך, ווי די זשאנדארנס מונדירן. די פלאַמען פון ברענענדיקן פייער באגיסן די סודות־פולע פארזאמלונג מיט שטראָמען פון א וואנדערנדיקער רויט־קייט. ווען די רויטקייט שטעלט זיך אויף א ווייַלע אָפּ אויף א מענטשלעך פנים, פארוואנדלט זיך דאָס פנים אין א שטיק פארשטאַרט בלוט.

— עץ זעט? — זאָגט יאָסל — זיי האָבן אויפגעהאנגען דעם „בלויזן קאָפּ".

— איך זע נישט — רופט זיך אָפּ א שטימע.

— טאָ קוק זיך בעסער צו און אז נישט נעם דיינע אויגן אין די ידים.

— יאָ, יאָ, ער הענגט שוין — רופט די זעלבע שטימע, וואָס פריער.

די ארעסטירטע יידן קוקן זיך צו צום נישט טאָג־טעגלעכן בילד. זיי זעען, ווי זשאנדארן שניידן אראָפּ דעם טויטן גוף פון שטריק. צוויי זשאנדארן האלטן דעם טויטן, איינער ביים קאָפּ, דער צווייטער ביי די פיס. עטלעכע מאָל וויגן זיי אין דער לופט דעם מת אהין און צוריק און דערנאָך א וואָרף און דער „בלויזער קאָפּ" פליט אריין אין פייער.

צומאָרגנס האָט מען אין פּאוויאַק דערציילט, אז די לעצטע נאכט האָבן געשטאפּאָווצעס אויפגעהאנגען א דייטשן גענעראל, אן אייגענעם. מיר האָבן זיך צוגעוווּנקען איינער דעם צווייטן. מיר האָבן דאָך געזען דאָס שטיקל ארבעט.

גאָר שלעכט מוז שוין האלטן אין דער מלוכה פון היטלער, אויב מען האלט שוין ביי הענגען גענעראלן.

דעם 29סטן מערץ 1944.

פינצטערע נעכט קומעןווידער. מיר זענען שוין מיט אלדינג גרייט, כדי צו מאכן פּליטה. וואָס אן אמת איז, זענען מיר שוין אזוי גרייט עטלעכע וואָכן, נאָר דאָס אויספירן פון פּלאן גייט אונדז עפּעס שלימזלדיק צו. בלומרשט הייסט עס, אז עס זענען פאראן מניעות. אמאָל זענען מיר נישט זיכער, צי די הייגטיקע וואך אויף די וואך־טורעמס איז א גינסטיקע, א צווייט מאָל דאכט זיך אונדז, אז אונדזער חבר פינקלשטיין, וועלכן מיר מוזן איבערלאָזן, שלאָפט נישט גענוג שטארק, כדי ער זאָל נישט הערן, ווי מיר שלייכן זיך ארויס פון דער קאמער. ווען ער דערהערט, חלילה, מאכט ער אין געפערלעכסטן מאָמענט א טומל און דעמאָלט זענען מיר דאָך פארלאָרן.

אין אמתן ווייסט יעדער ביי זיך, אז די אלע בלומרשטע סיבות זענען נישט מער ווי תירוצים פאר די געגנדז. דער עצם איז אן אנדערער. די טאַט, פאר וועלכער מיר שטייען איצט, איז פארבונדן מיט גרויס ריזיקע. די סכנה לויערט ממש אויף יעדן שריט, וועלכן מיר דארפן שטעלן אויפן וועג פון פּליטה. דער קלענסטער מכשול, וואָס שטעלט זיך חלילה, אונדז אין

וועג, איז גורם טויט. און דער דאָזיקער טויט איז נישט פּשוט קיין טויט. עס איז א טויט אויף דער תליה מיט א צוגאב פון אוממענטשלעכע יסורים און פּיין פאר דעם טויט. פאר אונדזערע אויגן שטייט דאָס בילד פון די יינגלעך פון קעסל־רוים, וואָס האָבן אזוי ביטער באצאָלט פאר זייער בענקשאפט צום לעבן.

דאָך אָבער מוזן מיר אויספירן די טאט. דאָס ווייסן מיר באשטימט. מיר פילן עס בחוש. קיין צוריק איז מער נישטאָ. צופיל צוגרייטונגען זענען שוין געוואָרן געמאכט, כדי זיך נישט צו קאָנען מער צוריקציען פון אויס־פירן דעם פּלאַן. ישראלקע האָכבערג, דער שלאָסער, וואָס פאָרט יעדן טאָג ארבעטן אין געשטאפּאָ אויף שוכא, האָט אונדז געברענגט א שטאָלענע שער צו שניידן די קראטעס. איין צי מיט דער שער און א קראטע איז איבערגעשניטן ווי א שטיקל פאָדעם. די שער האָבן מיר אויסגעקעמפּט מיט גרויס מי. איצט ליגט זי באהאלטן ביי אונדז אין דער באָד. אָבער קאָן דען עקזיסטירן א גוטע באהעלטעניש אין דער תפיסה? יעדער מאָמענט קאָן ברענגען א סורפּריז, א רעוויזיע. אז מען אנטדעקט ביי אונדז די דאָזיקע שער, זענען מיר דערליידיקט.

מיר האָבן אויך צוגעגרייט א שטארקן שטריק, כדי מיר זאָלן זיך קאָנען אראָפּלאָזן פונעם פענצטער פון צווייטן שטאָק. שטארק מוז ער זיין דער דאָזיקער שטריק. ער וועט דאָך האָבן אויסצוהאלטן די משא פון צען מענער, וואָס וועלן זיך אראָפּלאָזן פון א הויך פון אן ערך צען מעטער. דעם שטריק האָבן מיר געמאכט פון א גארנער באנד, וועלכע מען באנוצט אויף מאכן פון איר אויערן צו אָפיצירישע שטיוול. די דאָזיקע באנד האָט דער שוסטער טשעכאָוויטש ארויסגעברענגט פון די שוסטער־ווארשטאטן. ער האָט געברענגט אן ערך הונדערט מעטער פון דער באנד און מיר האָבן פון איר אויסגעפלאָכטן צוועלף מעטער שטריק. אכט מאָל האָבן מיר געפלאָכטן די דאָזיקע באנד און איר קאָנט זיך פאָרשטעלן, וויפל מי עס האָט אונדז געקאָסט די דאָזיקע ארבעט, ווען מען האָט זי געמוזט מאכן בסוד און בגנבה, כדי קיינער זאָל עס נישט באמערקן.

דער שטריק איז א שטארקער. ער איז הארט, ווי א שטיק האָלץ. ער וועט באשטימט אויסהאלטן אונדזערע משאות. דער דאָזיקן פריינט אונ־דזערן וועלן מיר רואיק קאָנען אָנגעטרויען אונדזערע לעבנס. אָבער

דערוויַיל, כּל זמן ער איז מיט אונדז דאָ אין תּפיסה, איז ער פאַר אונדז א סכנה. טאָמער ווערט ער אנטדעקט, איז ווידער שלעכט.

מיר ווייסן גוט, אז אָפּשלעפּן איז געפערלעך. דאָך אָבער פעלט אונדז דער כּוח און דער מוט אויסצופירן תּיכף די טאַט. עס איז פּונקט אזוי, ווי מיט א ביטערער מעדיצין, וועלכע מען מוז אויסטרינקען פאַר א רפואה. עס גלוסט זיך נישט, מען ווייסט אָבער, אז מען מוז עס טון. מען שלעפּט אָפּ, אָבער לסוף טרינקט מען זי דאָך אויס. מיר זענען זיכער, אז לסוף וועלן מיר אויספירן די טאַט. מיר וועלן אראָפּשלינגען די ביטערע מעדיצין, וואָס דאַרף פאַר אונדז באַדייטן א רפואה.

דעם 2טן אפּריל 1944.

דער אוקראַינער בוקאָווייענקאָ איז אונדזער פריינט. אגב, זעט ער טאַקע אויס ענלעך צו א ייד. צוליב זיין לאַנגער נאָז האָט מען אים געגעבן א צונאָמען יאָשקע. אָבער א מענטש איז ער שוין יאָ, דער דאָזיקער יאָשקע. און א מענטש געפינט מען זייער זעלטן דאָ אין דער הייל פון ווילדע חיות. אָפּט שפּילט יאָשקע ממש מיט פייער. ער לאַכט אָפּ פון זיינע דייטשע פאַרגעזעצטע, די אונטערשאַרפירערלעך און די שאַרפירערס, די גדולים. ער פירט אפילו נישט אוים זייערע באַפעלן. עטלעכע מאָל איז פאָרגעקומען, אז צוליב שטראָף האָט ביי יאָשקען דער צוגספירער האַניש אוועקגענומען דעם רעוואָלווער און איינגעזעצט אים אין קארצער. אמאָל איז בוקאָווייענקאָ געקומען צו אונדז אין באַד מיט א צעממיטעט פּנים און אָן דעם גאַרטל. ער האָט דערציילט, אז האַניש האָט אים געפּאַטשט.

מיר פּרוּוון איבערצייגן בוקאָווייענקאָן, אז עס איז נישט כּדאי צו שפּילן מיט פייער, בפרט אז מען קאָן מיט דעם גאָרנישט געווינען. דער קרומער מיעטעק, וועלכער איז בוקאָווייענקאָס ליבלינג, האַלט פאַר אים כּסדר מוסר־דרשות:

— פאַניע וואַכמייסטער, צו וואָס דאַרפט איר עס? איר טוט דאָך אָפּ פּשוט נאַרישקייטן. איר וועט נאָך א מאָל מיאוס אָפּשניידן און סוף כּל סוף וועט קיינער דערפון נישט האָבן קיין שום נוצן.

— איי, מניעטעק, יאָב טוואָיו מאַטש — פאַרענטפערט זיך בוקאָ־ווייענקאָ מיט זיין וויכן רוסישן לשון — טי ניע פּאָנימאַיעש ווציאָם דיעלאָ.

איך קאָן זיי נישט לײַדן, די דײַטשע סוואָלאָטשעס און במילא רעדט ביי מיר דאָס מויל אליין פון זיך. וואָס זאָל איך טון?

אוקראַאינער פון בוקאָוויענקאָס מין זענען ווייניק אין פּאוויאק. ער איז אפשר דער איינציקער. זיין פריינט בארטשענקאָ, וועלכער האלט דינסט ביי אונדז אין באָד, איז בלי ספק אויך אַן אנשטענדיקער שנץ, אָבער צו בוקאָוויענקאָן גלייכט ער נישט. בוקאָוויענקאָ איז טאקע באמת דער טרייבנדיקער כוח פון אונדזער ויברח־פלאַן. בארטשענקאָ ווייסט אויך וועגן ענין. ער האָט זיך אָבער אָפּגעטרייסלט פון דער גאנצער זאך.

— מוט אלץ וואָס איר האלט פאר פּאסיק זיך צו ראטעווען — האָט ער אונדז געזאָגט — איר דארפט אָבער אכטונג געבן, אז נישט איך און נישט בוקאָוויענקאָ זאָלן דערפון האָבן צרות. יעדנפאלס וויל איך וועגן עסק גאָרנישט וויסן.

דאקעגן טראכט בוקאָוויענקאָ לגמרי נישט וועגן קיין פּאָלגן. נאָך פריער האָט ער אונדז צוגעזאָגט הילף און איצט האלט ער וואָרט. זיין הילף האָט פאר אונדז א וויכטיקע באדייטונג. ער נעמט זיך אונטער אומשעדלעך צו מאכן דעם אוקראַאינער פון וואך־טורעם. דעם דאָזיקן אוקראַאינער וועט ער גוט אנשיכורן, איידער מיר וועלן דארפן גיין. חוץ דעם וועט ער נאָך אכטונג געבן, אז דער דאָזיקער אוקראַאינער זאָל טאקע גוט שלאָפן, בשעת מיר וועלן שוין האלטן אין אראָפּגיין פון דעם פענצטער. אדאנק בוקאָוויענקאָס הילף ווערט די סכנה, וואָס דראָט אונדז ביים אנטלויפן, פארקלענערט ביז א העלפט, במילא וואקסן מיט אזויפיל די שאנסן פון דערפאָלג.

דעם 4טן אפּריל 1944.

בוקאָוויענקאָ איז ביי אונדז היינט געוועזן. כלומרשט איז ער געקומען זיך באָדן, נאָר מיעטעק האלט, אז ער איז ספּעציעל געקומען, כדי ארומ־צורעדן מיט אונדז די פּרטים פון דער פּליטה. מיעטעק זאָגט, אז בוקאָ־וויענקאָ איז פון אונדזער פּליטה מער נתפּעל ווי מיר אליין.

בוקאָוויענקאָ איז גערעכט, ווען ער זאָגט, אז די גאנצע זאך מוז גוט דורכגעטראכט ווערן און געטון ווערן מיט קאָפּ. די בעסטע צייט פארן אנטלויפן איז א שעה צווישן חצות און איינס אזייגער ביינאכט. מיר מוזן

זיך רעכענען דערמיט, אז אפילו נאָך א גליקלעכן ארויסבאקומען זיך פונעם שטארק באלויכטענעם שטח ארום דער תפיסה, נאָך א גליקלעכן דורכרייסן זיך איבער דער געטאָ־מויער, וועט אומבאדינגט נויטיק זיין נאָך במשך פון דער זעלבער נאכט ווי אממייניסטן צו דערווייטערן זיך פון די געטאָ־מויערן. כדי זיך געהעריק צו דערווייטערן פון געטאָ שטח, דארפן מיר עטלעכע פרייע שעה פון נאכט. ווארום ווען עס וועט שוין אָנהייבן צו באגינען, טאָרן מיר בשום אופן נישט פאָרזעצן דעם מארש. דעמאָלט מוזן מיר אריינגיין אין די נאָענטסטע חורבות און דאָרט איבערוואַרטן ביז צום אָוונט. הכלל, כדי צו האָבן די דאָזיקע פרייע צייט פארן מארש, טאָרן מיר נישט ארויסגיין שפעטער ווי איינס אזייגער.

און איצט קומט די פראגע פון ווײַלן א פאסיקע נאכט. קודם כל מוז עס זיין א נאכט, ווען בוקאָוויענקאָס צוג האלט די וואך אין תפיסה. דאָס איז נאָך נישט אלץ. עס מוזן זיך נאָך צוזאמענטרעפן א ריי גליקלעכע צופאלן. אין דער דאָזיקער נאכט מוז די וואך אויפן טורעמל, וואָס באוואכט אונדזער פענצטער, האלטן אן אוקראינער א כלב, וועמען עס איז כדאי אריינצולייגן אין דער בלאָטע. עס איז דאָך קלאָר, אז נאָך אונדזער פליטה וועלן די דייטשן זיך א נעם טון צום דאָזיקן וועכטער פון טורעמל. אין לסוף מוז נאָך צושפּילן א ווייטערער גליקלעכער צופאל: אין דער זעלבער צייט מוז בוקאָוויענקאָ פונקט האלטן די וואך אויפן תפיסה־הויף, ווייל נאָר אין דעם פאל וועט ער האָבן די מעגלעכקייט צוצוקומען צום טורעם־וועכטער און אים געבן צו טרינקען דעם בראָנפן.

די לעצטע שוועריקייט, צי דער טורעם־וועכטער וועט וועלן טרינקען, איז שוין באמת נישט קיין שום שוועריקייט. אן אוקראינער זאָגט זיך קיין מאָל נישט אָפּ פון מאכן א כוסה.

בוקאָוויענקאָס אויפגאבע איז געווען אויסצופאָרשן די לאגע און צו געפינען די דאָזיקע פאסיקע נאכט. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט, אז אזוי ווי ער וועט געפינען די דאָזיקע פאסיקע נאכט, וועט ער קודם כל אונדז וועגן דעם מודיע זיין נאָכמיטאָג, ווען מיר זענען נאָך אין באָד, כדי מיר זאָלן וויסן מיטצונעמען די באהאלטענע מכשירים. צוליב זיכערקייטס־טעמים (עס קאָן זיך אמאָל מאכן, אז די באפעלן וועגן באזעצן די וואך ווערן אין לעצטן מאָמענט געענדערט) וועט ער פארנאכט נאָך א מאָל קומען

צו אונדז שוין אויף דער אָפּטיילונג. דעמאָלט וועלן מיר שוין נישט דאַרפן מיט אים רעדן. זיין באַוויזן זיך וועט באַדייטן: דער וועג איז פריי.

דעם 18טן אפּריל 1944.

אונדזער חבר פינקלשטיין מוזן מיר איבערלאָזן. די זאַך פאַרשאַפט אונדז גרויס ווייטיק, נאָר קיין אַנדערע ברירה האָבן מיר נישט. אין אָנהייב האָבן מיר געהאַט אַריינגערעכנט פינקלשטיינען אין אונדזער כנופיה. צוזאַמען מיט אים פלעגן מיר דיסקוטירן און באַשליסן וועגן אַלע פּלענער. ער האָט דעמאָלט געהאַט אויסגעדריקט דעם ווילן צו גיין מיט אונדז. אָבער שפּעטער האָט ער זיין מיינונג געענדערט. געזאָגט האָט ער, אַז ער האָט נישט קיין גלויבן אין אונדזער פעאיקייט אויסצופירן די טאַט. אגב האָט ער אונדז פאָרגעוואָרפן, אַז מיר האַלטן בלויז ביים רעדן און אַז עס וועט קומען צום ממשותדיקן, וועלן מיר באַקומען מורא און במילא וועט זיך פון גאַנצן ענין אויסלאָזן אַ בוידעם. אויף וואָס פאַרא גרונט עס זענען ביי פינקלשטיינען געבוירן געוואָרן די דאָזיקע השערות, ווייס איך נישט. אין קעגנטייל זענען מיר אים חושד, אַז ער אַליין פילט זיך נישט בכוח בייצושטיין דעם גרויסן נסיון.

יעדנפאַל האָט זיך פינקלשטיין צוריקגעצויגן פון גאַנצן עסק. ווען מיר האָבן אים געפּרוּווט איבערצייגן, אַז מיר וועלן אים ביי אַלעמען העלפן, אַז מיר וועלן אים פאַרלייכטערן דאָס אַרויסגיין, דאָס אַראָפּלאָזן זיך פון פענצטער וכדומה, אַלץ אויפן חשבון פון אונדזערע אָנשטרענגונגען, האָט ער לגמרי נישט געלאָזט צו זיך רעדן. ער האָט בלויז געפאָדערט פון אונדז, אַז מיר זאָלן תיכף אויפהערן צו טראַכטן וועגן די דאָזיקע „נאַרישקייטן" און אויב מיר וועלן ווייטער פאָרזעצן אונדזערע צוגרייטונגען, וועט ער, פינקלשטיין, אונדזער סוד אַנטפּלעקן פאַר די איבעריקע חברים. אין דער זעלבער צייט בערך האָט זיך וועגן אונדזערע צוגרייטונגען דערוווּסט „דער אינזשיניער", וועלכער גייט ביי אונדז אָן אַלס אונדזער נישט געקרוינ־טער „עלטסטער". מיר האָבן נישט קיין שום באַוויזן, אַז דווקא פינקלשטיין האָט עס צוגעטראָגן דעם אינזשיניער. יעדנפאַל איז איצט פאַר אונדז קלאָר, אַז מיר מוזן זיך שטאַרק היטן פאַר פינקלשטיינען.

שוואַרצע וואָלקנס האָבן זיך איבער אונדז אָנגעזאַמלט. דער אינ־

זשיניער פירט איצט אן אויספאָרשונג וועגן אונדזערע צוגרייטונגען. ער וויל אונדז שטערן אין אויספירן די זאַך, ווייל ער זעט אין דעם א סכנה פאַר די איבריקע יידן. זיין ערשטער ממשותדיקער שריט איז געווען: אוועקנעמען ביי אונדז העניעק לעדערמאַנען. איצט זעען מיר פאַר זיך בלויז צוויי מעגלעכקייטן: אָדער זיך אָפּזאָגן פון גאַנצן עסק און אין דעם פאַל מוזן מיר פאַרניכטן אַלע אונדזערע מכשירים, וועלכע מיר האָבן געזאַמלט מיט אַזוי פיל מי, אָדער אָנווענדן די שטאַרקסטע פאָרזיכטיקייטס־מיטלען, כדי צו קאָנען גוט אָפּהיטן אונדזער סוד. נאָכדעם ווי מען ווייס שוין האָבן פאַרגעסן וועגן אונדזער ענין, צוליב וועלכן עס איז איצט אויסגעבראָכן דער טומל, וועלן מיר קאָנען אויספירן דעם פּלאַן.

די ערשטע מעגלעכקייט קאָנען מיר בשום אופן נישט אָננעמען. מיט אונדזער בליק קוקן מיר ווייטער ווי פינקלשטיין. קלאָר גיבן מיר זיך אָפּ א חשבון, אַז ביי א מינדסטער דערשיטערונג וועלן מיר, די נישט אמתדיקע פּאַבלייט, די אַזוי גערופענע ליפּעס, זיין די ערשטע כפּרהניקעס (אגב זענען אונדזערע דעמאָלטיקע השערות טאַקע שפּעטער מקוים געוואָרן. ערב דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד האָבן דייטשן דערמאָרדעט פּרעציק יידן־ליפּעס. פינקלשטיין איז געווען צווישן די דערמאָרדעטע).

היינט זענען מיר פעסט אַנטשלאָסן אָנצונעמען די צווייטע מעג־לעכקייט. פּליטה איז פאַר אונדז דער איינציקער און לעצטער שאַנס. מיר מוזן פּראָבירן צו געווינען דעם דאָזיקן שאַנס.

אָבער וואָס טוט מען מיט פינקלשטיינען? ער שלאָפט מיט אונדז צוזאַמען אין איין קאַמער און ווי אַזוי טוט מען זיך באַוואָרענען, אַז ער זאָל נישט הערן, ווי מיר וועלן אין מיטן דער נאַכט פאַרלאָזן די קאַמער? פינקלשטיין איז בטבע אַן אויפגערעגטער עקשן. ווען ער וואָלט אונדז געכאַפּט ביי דער האַנט, וואָלט ער זיך נישט געלאָזט צורעדן צו גיין מיט אונדז.

מיר מוזן איצט זוכן מיטלען, כדי אָפּצושוואַכן פינקלשטיינס וואַכזאַמ־קייט. כיל איז געפאַלן אויף אַן המצאה: ער האַלט, אַז מען דאַרף פינ־קלשטיינען געבן א שלאָף־מיטל. כיל האָט שוין אפילו טאַבלעטן. „לומי־נאַל". דאָס איז א גאַנץ אומשולדיק מיטל און עס איז גענוג צו נעמען איין טאַבלעטע, כדי די גאַנצע נאַכט גוט דורכצושלאָפן. אנומלט האָט כיל

אריינגעוואָרפן אומבאמערקט פינקלשטיינען אין זיין אָוונט־קאפע א טאבלעטל „לומינאל". כיל האָט געוואָלט אויספרווון, ווי אזוי פינקלשטיין וועט רעאגירן אויף דער זאך. פינקלשטיין האָט אָבער תיכף דערפילט, אז די קאפע האָט א טעם פון א מעדיצין. ער האָט זי נישט געטרונקען. איצט זעען מיר שוין פאר זיך נישט קיין אויסוועג. מיר זענען פארצווייפלט.

דעם 6טן מאי 1944.

די נעכט זענען ווידער פינצטערע. בוקאָוויענקאָ הייסט גיין. ער זאָגט, אז די הייגטיקע נאכט איז די גינסטיקסטע פארן דאָזיקן צוועק. ביי חצות נעמט איבער אויף אונדזער טורעמל די וואך דער רויטער וואכמייסטער. ער איז א כלב שבכלבים און בוקאָוויענקאָ זאָגט וועגן אים, אז „ער איז א פאררעטער פון זיין פאָלק". בוקאָוויענקאָ פרייט זיך, אז ער וועט איצט זיין אימשטאנד אָנצוזלערנען דעם רויטן. אליין האלט ער אין דער זעלבער צייט די וואך אויפן תפיסה־הויף. ער האָט שוין צוגעגרייט א גרויסע פלאש בראָנפן, וועלכע ער האָט געקויפט פאר אייגענעם געלט. מיר האָבן דאָך נישט קיין געלט און מיר זענען נישט אימשטאנד צו באצאָלן בוקאָוויענקאָן פארן געקויפטן בראָנפן.

בוקאָוויענקאָ שמייכלט ווי געוויינלעך און זאָגט:

— אָן שום מורא. עס וועט גיין ווי געשמירט מיט פוטער. נאָר דרייסט און מוטיק און עס וועט זיין גוט.

מיר טיילן נישט לגמרי בוקאָוויענקאָס גוטע שטימונג. מיר שטייען דאָך פארן שווערן נסיון און חוץ דעם ווייסן מיר נאָך וועגן איין זאך, וועגן וועלכער מיר זאָגן גאָרנישט בוקאָוויענקאָן. די דאָזיקע זאך איז די מעשה מיט פינקלשטיינען.

בוקאָוויענקאָ זאָגט צו, אז אין אָוונט פארן אפעל וועט ער זיך באַוויזן פאר אונדזערע פענצטער און זיין באוויזן זיך וועט פאר אונדז באדייטן, אז עס האָט זיך גאָרנישט געענדערט, אז דער וועג איז אָן אָפּענער.

עס האלט שוין פארן אפעל. מיר קוקן אין פענצטער. לאנגזאם קומט אָן בוקאָוויענקאָ. ער שטעלט זיך אוועק אנטקעגן אונדזער פענצטער און שמועסט זיך געמיטלעך מיטן אוקראַינישן וואכמייסטער פון אונדזער

אָפּטיילונג. דערנאָך שפּאַצירט ער זיך דורך אונטער אונדזער פענצטער און גייט אוועק. דער צייכן איז דאָ. היינט גייען מיר.

אין מיטן דער נאַכט ליגן מיר וואַכזאַמע און אונדז דאַכט זיך, אַז פינקלשטיין שלאָפט נישט. מיר האָרכן אונטער די קלענסטע באַוועגונג זיינע. אָט איצט שנאָרכט ער נישט און אָט איצט דרייט ער זיך איבער. נייִן, מען קאָן היינט נישט גיין. מיר באַשליסן טאַקע נישט צו גיין. מיר נעמען זיך שלאָפן און יעדער פון אונדז האָט דאָס געפיל, ווי אַ שווערער שטיין וואָלט אים אַראָפּגעפאַלן פון האַרצן. באמת איז עס טאַקע אַ גאָר שווערע זאַך צו אַנטשליסן זיך צום שטעלן דעם ערשטן טריט.

מיר האַלטן שוין אין דרימלען אפשר אַ שעה צייט. אין אונדזער קאַמער עפנט זיך שטיל די טיר. עס איז אינגאַנצן פינצטער. מיעטעק כאַפּט זיך אויף, אָבער צוליב דער פינצטערקייט איז אוממעגלעך עמיצן צו זען. מיעטעק הערט בלויז נעבן זיין אויער בוקאָוויענקאָס פליסטערנדיקע שטימע:

— איר הורן־זין — בוקאָוויענקאָ איז צעקאָכט פון כעס — איר מאַכט מיך צום נאַר. איר ליגט דאָ און שלאָפט, בשעת עס איז אָפּגערעדט צו גיין. דורכגעלאָזט אַזאַ הערלעכע געלעגנהייט.

— פּאַניע וואַכמייסטער, — פליסטערט אים מיעטעק צוריק — פינקל־שטיין שלאָפט נישט. עס וואָלט דאָך געווען ממש אַן אומגליק, ווען מיר לאָזן זיך היינט גיין.

— ווער שלאָפט נישט, וואָס שלאָפט נישט. פּחדנים זענט איר און דאָס איז עס. ווער ווייסט, ווי לאַנג איר וועט איצט מוזן וואַרטן אויף אַזאַ גינסטיקע נאַכט ווי היינט. דער רויטער ליגט אַ טויט שיכורער. און וואָס דרייסטו מיר אַ קאָפּ מיט פינקלשטיינען? איר האָט מורא פאַר אים? איר קאָנט זיך מיט אים נישט געבן קיין עצה? איר ווייסט נישט, וואָס מען טוט אין אַזאַ פאַל? אָדער ער גייט מיט און אַז נישט, מאַכט מען מיט אים אַ קורצן ענין און פּטור.

קיינער פון אונדז איז נישט געווען בכוח אַריינצוטראַכטן, צי בוקאָ־וויענקאָ איז יאָ גערעכט אָדער נישט. מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן אַ בלוט פאַרגיסונג און בפרט האָבן מיר אין קיין שום פאַל נישט געוואָלט

האָבן אויף אונדזער געוויסן דאָס לעבן פון א חבר, פון א פאַרפּייניקטן אומשולדיקן מענטש, פונקט אזוי ווי מיר זענען געווען.

בוקאָוויענקאָ איז אויפגעקאָכט. ער גייט שטיל ארויס און מיר האלטן ווידער אָפּ א באראטונג. עס ווייזט זיך ארויס, אז פינקלשטיין שלאָפט זייער גוט, הגם ער שנאָרכט היינט נישט. בוקאָוויענקאָ איז פולשטענדיק גערעכט. מיר האָבן פארלוירן א גײַסטיקע געלעגנהייט. מיר האָבן געטון פּשוט א נארישקייט. מיר האָבן היינט געדארפט גיין.

דעם 7טן מאי 1944.

נעכטן בײַנאכט, נאָך בוקאָוויענקאָס פארשווינדן, ווען מיר זענען געלעגן אויף אונדזערע פּריטשעס, האָבן מיר זיך לגמרי נישט פאַרגעשטעלט, ווי שטארק מיר וועלן היינט חרטה האָבן אויף אונדזער נעכטיקן אָפּשלעפּן מיטן ויברח.

היינט זענען מיר אריינגעפאלן אין פּריוווירטס הענט. פּריוווירט איז דער קאָמענדאנט פון ערשטן צוג פון דער תפיסה־וואך און במילא איז ער איצט דער האר פון אונדזער לעבן. שווער איז צו פארשטיין, פון וואַנען עס נעמט זיך אזוי פיל רציחה ביי א ווינער קעלנער. מיר האָבן אמאָל, אין די גוטע פאר־מלחמה צייטן באטראכט און באוואונדערט די מילדע געמיט־לעכקייט פון די ווינער און די פיינקייט און די העפלעכקייט פון די קעלנערס אין די ווינער רעסטאָראנען. אָבער פּריוווירט איז געווען דער הפך פון דעם אלעמען, וואָס מיר האָבן אמאָל געזען אין ווין און וועגן וועלכן מיר האָבן געהערט. פאר זיין טריט האָט געציטערט דער גאנצער פאוויאק, סיי די ארעסטירטע און סיי די וועכטערס, די אוקראינער און די „קלאָווישן". ווי אלעמאָל זענען מיר יידן געווען פאר אים די ערשטע קרבנות. ווען עס איז אויף אים אָנגעפאלן א משוגעת, פלעגט ער פון אונדז אָנהייבן זיינע רדיפות.

היינט נאָכן אפּעל, ווען די נאכט האָט זיך אָנגעהויבן צו לייגן מיט איר שווערער פינצטערניש, איז פּריוווירט צוגעקומען צום ווארשטאטן־בנין, ווו עס האָבן זיך געפונען אויפן דריטן שטאָק אונדזערע קאמערן. ער איז שטיין געבליבן אויף דעם הויף און מיט זיין געוויינלעכן חיהשן געבריל צו אונדז ארויפגעשריגן:

— אלע יידן אראָפּ. ביז צוויי מינוט האָט איר צייט.

פריווירט איז געשטאַנען מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט, און מיר זענען געשפּרונגען איינער איבערן צווייטן. ווער עס האָט זיך לויפנדיק צוגעקנעפּלט די הויזן, ווער עס האָט זיך צוגעבונדן די שיך. תיכף זענען מיר אַלע געווען אונטן.

א רוסיקער איז זיך פריווירט געשטאַנען. אויף זיין טונקל ברוינעם פּנים האָט אויפגעבליט א ביטולדיקער שמייכל. דער רעוואָלווער אין זיין האַנט האָט מיט א מעטאַלישן גלאַנץ געפינקלט אין ליכט פון די עלעקטרי־שע לאָמפּן, וואָס זענען צעוואָרפן געהאַנגען איבערן תפיסה־הויף.

מיר זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט אין צוויי רייען און פריווירט האָט אונדז איבערגעציילט. דערנאָך האָט ער געבן אונדז אוועקגעשטעלט זיינעם א באַהעלפער, אַן אוקראַאינער און אַליין האָט ער זיך געלאָזט אַרויפ־גיין אויבן, כדי א קוק צו טון, צי א ייד האָט זיך דאָרט ערגעצוואו נישט באַהאַלטן.

מיר זענען דערוויל געשטאַנען און איבערגעטראַכט, וואָס עס דער־וואַרט אונדז היינט. אפשר האָט שוין איצט אויסגעשלאָגן פאַר אונדז די לעצטע שעה? וואָס קאָן מען דען וויסן?

פריווירט איז צוריקגעקומען פון אויבן. ער האָט דאָרט קיינעם נישט געפונען באַהאַלטן. דאָס האָט אים, דוכט זיך, א ביסל איינגענומען. דאָך האָט ער אונדז געהייסן מאַרשירן פאַראויס, טיפער אין הויף אריין.

במשך פון צוויי שעה האָבן מיר געמאַכט די שווערסטע גימנאַסטישע איבונגען מיט א סך לויפן און קריכן אויף אַלע פיר. ווען מיר זענען שוין געווען אזוי אויסגעמאַטערט, אַז מיר זענען געפאַלן פון די פיס, האָט אונדז פריווירט פאַרטריבן צו אַן אַרבעט.

אויפן הויף ליגן גרויסע קאַסטנס מיט בלעכערנע פּושקעס און הויפנס זעק מיט כעמישע שטאָפן. די דאָזיקע מאַטעריאַלן האָבן דייטשן מיט א וואָך צוריק צוגענומען פון דער אַנטדעקטער געהיימער פאַבריק פון גראַנאַטן און אויפרייס־שטאָפן. די דאָזיקע פאַבריק, וואָס האָט זיך געפונען אויף לעשנאָ, האָט געהערט צו דער פּוילישער אונטערערדישער אַרמיי און דייטשן האָבן דאָרט פאַרנומען בסך הכל עטלעכע צענדלינג טאָנען סחורה. די סחורה וואַלגערט זיך איצט אין פּאַוויאַק־הויף און פריווירט האָט אונדז

געהייסן די שווערע משאות אריבערטראָגן פון איין זייט הויף אין דער צווייטער. עס האָט שוין אָנגעהויבן צו טאָגן, ווען מיר זענען פאַרטיק געוואָרן מיטן שלעפּן די שווערע קאסטנס און די נאָך שווערערע זעק. ערשט דעמאָלט האָט אונדז פריווירט אָפּגעלאָזט.

בשעת דער גאנצער ארבעט האָט זיך כיל געפונען נעבן מיר.

— זעסט — האָט ער מיר צוגעפליסטערט — די נעכט זענען פינצטער און אונדזער לאַגע פארערגערט זיך. איך שפּיר דאָס דערנענטערן זיך פון סוף. מיר טאָרן נישט אָפּשלעפּן, ווייל עס וועט זיין צו שפּעט.

איך האָב פארשטאנען כילן. ער איז גערעכט.

די נאכט פון נסיון

היינט מוזן מיר גיין. היינט שוין פאר יעדן פּרייז. פריווירטס רדיפות דערגייען אונדז שוין ממש די יאָרן. יעדן צווייטן טאָג פאלט אויס זיין וואָך און ער פייניקט אונדז און מאַטערט און זיין רציחה ווערט וואָס אמאָל גרעסער, ווי ער וואָלט שוין פאָראויסגעפילט זיין אייגענעם סוף. ער וויל זיך אָן אונדז נוקם זיין פאר די שווערע קלעפּ, וועלכע זיי באקומען, די רשעים, אויף די פראָנטן, אין אונדזערע יסורים קילן זיך דאָס חיהשע הארץ. אָבער מיר זענען שוין נישט אימשטאנד איבערצוהאלטן די יסורים. מיר מוזן שוין מאכן א סוף. יאָ, היינט מוזן מיר אומבאדינגט גיין. היינט, אָדער שוין קיין מאָל נישט.

בוקאָוויענקאָ איז אויף אונדז בייז געוועזן פאר יענער נאכט, אָבער סוף כל סוף האָט ער זיך געלאָזט איינגעמען. ער האָט דערקלערט, אז ער פּרוווט מיט אונדז נאָך דאָס לעצטע מאָל. מער וועט ער זיך שוין נישט לאָזן מאכן צום נאר. נאָכאמאָל האָט ער געמוזט קויפן דעם בראָנפן און בולקעס מיט וווּרשט, פארשטייט זיך, אויך. ווידער האָט ער געמוזט באַצאָלן טויזנט זלאָטעס. ווען וועלן מיר אים קאָנען אומקערן די דאָזיקע הוצאות?

דער סדר איז היינט פּונקט דער זעלבער, ווי ער איז געווען דאָס לעצטע מאָל, ווען דער פּרווו איז געבליבן א דערפאָלגלאָזער. הכלל, צו מיטאָג־צייט איז ביי אונדז בוקאָוויענקאָ געווען אין באָד. ער האָט אונדז

געברענגט די ידיעה, אז די נאכט וועט זיין א גינסטיקע פאר אונדז. אין אָוונט פארן אפעל איז ער נאָכאמאָל געקומען אונטער אונדזער פענצטער. זיין באַווייזן זיך האָט באַדייט, אז „דער וועג איז פריי".

דער קרומער מיעטעק שפּילט די ראָלע פון טרייבנדיקן כוח אין אונדזער גאנצער אונטערנעמונג. ער האָט איצט באשלאָסן תיכּף צוטרעטן צו מעשים. איצט פארן אפעל זענען שוין די שטיבער פון די ווארשטאטן, וואָס געפינען זיך אויפן צווייטן שטאָק פון דעם זעלבן בנין, ליידיק. עס איז שוין דאָרט קיינער נישטאָ און מיעטעק האָט זיך נאָכגעמאכט אלע נויטיקע שליסלען. צו יעדער רגע קאָן ער אהין אריינגיין. איצט האָט ער זיך צוזאמען מיטן „שטומען" זילבערבערג אריינגעגנבעט אין די ווארשטאטן. זיי האָבן מיטגענומען די גרויסע שטאָלענע שער און לאנג נישט געטראכט האָבן זיי איבערגעשניטן די צוויי שטאבעס פון דער פענצטער־קראטע. דער גאנצער משא ומתן האָט געדויערט פינף מינוט. דערנאָך זענען זיי צו אונדז צוריקגעקומען פון קיינעם נישט באמערקטע.

איצט שטייען מיר אלע ביים אפעל. אויבנאויפיק באמערקט זיך אין אונדז גאָרנישט. מיר שטייען רואיק פונקט אזוי ווי תמיד. אָבער אינעווייניק איז יעדער פון אונדז אויפגערעגט, צעטרייסלט. איצט איז שוין נישטאָ מער קיין צוריק. די איבערגעשניטענע אייזנס פון דער פענצטער־קראטע בריען אונדז פּונקט אזוי ווי דאָס וואָלטן געווען אָפענע וווּנדן אין אונדזערע גופים. היינט איז די נאכט פון נסיון. היינט מוזן מיר גיין, ווייל אז נישט, וועלן דאָך מאָרגן באמערקט ווערן די שניידעכצן אין דער קראטע.

נאָך דעם אפעל גייען מיר שלאָפן, כלומרשט רואיקע, ווי קיין מאָל גאָרנישט. מיר טוען זיך אויס, מיר ליגן זיך אויף די פּריטשעס, מיר מאכן דעם אָנשטעל, אז מיר שלאָפן. פון דער פינצטערקייט פון דער נידעריקסטער פּריטשע דערהערט זיך שוין פינקלשטיינס שנאָרכן. דערוויף האָבן מיר געוואַרט. איצט נעמען מיר זיך צו דער ארבעט. שאָרכלאָזע טוען מיר זיך אָן, נישט רירנדיק זיך פון די געלעגערס. אזוי אָנגעטון ליגן מיר און וואַרטן.

מיר מוזן וויסן די צייט. אין פּאוויאַק איז דאָס נישט קיין לייכטע זאך. אן ארעסטירטער טאָר נישט האָבן קיין זייגערל. דאָך האָט אָבער מיעטעק פון ערגעצוווּ ארויסבאַקומען אן אלטן האנטזייגער. דער זייגער

גייט, הגם נישט זייער גענוי, אָבער יעדנפאַלס האָבן מיר שוין אַן אנונג וועגן דער צייט. מיעטעק איז צווישן אונדז דער ייִנגסטער, אָבער אויך דער טיכטיקסטער. ער האָט איבערגענומען די קאָמאַנדע.

ביי חצות גיט מיעטעק אַ צייכן. איינציקווייז שליַיכן מיר זיך אַראָפּ פון די געלעגערס. איינציקווייז מיט באָרוויסע פיס און האַלטנדיק די שיך אין די הענט, הייבן מיר אָן צו גיין פון דריטן שטאָק אַראָפּ אויפן צווייטן שטאָק, אין די וואַרשטאַטן. מיעטעק גייט פאָראויס. ער עפנט מיט זיינע שליסלען אַלע טירן. ער לאָזט אונדז דורך און דערנאָך פאַרמאַכט ער צוריק די טירן.

פון אונדזער קאַמער זענען מיר אַרויס זאַלבע פיר: מיעטעק, כיל, דאַטינער און איך. דאָס זענען געווען די בעדער (איינגנטלעך וואָלטן מיר באַדאַרפט זיין זעקס. אָבער פינקלשטיינען האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן און העניעק לעדערמאַן איז שוין דעמאָלט נישט געווען מיט אונדז, ווייל ער האָט שוין געאַרבעט אין די אויטאָמאָביל־גאַראַזשן).

איך געדענק גוט דעם מאָמענט פון שטעלן דעם ערשטן טריט אויפן וועג פון פּליטה. איך בין אַליין געווען אויף אַזויפיל קאַלטבלוטיק, אַז איך בין אימשטאַנד געווען צו באַטראַכטן מיינע חברים. באַזונדערס פאַרענ־דערט איז געווען כיל. אין דעם שפּיציקן הוט, וועלכן ער האָט זיך אָנגעטון, כדי בעסער צו פאַרמאַסקירן זיין יידישלעכן אויסזען, האָט ער געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ ציגיינער. זיין לענגלעך פּנים האָט זיך צוליב דער אומגעוועגלעכער בלייכקייט עפּעס מאָדנע אָפּגעשניטן פון דער אַרומיקער טונקלקייט. די ליפּן האָבן זיך אומאויפהערלעך באַוויגן אין אַ נערוועזן ציטער, איך האָב דייטלעך געהערט דאָס קלאַפּן פון זיינע ציין. די איבריקע צוויי חברים האָבן זיך גוט געהאַלטן. מיעטעק איז געווען אַביסל צערודערט. דאָך האָט ער באַוויזן צו באַהערשן די לאַגע. ער האָט גוט אויסגעפירט זיין שליחות פון קאָמענדאַנט. וועגן מיין פאַרהאַלטן זיך קאָן איך אַליין גאָרנישט זאָגן. איך וויים בלויז, אַז שפּעטער האָט מיך מיעטעק שטאַרק געלויבט צוליב מיין רואיקייט בשעת יענעם קריטישן מאָמענט.

אין גרויסן זאַל פון די וואַרשטאַטן האָבן שוין געוואַרט אויף אונדז די איבריקע זעקס חברים, וואָס האָבן באַדאַרפט אַנטלויפן צוזאַמען מיט אונדז. די חברים זענען געווען: דער שניידער — גורמאַן, די שוסטערס

— ליפשיץ, טשעכאָוויטש און זאַרעמבסקי, דער „שטומער“ זילבערבערג; און יאַקובאָוויטש, דער אָרדנונגסמאַן פון די וואַרשטאַטן, א דאַנק וועמען מיטעטעק האָט געהאַט די שליסלען פון די וואַרשטאַטן־טירן.

איצט האָט מען שוין נישט געטאָרט מער וואַרטן אפילו קיין רגע. מיר זענען תיכף צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. איך האָב צוזאַמען מיט מיטעטעקן אָנגענומען די איבערגעשניטענע קראַטע־אייזנס. מיט פעסטע האַנט־באַוועגונגען האָבן מיר אויסגעבויגן די אייזנס און אין פענצטער איז שוין געווען א לאָך, דורך וועלכן א מענטש האָט זיך געקאָנט דורכ־שטופּן. דערנאָך האָבן מיר אָנגעבונדן דעם שטריק, נאָכגעקוקט, צי ער האָט זיך גוט אַראָפּגעלאָזט, צי ער דערגרייכט דעם באָדן.

דאָס נאָכקוקן, צי דער שטריק האָט דערגרייכט דעם באָדן, איז, צו אונדזער באַדויערן, געווען א גאָר לייכטע אויפגאַבע. פרעגט זיך א קשיא: פאַרוואָס עפּעס צו אונדזער באַדויערן? א פּשוטע זאַך. דער שטח, ווו מיר האָבן געמוזט זיך אַראָפּלאָזן, איז געווען העל באַלויכטן מיט א סך רעפ־לעקטאָרן. עס האָט דאָרט געהערשט א ליכטיקייט פון א זוניקן טאָג. אלץ, וואָס עס האָט זיך געטון אין גאַס אונטער אונדזער פענצטער, האָבן מיר פון אינעווייניק געזען אזוי גענוי און דייטלעך ווי בייטאָג. במילא האָבן מיר אויך געזען דעם אַראָפּגעלאָזטן שטריק. דערפאַר אָבער זענען מיר נישט געווען באַוואָרנט קעגן דעם, אז די וואַך זאָל אונדז נישט באַמערקן. אין דעם פּרט האָבן צו גאָרנישט געטויגט כילס „פינצטערע נעכט“, ווארום וואָס האָבן מיר געהאַט פון דער ארומיקער פינצטערניש, אז אויפן געפּער־לעכסטן שטח פון אונדזער וועג איז געווען טאָג? עס האָט אונדז שוין אָבער גאָרנישט געקאָנט העלפן, חוץ א נס. מיר האָבן געמוזט גיין.

דער „שטומער“ זילבערבערג איז דער ערשטער פאַרשוווּנדן געוואָרן אין דעם ליכטיקן אָפּגרונט. בשעת ער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט, האָבן די בלעכערנע פּאַראַפּעטן ביי די פענצטער פון די נידעריקערע שטאָקן הויך נעקלונגען. דאָס קלאַפּן פון די באַשיכטע פיס אין דער בלעך האָט זיך נישט געלאָזט אויסמיידן. מיט א פאַרכאַפּטן אָטעם האָבן מיר זיך צוגע־הערט. זילבערבערג איז שוין אונטן. ארום איז שטיל, מען שיסט נישט. עס גייט דער צווייטער, דער דריטער און די ווייטערע.

איך בין געווען דער זיבעטער. איך בין ארויף אויפן פענצטער, מיט

פעסטע הענט אָנגענומען דעם שטריק, דורכגעשטופּט זיך דורכן פענצטער־לאָך און שוין הענג איך איבערן אָפּגרונט. איך לאָז מיך אראָפּ. דער שטריק איז הארט, ער שניידט זיך אריין אין דער הויט פון מיינע הענט, אין פלייש. דער שטריק רייסט מיר אראָפּ שטיקער הויט און פלייש. איך קלאַמער מיך אָבער אָן אים פעסט. אַלץ דויערט נישט מער ווי צוויי סעקונדעס. איך פיל שוין דעם באָדן אונטער מיינע פיס. ארום איז שטיל. איך גאָפּין מיך ביי עק וויענזשענע און פאוויע גאַס. א שפּרונג און איך בין שוין אין די חורבות אקעגן דער תפיסה. דאָרט ווארטן שוין חברים, וואָס האָבן זיך אראָפּגעלאָזט פאר מיר. מיר ווארטן נאָך צו. עס קומען אָן די לעצטע דריי. מיר נעמען זיך גיין. דעם וועג האָבן מיר באַשטימט שוין פון פריער. מיר גייען א שטיקל איבער דער פאוויע גאַס, דערנאָך איבער זאמענהאָף ביז צום פּושעיאזד. דאָ זענען מיר שוין ביי דער געטאָ־מויער, וועלכע איז אין דעם אָרט אביסל נידריקער ווי אומעטום. מיר שפּרינגען דורך די מויער. מיר זענען שוין אויף דער ארישער זייט.

די סכנה איז אָבער נאָך ווייט נישט פאַרביי. זי וועט אויף אונדז לויערן נאָך במשך פון דער גאַנצער נאַכט, במשך פון מאָרגנדיקן טאָג און אויב איר ווילט וויסן, וועלן מיר פון איר נישט פּטור ווערן אזוי לאַנג, ווי דער דייטשער פוס וועט זיך דאָ געפינען.

אָבער איצט מוזן מיר אויסטון די שיך און לאָזן זיך באָרוועס אין וויטערדיקן וועג. דערמיט געווינען מיר טאָפּלט. ראשית הערט מען נישט פון דער ווייטנס אונדזערע טריט, והשנית, אויב עס וועט זיך פון ערגעץ דערנענטערן א דייטשע זשאנדארן־פּאטראָל, וועלן מיר אירע שווע־רע טריט פון געקאָוועטע שטיוול יאָ הערן פון דער ווייטנס.

אומגעשטערט שפּרייזן מיר איצט איבער די אויסגעשטאָרבענע וואר־שעווער גאַסן. מיר ווילן זיך וואָס מער דערווייטערן פון די געטאָ־מויערן, ווייל מיר וויסן, אז צומאָרגנס וועט מען אונדז אין דער דאָזיקער געגנט שטארק זוכן. מיר גייען שנעל, מיר לויפן ממש. פּלוצלינג ווערט די נאַכט־שטילקייט איבערגעריסן דורך א שטארקן פייף. מיר לאָזן זיך לויפן אין אן אנטקעגנגעזעצטער ריכטונג. מיר לויפן אָפּ א שטיקל וועג און דאָ דערזען מיר צוויי געשטאַלטן פון מענטשן, וואָס ליגן אויף דער ערד. א שנעלער בליק: עס זענען צוויי פּוילישע נאַכטוועכטערס. ווייזט אויס, אז זיי האָבן

זיך פאר אונדז אויך דערשראָקן. זיי מאַכן דעם אָנשטעל, ווי זיי וואָלטן געשלאָפן. אָבער מיר ענדערן ווידער די ריכטונג פון אונדזער לויפן. מיר קומען צו די מיראָווער האַלעס, ווען עס הייבט שוין אָן צו טאָגן. איצט לויפן מיר אריין אין דער גזשיבאָווסקע גאַס. מיר ווייסן, אַז דאָרט זענען פאַראַן אַ סך חרובע הייזער, וועלכע זענען באָמבאַרדירט געוואָרן אין יאָר 1939. מיר זוכן זיך אויס די גרעסטע פון די חורבות. מיר קריכן אריין אין אַ טיפן לאָך. מיר מאַכן זיך אַ פּלאַץ צו זיצן. דאָ וועלן מיר איבערוואַרטן דעם גאַנצן טאָג. עס וועט דאָך זיין דער טאָג, ווען מען וועט אונדז אַמ־שטאַרקסטן נאָכיאָגן.

ערשט איצט האָב איך דערפילט, ווי שטאַרק עס בריען מיך די ווונדן אויף מיינע הענט. דאָס איז אָבער אַ קלייניקייט אין פאַרגלייך מיט אונדזער איצטיקער לאַגע. לעת עתה זענען מיר דאָך געראַטעוועט און דאָס איז דער עיקר.

* * *

דער אָפּטימיזם, וואָס האָט אונדז דעמאָלט באַהערשט, בעת מיר זענען געזעסן באַהאַלטן אין די חורבות אויף גזשיבאָווסקע, איז אָבער געווען אַ פריצייטיקער. אין יענעם מאָמענט האָבן מיר זיך נאָך נישט פאַרגעשטעלט, אַז דער שווערסטער טייל פון אונדזער גלגול־וועג וועט זיך אָנהייבן ערשט צומאָרגנס, נאָכן פאַרלאָזן די חורבות.

שפּעט נאָך מיטאָג זענען מיר אַרויס פון די חורבות און איטלעכער האָט זיך באַזונדער געלאָזט גיין, יעדער אהין ווו ער האָט געהאָפט צו געפינען אַ באַהעלטעניש. צוזאַמען מיט כילן און מיעטעקן בין איך אַוועק אויף סאַסקע־קעמפּע, די שיינע גאָרטן־געגנט פון וואַרשע, וואָס געפינט זיך שוין אויף דעם רעכטן ברעג פון דער ווייסל. כיל האָט גערעכנט, אַז דאָרט וועט ער צווישן זיינע פּוילישע פריינט געפינען פאַר אונדז אַלע אַ מקום מקלט.

לײדער האָבן פאַרפירט כילס חשבונות און מיר זענען אַלע דריי געבליבן ממש אין דרויסן. נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, האָבן מיר ווייטער געמוזט נעכטיקן צווישן די חורבות און בייטאָג פלעגן מיר זיך אַרומבלאָנקען איבער די גאַסן. דער דאָזיקער מין פון פירן אַ לעבן האָט סוף כל סוף געמוזט דערפירן צו קאַטאַסטראָפאַלע פאָלגן. ביי אונדזער

ארומדרייען זיך אין די גאסן און סיי אונדזער נעכטיקן אין די חורבות האט געמוזט ווענדן אויף אונדז די אויפמערקזאמקייט פון די שפּיצלען, וואָס האָבן זיך ממש אין די מאסן ארומגעדרייט איבער דער גאנצער שטאָט.

קיין חידוש נישט, וואָס מיינע צוויי חברים, מיעטעק און כיל, האָבן נישט דערלעבט די שעה פון דער באפרייאונג. אין איינעם א פרימאָרגן, אן ערך פיר וואָכן נאָך אונדזער פּליטה, ווען זיי זענען צוזאמען געזעסן אי־עפּעס א גאָרטן אויף גענעוואסקע־גאס, האָבן זיי פּלוצלינג ארום זיך דערזען דייטשע זשאנדארן. כיל האט געפּרוּווט אנטלויפן. ער איז אָבער תיכף גע־פאלן פון א קויל. מיעטעק איז צוריקגעפירט געוואָרן אין פּאוויאק און דאָרט האט ער געפונען זיין טויט אויף דער תליה, פּונקט אזוי ווי מיט זיבן חדשים צוריק די יינגלעך פון קעסל־רוים.

דעם טייערן אָנדענק פון די צוויי חברים מיינע, דעם אָנדענק פון הארציקן און קינדעריש שטיפערישן מיעטעק, וואָס האט אָבער געקאָנט זיין אזוי פעסט און מוטיק אין אן ערנסטער שעה און דעם אָנדענק פון דעם מיושבדיקן און אינטעליגענטן כיל, וואָס איז געווען אן אומדערשעפּבארער קוואל פון וויסן, א לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע און וועלכן עס איז נישט באשערט געווען לאנג צו פרייען זיך מיט זיין צוריקגעוווּנענעם זון, זענען געווידמעט די לעצטע שורות פון דאזיקן בוך.

זיי זענען געווען די איינציקע קרבנות פון צווישן דער גרופּע „צען" — פון צווישן דער גרופּע פּליטים פון „דער נאכט פון נסיון". די איבריקע אכט האָבן זוכה געווען צו הערן דאָס קלינגען פון דעם גלאָק, וואָס האט אין א מאַי־טאָג גלייכצייטיק פון מזרח און מערב אָנגעזאָגט די געפּלאָגטע און גערודפטע אין אלע עקן פון דער וועלט — לעבן און פרייהייט.

דאָס פּוילישע ייִדנטום

ביכער־סעריע פון דעם צענטראל־פארבאנד פון פּוילישע יידן
אין ארגענטינע
רעדאקטאָר: מאַרק טורקאָוו

ביז איצט דערשינען:

1) מארק טורקאָוו: מלכה אָווּשיאַני דערציילט... (אויספארקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג: י. ל. פּרץ (אויספארקויפט)
3) וו. גראָסמאַן־י. וויערניק: טרעבלינקע (אויספארקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין: מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספארקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט: חורבן לאָדזש (אויספארקויפט)
6) זרובבל: בארג חורבן (קאַפּיטלען פּוילן) (אויספארקויפט)
7) אלחנן צייטלין: אין א ליטעראַרישער שטוב (אויספארקויפט)
8) ד״ר ח. שאָשקעס: פּוילן — 1946 (אויספארקויפט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש: טלאָמאַצקע 13 (אויספארקויפט)
10) מ. נודעלמאַן: געלעכטער דורך טרערן (אויספארקויפט)
11) ד״ר מאיר באַלאַבאַן: די יידן־שטאָט לובלין
12) ישראל אפרת: היימלאָזע יידן
13) ד״ר יעקב שאַצקי: אין שאָטן פון עבר
14) דוד פלינקער: א הויז אויף גזשיבאָוו
15) ד״ר הלל זיידמאַן: טאָגבוך פון ווארשעווער געטאָ
16) קינדער־מאַרטיראָלאָגיע (זאמלונג פון דאָקומענטן)
17) חיים גראַזע: פּליטים
18) ש. קאַטשערגינסקי: פּאַרטיזאַנער גייען!... (ווילנער געטאָ)
19) פרידע זרובבל: נע ונד (פאַרצייכנונגען פון א פּליטה)
20) מרדכי שטריגלער: מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי: אויפן ראַנד פון אָפּגרונט
22) ז. סעגאַלאָוויטש: געברענטע טריט
23) אברהם טייטלבוים: ווארשעווער הויף
24) טאַניאַ פוקס: א וואנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן: צווישן שרעק און האָפענונג
26) לעאָ פינקלשטיין: מגילת פּוילן
27) יאָנאַס טורקאָוו: אזוי איז עס געווען... (חורבן ווארשע)
28) ש. איזבאַן: „אומלעגאַלע" יידן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פּאַט: העגעך
30) ד״ר י. קערמיש: דער אויפשטאַנד אין ווארשעווער געטאָ

31) שמחה פּאָליאקעוויטש: א טאָג אין טרעבלינקע
32) מרדכי שטריגלער: אין די פאבריקן פון טויט
33) אברהם נחתומי: אין שאָטן פון דורות
34) יחיאל לערער: מיין היים
35) יוסף וואָלף: לייענענדיק פּרצן...
36) צפּורה קאצענעלסאָן־נאַכומאָוו: יצחק קאצענעלסאָן
37) י. הירשהויט: פינצטערע נעכט אין פּאוויאק

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

נחום סאָקאָלאָוו: פּויליש־יידישע פּערזענלעכקייטן
רחל ה. קאָרן: היים און היימלאָזיקייט
מנשה אונגער: פּשיסכע און קאָצק
שלמה וואגא: חורבן טשענסטאָכאָוו
א. אלמי: מאָמענטן פון א לעבן
ר. שושנה־קאהאן: אין פייער און פלאמען (טאָגבוך)
ד״ר ח. שאָשקעס: א לעבן איז פאַרביי
יוסף אקרוטני: אין קלעם
הערשעלע: שבת אויפן טראקט
יהושע פּערלע: יידן פון א גאַנץ יאָר
ד״ר פיליפּ פרידמאן: אָשוויענטשים
קאדיע מאלאדאָווסקי: אמאָל איז געווען...

עס גרייט זיך צום דרוק:

י. אשענדאָרף: איינאקטערס
רחל אויערבאך: פון רינגעלבלום־ארכיוו
עוזר ווארשאווסקי: שמוגלארס
אברהם זאק: לידער און פּאָעמען
אברהם לעוו: א ליד נאָך אייך
נחמן מייזיל: דיכטער־מארטירער
מ. קאָסטרינסקי: פינסק
בער י. ראָזען: טלאָמאצקע 13
ד״ר עמנואל רינגעלבלום: צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן
ד״ר יצחק שיפּער: קאפּיטלען געשיכטע

פּרעסע שטימען וועגן דער ביכער־סעריע

דאָס פּוילישע יידנטום

פֿאַליק לערנער שרייבט וועגן דעם בוך פון יאָנאַס טורקאָוו „חורבן וואַרשע" אין זיין אַרטיקל א. נ. „אַן אויטענטישער דאָקומענט וועגן דעם לעצטן קאַמף און אומקום פון פּוילישן יידנטום" („די פּרעסע", בוענאָס איירעס, 25טער מאי 1948):

פון אַלע ביכער וואָס זענען ביז איצט אָנגעשריבן געוואָרן וועגן דעם לעצטן קאַמף און אומקום פון פּוילישן יידנטום, איז דאָס בוך „אַזוי איז עס געווען" פון יאָנאַס טורקאָוו, בלי שום ספק, דער אויספירלעכסטער באַריכט וועגן דער דאָזיקער טראַגישער עפּאָפּייע.

דאָס בוך פון יאָנאַס טורקאָוו באַציט זיך אייגנטלעך בלויז צו וואַרשע, אָבער נעמענדיק אין אַכט די ראָלע וואָס וואַרשע האָט פאַרן קריג געשפּילט אין דעם יידישן לעבן פון פּוילן, נישט נאָר דעמאָגראַפיש, נאָר אַלס צענטער אין וועלכן עס האָט זיך אָנגעזאַמלט דער גרעסטער אוצר פון יידישער גייסטיקער שאַפונג, פון יידישן וויסן און פון יידישער אינטעלעקטועלער און פּאָליטישער טעטיקייט, באַקומען מיר פון דעם בוך א פולשטענדיק בילד ווי אַזוי עס איז אומגעקומען דער דאָזיקער גרויסער יידישער ישוב, וואָס איז אין משך פון דורות געווען דער רעזערוואַר פון יידיש־גייסטיקער שאַפונג פאַר דער גאַנצער יידישער וועלט.

דאָס בוך פון יאָנאַס טורקאָוו איז אַן אויטענטישער דאָקומענט נישט נאָר דערפאַר ווייל ער גיט אַלץ איבער מיט א מערקווירדיקער שפּע פון דאַטן, ציפערן, פאַקטן און נעמען פון מענטשן, נאָר איבערהויפּט דערפאַר, וואָס ער אַליין האָט זיך באַטייליקט אין דעם גרויסן געראַנגל וואָס דאָס פּוילישע יידנטום האָט געפירט פאַר דער עקזיסטענץ, אייְדער מען האָט עס אומגעבראַכט, און איז יעדער מינוט געווען אין סכנה אַליין אויך אומצוקומען אין דער דאָזיקער שטייג, וואָס האָט זיך גערופן וואַרשעווער געטאָ.

טורקאָוו דערציילט נישט וואָס „מען האָט אים דערציילט", אָדער וואָס ער „האָט געהערט". ער דערציילט וואָס ער האָט אַליין געזען און איבערגעלעבט. ער שילדערט דעם געראַנגל פון אַן אומגליקלעכער מענטשן מאַסע, אין וועלכן ער האָט זיך באַטייליקט נישט נאָר ווייל דער גורל האָט אים געלאָזט געפאַנגען אין די לאַפּעס פון דעם שרעקלעכן שונא, נאָר ווי איינער וואָס האָט געשפּילט אַן אָנפירנדיקע ראָלע אין יענע קרייזן, וואָס האָבן נישט שלום געמאַכט מיט דעם פאַטאַלן פּסק־דין פון דעם ערשטן מאָמענט אָן, נאָר האָבן זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט צו פאַרזיכערן די עקזיסטענץ פון דער האַלב־מיליאָניקער יידישער מאַסע אין וואַרשע ביז דעם מאָמענט — ווי מען האָט נאַאיוו געגלויבט — ווען מען וועט זיך קאָנען אײַנגאַנצן ראַטעווען, מיט דער אייביקער יידישער האָפענונג — „אולי ירחם".

און ווען מען לייענט איבער יאָנאַס טורקאָווס בוך, מוז אויפן גע־

דאנק אומבאדינגט קומען אַן אנדער בוך וועגן די זעלבע געשעענישן — דר. הלל זיידמאנס „טאָגבוך פון ווארשעווער געטאָ". אויך דאָס בוך פון דר. הלל זיידמאַן איז א זייער רירנדער דאָקומענט פון א מענטשן וואָס האָט אַלץ איבערגעלעבט, האָט געפילט אויף די אייגענע פּלייצעס די פּחדימדיקע טראַגעדיע פון דער פאַרמשפּטע צום אונטערגאנג מאסע, אָבער מען קאָן זיך נישט באַפרייען פון דעם געפיל, אַז זיידמאַן איז אין זיינע שילדערונגען נישט אינגאנצן אָביעקטיוו, בעסער געזאָגט, ער קאָן נישט זיין אָביעקטיוו, ווייל ער זעט די געשעענישן פון א באַשטימטן קוק־ווינקל. קיינעם פאלט חלילה נישט איין צו דענקען, אַז זיידמאַן גיט נישט איבער ריכטיק וואָס עס איז געשען, אָבער ער האָט פון דעם ערשטן מאָמענט אָן אַקטואירט אונטער אזעלכע אומשטענדן און באַדינגונגען, אַז זיין שילדערונג מוז אומבאַדינגט זיין די „צווייטע זייט פון דער מטבע" פון דעם אלגעמיינעם בילד. טורקאָוו האָט פון דעם סאמע אָנהייב אָן אַקטואירט פריי און אומאָפּהענגיק, להיפּך צו זיידמאַנען, וועלכער איז געווען אַן אָנגעשטעלטער אין דעם אַזוי גערופענעם „יידנראַט", און ער האָט דעריבער אַלץ געקאָנט זען דורך קלאָרע ברילן. אויסערדעם, איז זיידמאַן אַן אויסגעשפּראָכענער אָרטאָדאָקס, א רעליגיעז געשטימטער און דער גרעסטער טייל פון די אַזוי גערופענע „אקטיווע" עסקנים וואָס מיר באַגעגענען אין זיין שילדערונג געהער צו דעם קרייז אין וועלכן ער האָט פאַרקערט.

בא טורקאָוון, דאקעגן, איז די זאך פונדאמענטאל אנדערש. אין משך פון זיין שילדערונג פירט ער אונדז אום און ווייזט אונדז בוכשטעבלעך אַלע ווינקעלעך פון וואַרשעווער געטאָ פון ערשטן מאָמענט אָן ווען די דייטשן זענען אריין אין דער פּוילישער הויפּטשטאָט ביז צום אויפשטאַנד, מיר דערזען פאַר זיך באַלד ביים אָנהייב דאָס העלדישע בילד פון דעם שווער־געפּרוּווטן פּוילישן יידנטום, וואָס האָט תיכּף נאָך דעם צוזאַמענבראָך פון דער פּוילישער ארמיי, דערפילט די סכנה פון א שווערער און ביטערער צייט וואָס רוקט זיך אָן און האָט באַלד גענומען אָרגאַניזירן דעם אַפּאַראַט פון אַליינהילף וואָס האָט אַרויסגעוויזן אַזוי פיל מסירת נפש, אַזוי פיל איינפאַל און אָרגאַניזאַציע־פעאיקייט, דאַן ווען דער שטריק איז שוין געלעגן אויפן האַלדז פון דעם האַלב־מיליאָניקן פאַרמשפּטן ישוב. טורקאָוו שעמט זיך נישט אויך צו פאַרהייבן דעם פאַרהאַנג, בכדי צו ווייזן אונדז דעם אָפּפאַל פון דער יידישער וואַרשע, וואָס האָט אין יענע פינצטערע טעג געשפּילט אַזא וויסטע ראָלע. און פון אים דערוויסן מיר זיך אויספירלעך, אַז דער אָפּפאַל אין וואַרשעווער געטאָ איז נישט באַשטאַנען אומבאַדינגט בלויז פון דער

אונטערוועלט. נאטירלעך זענען די הויפּט־משרתים פון די דייטשן געווען מענטשן פון דער אונטערוועלט וואָס זענען אין זייער אכזריות נישט געבליבן הינטערשטעליק לגבי די נאציישע, אוקראינישע, פּוילישע, לעטישע און ליטווישע רוצחים, אָבער אויך דער אסימילירטער יידישער טיפּ, דער משומד און דער גלאטקאריעריסט, האָט אין יענעם מאָמענט געגעבן א שלאָג ארויס מיט זיין געמיינקייט און פּחדנות ווי אן אמתע פּגע צרעת אויף אונדזער פאָלקס־קערפּער.

אָפּערירנדיק מיט דעם דאָזיקן ליכט און שאָטן־מאטעריאל, ברענגט פאר אונדז יאָנאס טורקאָוו ארויס אן אמת אלזייטיק בילד און א שילדערונג, בעסער געזאָגט, א גבית עדות פון א געשיכטלעכן עפּיזאָד, ווו פון איין זייט זעען מיר אומבאגרענעצטע מענטשלעכע, מסירת־נפש, אלטרואיזם און קרבנות־גרייטקייט פארן כלל און, פון דער צווייטער זייט — פּחדנות, מענטשלעכע געפאלנקייט, געמיינקייט, אויסגעלאסנקייט און, אין בעסטן פאל, גרייטקייט אָפּצוטון יעטוועדער אומווירדיקע זאך, בכדי צו פארזיכערן דאָס אייגענע ביסל לייב און לעבן, אפילו אויף איין שעה צייט.

ביי וויפל פעלקער האָט מען נאָך געזען אזעלכע ליכטיקע געשטאלטן ווי נחום רעמבא, מנחם לינדער, יאנוש קאָרטשאק, לוטעק ראטבלאט און זיין מוטער מאריא ראטבלאט, אויף צו דערמאָנען בלויז עטלעכע פון די נעמען וואָס טורקאָוו רעכנט אוים אין זיין בוך, מענטשן, וואָס האָבן מפקיר געווען דאָס אייגענע לעבן אויף צו ראטעווען דאָס לעבן פון אנדערע, אלע זענען זיי דאָך געווען געגוג אינטעליגענט און באוווּסטזיניק צו באגרייפן אין וואָס פאראַ לאגע זיי געפינען זיך, אָבער זיי האָבן דאָך נישט געקאָנט גלויבן, אז דער פּלאן פון דעם שונא איז אזא גרויזאמער, אזא אבסאָלוטער און זיי האָבן געטון אלץ וואָס איז געווען אין זייערע כוחות, אויף צו שאפן באדינגונגען כדי איבערצוהאלטן, איבערצוקומען ביז צו יענעם מאָמענט ווען מען האָט געהאָפט זיך צו קאָנען ראטעווען, זיך און אנדערע.

טורקאָוו שילדערט די געשעעניש מיט א מערקווירדיקער פּשטות, ער גלאָריפיצירט נישט די העלדנטאטן אָבער פון זיין שילדערונג, א קלאָרע, אן אויטענטישע, באקרעפטיקט מיט דאטן, ציפערן און נעמען, גייט אויף א מערקווירדיקע העלדישקייט און א טראגיזם, דער טראגיזם פון א דריי־מיליאָניקער מאסע וואָס האָט אין די לעצטע קאָנווולסיעס נישט אויפגעהערט צו האָפן — דער איינציקער רעקורס נישט צו פארצווייפלען.

דאָ און דאָרט טרעפט מען באמערקונגען אין דעם בוך, וועגן דער נישט גאָר סימפּאטישער ראָלע פון דעם יידנראט, וועגן דער געמיינער ראָלע פון דער יידישער פּאָליציי, פון דעם טרויעריק בארימטן „דרייצטל" און וועגן געוויסע פּערזאָנען, וואָס האָבן אין דעם דאָזיקן העכסט דראמאטישן מאָמענט ארויסגעוויזן מער געמיינקייט וויפל מען האָט זיך געקאָנט ריכטן, אָבער דער עיקר אין דעם בוך איז די שילדערונג, צו וועלכער דער מחבר פארשפּאָרט צוצוגעבן זיינע פּירושים, ווייל דער לייענער באקומט שוין אליין א גענויעם באגריף וועגן דעם וואָס עס האָט זיך אָפּגעשפּילט הינטער די מויערן פון דער מוראדיקער תפיסה וואָס האָט געהייסן ווארשעווער געטאָ.

און וועגן די העלדנטאטן פון די וואָס האָבן זיך אין די ערגסטע מאָמענטן געקאָנט דערהויבן, צי איז דען נויטיק אז עמיצער זאָל זיי גלאָריפיצירן? טורקאָוו ווייסט אפנים אז קיין שום גלאָריפיקאציע, ווי שיין און דיכטעריש זי זאָל נישט זיין, וועט נישט געבן קיין בעסערן בא־

גריף, ווי דאָס איבערגעבן פאקטן פון דער דאָזיקער מסירת נפש, און ער גיט זיי איבער ווי ווייט מעגלעך, אָן באזונדערע קאָמענטארן — ער דערציילט.

„איך קום אריין — דערציילט ער אויף זייט 390 — אין באהעלטעניש און איך גלויב נישט מיינע אייגענע אויגן: קינדער, פיל קינדער אין עלטער פון 1 ביז 15 יאָר געפינען זיך דאָרטן מיט זייערע לערער און מיט זייער אָנפירערן, מאריא ראטבלאט. זי און איר העלדישער זון לוטעק האָבן ביז איצט אויסבאהאלטן די קינדער".

צי איז נאָך נויטיק וועלכע עס איז גלאָריפיקאציע אָדער לויב־געזאנג פאר „פרוי מאריא ראטבלאט און איר העלדישן זון לוטעק ראטבלאט" נאָך די דאָזיקע עטלעכע ווערטער? עס איז כדאי צו וויסן, אז סיי די פרוי ראָטבלאט און סיי איר זון האָבן זיך געקאָנט ראטעווען אויף דער ארישער זייט, אָבער זיי האָבן בעסער אויסגעקליבן דעם געפערלעכן וועג פון ראטעווען יידישע קינדער אין געטאָ אונטער דער נאָז פון די נאציס און זייערע משרתים, איידער זייער אייגענע באקוועמלעכקייט.

און אָט איז נחום רעמבא. ווי א לעבעדיקער סימבאָל פון דער אייביקער יידישער מסירת נפשדיקייט, זעען מיר אים אומגיין אויפן „אומשלאגס־פלאץ" אין זיין ווייסן מאנטל פון א כלומרשטן מעדיקער, און דורך פארשידענע תחבולות און שפיצלעך, ראטעוועט ער יידן ממש פון די נעגל פון טויט. כאָטש, צום באדויערן, דעם גרעסטן טייל נישט אויף לאנג, ווייל די קרבנות זענען שפעטער ווידער אריינגעפאלן און אוועק אויפן וועג פון די גאז־קאמערן.

ווו נעמט מען די פאָרעם אין וועלכער עס זאָל קאָנען פאראייביקט ווערן די דאָזיקע גרויסע און טראגישע פיגור פון אזא יידישן העלד?

ווו נעמט מען דעם דיכטער וואָס זאָל קאָנען ארויסברענגען מיט זיין וואָרט דאָס, וואָס עס האָט באמת געפילט יאנוש קאָרטשאק, ווען ער איז מיט זיינע קינדערלעך געגאנגען אויפן לעצטן וועג צו די גאז־קאמערן? ווער קאָן אָפשילדערן און איבערגעבן דאָס געפיל פון יענע, וואָס האָבן געזען אז זייער העלדישקייט און זייער מסירות נפש איז געווען אומזיסט, ווייל דער שונא איז געווען צו שטארק און די וועלט — טויב און בלינד לגבי זייערע ליידן? יעדער עפיזאָד, יעדע שורה פון דעם דאָזיקן בוך פון איבער 500 געדיכטע זייטן, קאָן דינען אלס טעמע פאר א שפאנענדער דערציילונג, פאר א דראמע, פאר א געדיכט און פאר א נייעם „איכה".

איך האלט מיך בכיוון אָפ פון ציטירן שטעלן פון יאָנאס טורקאָווס בוך צוליב צוויי טעמים: קודם־כל, ווייל ווען מען זאָל וועלן ציטירן פון דעם דאָזיקן בוך־דאָקומענט, וואָלט עס געהייסן דאָס זעלבע, ווי וועלן אויסשעפן דעם ים מיט א לעפל און, צווייטנס, ווייל דער גרעסטער טייל פון דעם דערציילטן, ווערט אין פארשידענע וואריאציעס, איבערגעגעבן אין אנדערע שילדערונגען וועגן דעם לעצטן קאמף און אונטערגאנג פון דעם פוילישן יידנטום.

אין זיין פאָרוואָרט צום בוך זאָגט דער מחבר: „מיט מיינע שורות וויל איך ארויסברענגען און אויף וויפיל עס וועט מיר מעגלעך זיין — באלייכטן — עפיזאָדן און פאקטן וועגן ווארשעווער געטאָ און דער „ארישער זייט" — פאקטן און געשעענישן וואָס וואָלטן געבליבן אומבאקאנט און אָפגעווישט פון דער וועלט, אזוי ווי די מענטשן וואָס זענען מיט זיי געווען פארבונדן.

און אויב מיר וועט געלינגען צו ווארפן א שיין אויף געוויסע פאקטן, פון וועלכע איך בין כמעט דער איינציקער ביים לעבן־געבליבענער עדות,

וועט שווין מיין ארבעט האָבן דערגרייכט איר ציל״.

אַלזאָ — ווי עס איז צו זען, האָט דער מחבר פון דעם בוך זיך פּירגענומען נישט מער ווי ארויסצוברענגען פאקטן און עפּיזאָדן (און דאָס האָט ער געטון אויף דער באזע פון דאָקומענטן וואָס ער האָט געהאט באגראָבן אין דער ערד און זיי דערנאָך אויסגעגראָבן) און ווארפן א שיין אויף געוויסע געשעענישן. אויב יאָנאס טורקאָוו האָט זיך פּירגענומען נישט מער ווי דאָס (און אויבן האָב איך שווין דערמאָנט אז דאָס בוך שאפט דעם דאָזיקן איינדרוק), האָט ער דערגרייכט מער ווי דאָס וואָס ער האָט געוואָלט. ער האָט אָנגעשריבן א בוך וואָס איז ביז איצט דער אויספּירלעכסטער און קלאָרסטער דאָקומענט פון דער גרעסטער דראמע וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט ווען עס איז איבערגעלעבט. מענטשן מיט זייערע גבורות און שוואכקייטן, העכסט־דראמאטישע עפּיזאָדן, טראגישער געראנגל און קאמף פאר דעם אָרימען לייב און לעבן, בילדער פון העלדנטאטן אין שילדערונגען פון מענטשלעכער געמיינקייט, ווערן אין דעם דאָזיקן בוך ארויסגעבראכט מיט א מערקווירדיקער קלאָרקייט, דורכן שילדערן פשוטע עפּיזאָדן און פאקטן, גיט זיך טורקאָוון איין אין דער פולסטער מאָס אריינצופירן אונדז אין דעם עמק הבכא ווו עס האָט זיך אָפּגעשפּילט די טראגעדיע פון א גאנץ פאָלק, א טראגעדיע פון קאָסמישע דימענסיעס, און אונדז ווייזן פון אינווייניק, אזוי צו זאָגן, דעם קאמף און דעם אומקום פון דעם גרויסן און דורותדיקן יידישן ישוב פון מזרח אייראָפּע.

יאָנאס טורקאָוו איז א באקאנטע פיגור פון דעם פאר־מלחמהדיקן יידישן פּוילן. אלס שווישפּילער אין רעזשיסער, אלס יידישער אינטעליגענט און קולטור־טוער, איז ער געווען צוזאמענגעוואקסן מיט דעם קערנדיקן יידישן לעבן אין פּוילן. ער האָט גוט געקענט דעם צענטער פון דער יידישער פּוילן, ווארשע, און ער האָט אויך גוט געקענט די גרויסע יידישע פּעריפעריע פון הונדערטער שטעט און שטעטלעך אויף פּוילישער פּראָווינץ, צווישן וועלכער ער האָט זיך אויסגעלעבט מיטן פארשפּרייטן דאָס בעסערע יידישע וואָרט פון דער בינע אראָפּ. טורקאָוו האָט, קען מען זאָגן, דורכגעמאכט דעם גליקלעכן פּעריאָד פון דער יונגער יידישער פּוילן פון נאָך יענעם קריג, וועלכע האָט זיך דורך פארשיידענע וועגן געשפּארט צו א שענער, מאָדערנער און מענטשלעכער יידיש לעבן. ער האָט מיט די אייגענע אויגן געזען דעם קאמף און די דערגרייכונגען פון דעם דאָזיקן גרויסן ישוב, וואָס האָט געשאפן און געבויט אין די שווערסטע און אוממענטשלעכסטע באדינגונגען פון דער אנטיסעמיטישער, פאר־מלחמהדיקער פּוילן און ער האָט זיך אליין אויך באטייליקט אין דעם גרויסן רענעסאנספּעריאָד פון דעם יידישן לעבן אויף אלע געביטן. עס איז אים אָבער ווייזט אויס, באשערט געווען מיטצומאכן דעם שרעקלעכן פּעריאָד ווען דאָס אלץ וואָס איז אין פּוילן אויפגעשטעלט געוואָרן מיט דער גרעסטער מסירות נפש און גלויבן אין א בעסערער וועלט, איז פון דעם גרויזאמען שונא אָפּגעווישט געוואָרן צוזאמען מיט די וואָס האָבן דאָס אלץ געשאפן. עס איז אים באשערט געווען אויסצוטרינקען דעם בעכער גיפט ביז צום דנאָ און דאָך בלייבן לעבן, ווי אן עדות פון געשעענישן וואָס לאָזן זיך ניט איבערגעבן מיט קיין מענטשלעכע ווערטער. אין סאמע שטורעם פון די געשעענישן, ווען מען האָט געמוזט ראטעווען אלע מינוט דאָס אייגענע לעבן און עס אויפהאלטן ווי ס׳ניט איז, האָט טורקאָוו געהאלטן אָפן זיינע חושים, ער האָט געזען, געהערט און באאָבאכטעט, ער האָט פארשריבן און

פאַרנאָטירט, כאָטש ער איז נישט געווען זיכער, אַז ער וועט פון דאָרט ארויס א לעבעדיקער, בכדי אַז ווען דער מאָמענט וועט קומען, זאָל ער, אָדער אנדערע, קאָנען איבערגעבן, דערציילן דער וועלט וועגן דער גרויסער טראַגעדיע.

ביז עס וועט אָנגעשריבן ווערן דאָס גרויסע בעלעטריסטישע אָדער דיכטערישע ווערק וועגן דער גרויסער יידישער טראַגעדיע פון די לעצטע אנדערהאבן צענדליק יאָר, איז י. טורקאָווס ווערק „אזוי איז עס געשען", איינער פון די טרייעסטע און רירנדיקסטע דאָקומענטן פון א מוראדיקער עפּאָכע פון דער יידישער געשיכטע, און דער פאַרלאַג „דאָס פּוילישע יידנטום" האָט מיט דעם בוך צוגעלייגט זייער א וויכטיקן ציגל צו דעם בנין וואָס דאַרף פאַראייביקן די גלאָריע, דעם קאַמף און דעם אומקום פון דעם פּוילישן יידנטום.

צום סוף ווילן מיר צוגעבן, אַז דאָס בוך איז, ווי אַלע ביכער פונעם פאַרלאַג, געשמאַקפול און נעט ארויסגעגעבן, אילוסטרירט מיט א סך בילדער און מיט געלונגענע צייכענונגען פון טעאָפילאַ רייך.

אברהם לעוו שרייבט וועגן ש. קאַטשערגינסקיס בוך „פּאַרטיזאַנער גייען" („אונדזער שטימע", פּאַריז, 20טער מערץ 1948):

ווער עס וויל קילן דאָס האַרץ מיט יידישע נקמה, אין יענע גרויליקע און גורלדיקע טעג, זאָל לייענען „פּאַרטיזאַנער גייען", פון ווילנער פּאַרטיזאַן און שריפטשטעלער ש. קאַטשערגינסקי. אין דער הקדמה צום בוך, וואָס איז דערשינען אין ארגענטינע, שרייבט דער מחבר:

„גרויזאַם איז געווען די נקמה פון די יידישע ווילנער אָטריאַדן „נקמה־נעמער" און „א טויט דעם פאַשיזם" אין די רודניצקער פּושטשעס ביי ווילנע. ס'פלעגן אָפט זיך צעפלאַקערן אין די נעכט דערפער גאַנצע, די ליטווישע ערד פלעגט אין יענע נעכט באַמיסטיקט ווערן מיט בלוט פון די מערדער".

ער שרייבט ווייטער אין דער זעלביקער הקדמה:

„געבענטשט זאָלן זיין יענע הענט, די קוילן און יענער מעסער, וואָס האָט געבראַכט די נאָך נישט באַצאָלטע באַצאָלונג די מערדער".

עס איז א בוך, וואָס אָטעמט מיט יידישע גבורה און מיט קידוש־השם, פאַרן נוקם זיין זיך אָן די רוצחים פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער.

מיר האָבן איצט א סך זכרונות־ביכער פון יידישן חורבן, פון יידישן אומקום, אָבער ווייניק ביכער פון יידישער נקמה, און דעריבער איז קאַטשערגינסקיס פאַרצייכענונגען פון די ווילנער פּאַרטיזאַנען, מיט וועלכע ער האָט געלעבט און געאַרבעט, א גרויסער און וויכטיקער ביישטייער צו דער אומגלויבלעך גרויליקער תקופה.

ס'איז א מצבה איבער די אומגעקומענע און אומבאַקאַנטע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן אַראָפּגעקייקלט די חרפּה פון די קדושים־יידן, וואָס זענען שטילע ווי שאָף געגאַנגען צו דער שחיטה קיין פּאָנאַר אָדער פאַרוואָגלט געוואָרן אויף אנדערע מזבחות. זיי האָבן אויך אַראָפּגענומען די חרפּה פון די וואָס האָבן זיך געקאָנט אַנטקעגן שטעלן נאָר ס'האָט פאַרפעלט מוט צו הרגענען יענעם און בעסער זיך אַליין געלאָזן דערקוילען.

דו לייענסט שילדערונג נאָך שילדערונג, און דאָס האַרץ ווערט אָנגעפילט מיט מוט: ניין, נישט אַלע זענען געגאַנגען צו דער שחיטה, ווי די לעמער, געווען א שטאַרקע האַנט וואָס האָט געקירעוועט און געוויזן דעם ריכטיקן וועג, דער פאַרפייניק־

טער וויטנבערג, און צו לענגערע יאָר אבא קאָוונער וואָס איז איצט דאָ, און נאָך צענדליקער און הונדערטער ווילנער בחורים און יידישע טעכטער וואָס האָבן אויף זיך גענומען דעם נישט גלייכן קאמף מיטן אכזריותדיקן שונא.

אין די צענדליקער מאַרשירן זיי דאָ פאַרביי, יונגע, געזונטע, אָנגעגאָסענע מיט מוט און מיט א שטאַרקן דראַנג צום לעבן, און טראָץ דעם אַלעם — און דערפאַר אפשר, ווייל זיי האָבן אַזוי ליב געהאַט דאָס לעבן, האָבן זיי באַשלאָסן אים אָפּגעבן — אויב מען וועט שוין מוזן — פאַר גאָר א טייערן פּרייז. — יונגען, וואָס דער געדאַנק פון נקמה, איבער די מערדער פון זייערע עלטערן און נאָענטסטע — לאָזט זיי נישט רוען. זיי רייסן זיך צו די גרעסטע געפאַרן אבי וואָס מער אוועקלייגן מערדער. ווי זאָגט דער פּאַרטיזאַן, איציק בלאַט: „דער אויטאָמאַט פאָדערט דאָך דאָס זייניקע, נישטאָ קיין צייט" און יעדער איינער פון זיי האָט געקלערט ווי בלאַט: שניידן דעם שונא אומעטום און אויף אַלע וועגן.

פאַראַן דאָרט אין בוך א קאַפּיטל: איציק וויטנבערג דער ווילנער קאַמאַשן־שטעפּער, א פערציק יאָריקער יונגערמאַן, וואָס איז געווען דער קאָמאַנדיר פון די ווילנער פּאַרטיזאַנער אין געטאָ, און זיך דערהויבן כּמעט צו א לעגענדאַרער הויך.

און כאָטש דער קאַפּיטל איז אָנגעשריבן געוואָרן טרוקן כּמעט ווי פּראָטאָקאָלירט די געשעענישן, ווי אַזוי איציק וויטנבערג איז אוועק זיך אַליין איבערגעבן דעם טויט, און דאָך, כּאילו פון אָט די טרוקענע פאַרצייכענונגען — שווידערט אויף, און דורך די שורות, הער איך די רויִקע פעסטע טריט פון וויטנבערגן, וואָס שפּאַנט אויפן ווילנער טראָטואַר, צום טויט, צו פאַרפּייניקונג און גיט זיך אַליין איבער צו די דייטשישע בעסטיעס, כּדי צו ראַטעווען אויף נאָך עטלעכע געציילטע טעג, די במילא שוין צום טויט פאַרורטיילטע יידן.

די געשטאַלט וויטנבערג, וועט נאָך אָפּגעשאַצט ווערן. קינסטלער און מאָלער, און דאָס פאָלק אַליין וועט נאָך אים אויפשטעלן דעם דענקמאָל וואָס אים קומט.

עס שווימט אויף די געשטאַלט פון וויטנבערגס בן־עיר און פאַרגייער דער שוסטער־געזעלן הירש לעקערט, וואָס איז מיט העכער פערציק יאָר צוריק אוועק צום טויט, כּדי אָראָפּקייקלען די חרפּה פון זיינע געשמיסענע חברים דורך דעם סאַטראַפּ פאָן־וואַל.

וויטנבערג הויבט זיך אויף אפשר העכער ווי די תּליה פון הירש לעקערט, ווייל ער גייט נישט נאָר אויף א זיכערן טויט; נאָר ער גייט פאַרן טויט אויסטרינקען דעם פּיינפולן בעכער פון די שווידערלעכסטע ענוים אויף וואָס עס זענען מסוגל די דייטשישע באַנדיטן. ער באַגייט נישט קיין זעלבסטמאָרד, ווייל די דייטשן פאָדערן אים א לעבעדיקן, און כאָטש ער, וויטנבערג, ווייס אַז

ס׳איז די נעציילטע טעג פון געטאָ און ס׳איז כדאי זיך צו נעמען צו די געווער, ווייל א נישט וועט אלץ גיין פארלוירן, און דאָך איז ער זיך מקריב פאר די עטלעכע טעג — מ׳שטיינס געזאָגט — לעבן פון די ווילנער יידן און גיט זיך איבער צום תלין און צו פייניקונג.

וויטנבערג — הירש לעקער, ביידע ווילנער ארבעטער, ביידע זענען ארויסגעקומען פון די אָרעמע האָפּאשנע שיכטן, און ביידע האָבן זיך מקריב געווען פארן פאָלק. צוויי געשטאלטן וואָס וועלן אייביק לעבן צווישן אונדז און באלויכטן די פינצטערניש אין וועלכע אונדזער תקופה לעבט.

ווילנע איז נישט זוכה געווען צו קיין געטאָ־אויפשטאנד ווי ווארשע. ביאַליסטאָק און אנדערע שטעט, כאָטש זי האָט פארמאָגט נישט ווייניקער מוטיקע קעמפער ווי אין אנדערע ערטער, געווען א סך סיבות, און אפשר איז איינע פון די סיבות, וויטנבערגס אוועקגיין צום טויט, ווי די געטאָ־איינוווינער האָבן געפאָדערט אויף קיטעלס באפעל.

דעריבער איז אונדז דאָפּלט וויכטיק קאטשערגינסקיס בוך „פּארטיזאנער גייען”, ווו ער דערציילט וואָס עס האָבן אויפגעטון די ווילנער בחורים אין מלחמה קעגן די דייטשע באנדיטן. כאָטש זיי די פּארטיזאנען — ווי קאטשערגינסקי דערציילט אין זיינע „פינף העלדן” — האָבן געוווּסט אז דער קאמף איז נישט קיין גלייכער און גאָר אָפט איז ער געווען דער לעצטער, דאָך האָבן זיי אים אויפגענומען ווירדיק און קאלטבלוטיק און דאָס האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט ערב זייער העלדישן טויט אוועקלייגן וואָס מער בלוטדורשטיקע מערדער און אזוי ווי די פינף העלדן, אזוי האָבן מלחמה געהאלטן אלע איבריקע פּארטיזאנער, וואָס פארן אויסהויכן די נשמה האָבן זיי נאָך געדענקט צו צעשטערן די געווער עס זאָל נישט ארייפאלן אין שונאס הענט.

„פּארטיזאנער גייען” האָב איך געלייענט אין די טעג פון „כפר עציון” ווען ס׳איז אָנגעקומען די פיינלעכע ידיעה וועגן די פינף און דרייסיק יידישע קעמפער וואָס זענען געפאלן אין די חברון־בערג טראָגנדיק הילף פאר זייערע ארומגערינגלטע ברידער און „עציון”־דאָרף, און וואָס זענען אומגעקומען אין נישט גלייכן קאמף, ווען עס זענען זיי באפאלן הונדערטער פון די אראבישע מערדער ביינאכט אין א טאָל צווישן די בערג, און דער לעצט געבליבענער א צום טויט פארוווּנדעטער, האָט נאָך מיט זיין לעצטן כוח באוויזן צו פארניכטן די געווער פון די געפאלענע, עס זאָל נישט ארייפאלן קיין שום רויב צו די באנדיטן.

איין רויטער פּאָדעם פאראייניקט אונדזערע קעמפער אין זייער אויסערגעוויינלעכן מוט און אין זייער מקריב זיין זיך פארן פאָלק, ווו זיי זאָלן נישט זיין.

קאטשערגינסקיס בוך: „פּארטיזאנער גייען” וואָס איז אָנגעשריבן רעפּאָרטאזש־מעסיק און טיילווייז טרוקן ווי א כראָניק, אָבער דאָס אוממיטלבארקייט פון דאָס פארשרייבענע אויף דער הייסער מינוט אָטעמט מיט ווארעמקייט און איבערלעבונג און דעריבער בלייבט עס טיף איינגעקריצט ביים לייענער.

וועגן אַלע ענינים, וואָס האָבן א שייכות מיט דער ביכער־סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום”, זיך ווענדן:

UNION ISRAELITA POLACA

Pueyrredón 667 **Buenos Aires**

דאָס בוך האָט זיך געענדיקט דרוקן
דעם 28טן יולי 1948 אין דער
דרוקעריי „הײמאַן" — פּאַסטעור 333
טעלעפאָן 47-7752 — בוענאָס איירעס

Este libro terminóse de imprimir
el día 28 de Julio de 1948 en
los Talleres Gráficos HEUMAN
Pasteur 333 - T. A. 47-7752 - Bs. As.